

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

सं. क्र.

१२७५

REFBK 0001128

REFBK-0001128

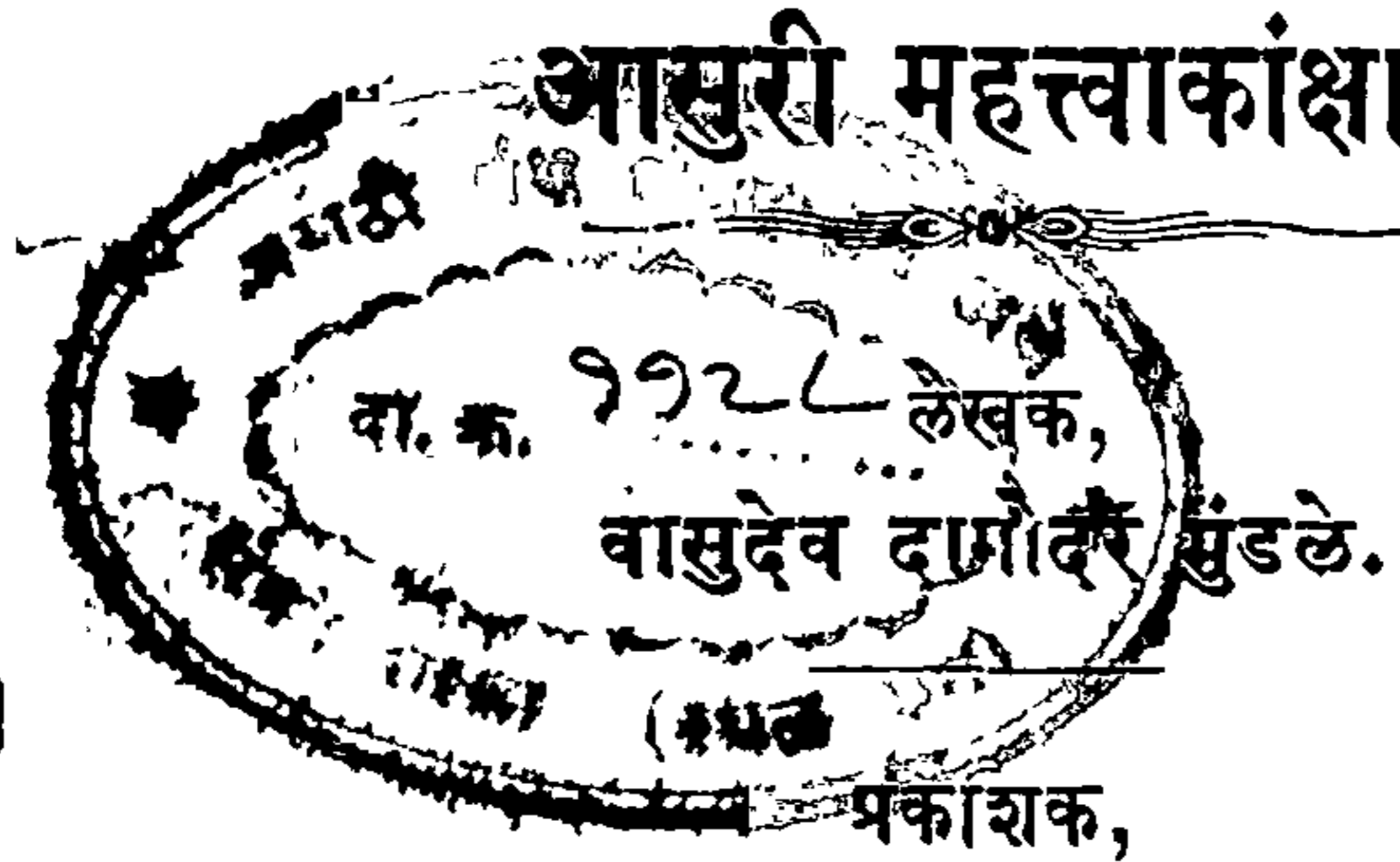
✧ विभूति-परिचयमाला--पुस्तक १ लं. ✧

(संपादक—वा० दा० मुंडले व द० वा० पोतदार, बी. ए.)

नेपोलियन बोनापार्ट

अथवा

आसुरी महत्वाकांक्षा.

मोरो आपाजी सहस्रबुद्धे,
मालक—श्रीमयूरेश पुस्तकालय, पुणे.

यशवंत छा

REFBK-0001128

शहर.

शके १८३७.

किंमत १२ आणे.

या पुस्तकासंबंधाने सर्व हक्क प्रकाशकाने
आंपल्या स्वाधीन ठेविले आहेत.

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

प्रस्तुत चरित्र हें विभूति-परिचय-मालेचें प्रथम पुष्प होय. गेल्या दिपवाळीलाच तें विकसित व्हावयाचें तसें न होतां चालू महा-युद्धाच्या प्रखर उष्णतेमुळें कोमेजून जाऊन मध्येंच तें गळून पडतें कीं काय, अशी भीति उत्पन्न झाली होती. परंतु त्यांतूनही जगून ईशकृपेनें तें आज विकास पावत आहे. याचा सुगंधयुक्त परिमळ भरपूर सेवन करून रसिक महाराष्ट्रीय वाचक आम्हांला उदार आश्रय देतील अशी उमेद आहे.

‘श्री-मयूरेश-पुस्तकालय’ ही संस्था स्थापन करून तिच्या द्वारे ‘श्रीशिवछत्रपतिचरित्र’ नांवाचें पुस्तक आम्हीं प्रथम प्रकाशित केलें; तें आज लोकांपुढें आहेच. नंतर पुणें-नाइटक्लबच्या ‘मौनयौवना’ नामक सुंदर कादंबरीची आम्ही द्वितीयावृत्ति प्रकाशित केली. श्रीयुत मुंडले व पोतदार या प्रतिभासंपन्न लेखकांकडून लिहवून फ्रान्स देशस्थ उच्चतम श्रेष्ठ विभूतीचें चरित्र आज आम्ही प्रकाशित करीत आहों. प्रथम विचार नसतांही चार सुंदर चित्रे घालून या पुस्तकाचें अंतर्बहिरंग सर्वांगसुंदर करण्याचा आम्हीं प्रयत्न केला आहे. यापुढेंही अशीच उपयुक्त व वाचनीय पुस्तके प्रसिद्ध करण्याचा आमचा विचार आहे; परंतु तो तडीस नेणें सर्वस्वी रसिक वाचकवर्गाच्या आश्रयावर अवलंबून आहे. अस्तु.

प्रकाशक.

मो० आ० सहस्रबुद्धे.

श्रीमयूरेश पुस्तकालय, पुणें (सिटी.)

प्रस्तुत चरित्र हें श्रीविभूतिपरिचयमालेचें पहिलें
पुस्तक आहे. दुसरें पुस्तक फ्रँकलीन अगर रमेश-
चंद्र दत्त यांपैकी एका विभूतीचें चरित्र प्रसिद्ध होईल.
जून १९१५ चे आत नांव नोंदविल्यास सवलतीनें
म्हणजे फक्त ॥- चे व्ही. पी. ने पाठवूं.

श्रीमयूरेश पुस्तकालय,
बेलबाग, पुणे शहर.

नेपोलियन लष्करी पोषाकांत. (जेन्ना)

भूमिका.

—:0:—

कोणतेही चित्र उठावदार दिसावे असे जर त्याच्या जनकास वाटत असेल तर त्याने त्या चित्राचा विवक्षित पार्श्वभाग (Back ground) ठळक रीतीने चितारला पाहिजे, असा चित्रकलेचा सर्वसाधारण नियम आहे. चित्रकला व लेखनकला या दोहोंमध्ये बरेच साधर्म्य असल्यामुळे वरील नियम लेखनकलेच्या विषयांसाठी लागू आहे. ' थोर विभूतीचे चरित्र ' यासारख्या विषयास तर तो विशेष लागू आहे. कारण अशा प्रकारच्या विभूतीचे चरित्र म्हणजे एका विवक्षित कालांतील वस्तुस्थितीचे एक सुंदर चित्रच होय. अर्थात् हे चित्र उठावदार दिसण्याकरिता त्याच्या भोंवतालचा पार्श्वभाग—म्हणजे तत्कालीन परिस्थिति--ठळकपणे लोकांच्या दृष्टीसमोर आणून देणे जरूर आहे. त्यावांचून त्या चित्राचा त्यांचे मनावर बरोबर ठसा उमटणार नाही. प्रस्तुत चरित्र हे एके काली ज्याचे नांव ऐकतांच सर्व युरोपखंडास कांपरे भरत असे, त्या नेपोलियन नामक प्रख्यात रणशूर व राजकार्यधुरंधर विभूतीचे आहे. आसुरी महत्वाकांक्षेने भारल्यामुळे नेपोलियनच्या हातून अनेक अघोर कर्मे जरी घडली असली, तरी त्यामुळे त्याच्या अलौकिकपणास कोणत्याही रीतीने कमीपणा येऊं शकत नाही; इतकेच नव्हे, तर नेपोलियनच्या आयुष्यक्रमांतील प्रसंगांत जितका लोकोत्तरपणा भरलेला आहे, तितका दुसऱ्या एखाद्या विभूतीच्या चारि-

ज्यांत क्वचित्च आढळून येईल ! उघडच आहे, पांच पंचवीस वर्षांच्या अमदानीत विलक्षण रीतीने रंकाचा राव होऊन सृष्टीतील अत्युच्च वैभवाच्या शिखरावर आलोडन करणारा, व विहंगमदृष्टीने आपल्या कर्तबगारीचे अवलोकन करीत असतां दुर्दैवाची गचांडी मिळून एकदम खाली कोसळून रावाचा फिरून रंक बनणारा, आणि त्या स्थितीतही कौतुकास्पद दिसणारा असा प्राणी जगाच्या इतिहासांत नेपालियनवांचून दुसरा कोण आहे ? आणि असे ज्याचे लोकोत्तर चारित्र्य त्यास जर ' विभूति ' म्हणावयाचे नाही तर मग कोणास म्हणावयाचे ? इंग्रजी व फ्रेंच भाषेत नेपालियनची शेंकडों चरित्रे प्रसिद्ध झालेली आहेत व त्यांतील कांहीं प्रशंसापर व कांहीं निंदापर अशी आहेत. या बाबतीतही नेपोलियनला दुसरी जोड नाही. स्तुति व निंदा या दोहोंचाही इतका वर्षाव दुसऱ्या एखाद्या थोर पुरुषावर क्वचित्च झालेला असेल. हा सर्व पक्षाभिमानाचा खेळ आहे, हे उघड आहे; परंतु त्या त्या काला-मध्ये स्वैरपणे संचार करणारी विकारवशात कालांतराने नष्ट होऊन जेव्हां केवळ निरपेक्ष अशा ऐतिहासिक निर्णयाचा काल येऊन ठेपतो, तेव्हां कोणत्याही गतकालीन गोष्टीचे यथार्थ स्वरूप असेल तेवढेच कायम टिकते, व बाकीचा सर्व भाग फोल ठरून कालाच्या उदरांत त्याची आहुति पडते. नेपोलियनच्या कृत्यांसंबंधाने अशा प्रकारचा निर्णय होऊन चुकलेला आहे; आणि त्याच्या स्वभावांत जरी कित्येक मोठे दोष असले, तरी तो निर्णय एकंदरीत त्याला अनुकूल-भूषणावह-असाच आहे. नेपोलियनच्या स्वभावदोषामुळे.

त्याचा स्वतःचा नाश झाला, पण त्याच्या हालचालींमुळे व अवा-
ढव्य उद्योगामुळे युरोपखंडाची एकंदरीत प्रगतिच झाली; आणि
ही गोष्ट त्याच्या शत्रुपक्षांतील विचारी लोकांनी मान्यही केलेली
आहे. युद्धकलेमध्ये तर त्याच्याइतका निष्णात सेनापति आधु-
निक कालांत निपजलाच नाही, असे म्हटले तरी चालेल. या
बाबतीत तर त्याला ' प्रतिभासंपन्न ' (Genius) मानतात.
मुत्सद्दीपणा व राज्यकारभार चालविण्याचे चातुर्य या बाबतीतही
तो कांहीं कमी प्रवीण नव्हता. परंतु या सर्व बाबतीत नेपोलिय-
नच्या अंगच्या गुणांचा प्रकाश पडण्यास त्याच्या वेळची परि-
स्थिति विशेष कारणीभूत झालेली आहे. किंबहुना, ही परिस्थिति
नसती तर नेपोलियनचा अशा तऱ्हेने व इतका उदय झाला
असता की नाही, याची शंकाच आहे. ही परिस्थिति हाच त्याच्या
चारित्र्यरूपी चित्राचा पार्श्वभाग होय. आणि स्वभावतः ती त्यास
अत्यंत अनुकूल असल्यामुळेच इतिहासाच्या चित्रफलकावर त्याचे
इतके उठावदार व सुंदर चित्र बठले आहे. नेपोलियनचे चरित्र
वाचणाराने ही परिस्थिति प्रथम लक्षांत घेतली पाहिजे; एरवी त्या
चरित्राचे रहस्य त्यास नीट कळणार नाही. ह्या परिस्थितीचे
विस्तृत उद्घाटन प्रस्तुत चरित्रग्रंथांत ठिकठिकाणी झालेच आहे, परंतु
तिची थोडीशी करपना चरित्र वाचण्यास सुरुवात करण्यापूर्वीच
असणे अवश्य आहे, म्हणून येथे तिचे थोडक्यांत दिग्दर्शन कर-
ण्यांत येत आहे. नेपोलियनच्या ऐन उमेदीचा काल म्हणजे
फ्रान्सच्या लोकप्रसिद्ध क्रांतीचा काल होय. या क्रांतीमध्ये फ्रान्स

देशांतील बलाढ्य अशा बोरबोन राजघराण्याचा 'विध्वंस झाला. हे राजघराणे फार जुनाट असून सर्व युरोपखंडांत प्रसिद्ध व मान्य असे होते. त्या राजघराण्याचा अभिमान बाळगणारे व त्याशी सहानुभूति बाळगणारे अनेक राजपुरुष युरोपखंडांत होते. बोरबोन घराण्यांतील तत्कालीन राजा जो १६ वा लुई त्याचा वध झाल्या-नंतर हे लोक फार संतप्त झाले व त्यांनी एकत्र होऊन फ्रान्स देशावर हल्ले करण्यास सुरुवात केली. ह्या परशत्रूस फ्रान्सांतील घर्मोपदेशक व मोठमोठे सरदार हे गुप्तपणे मदत करित होते. अर्थात् तत्कालीन क्रांतीच्या सूत्रचालकांस या लोकांना कडक शासन करणे भाग पडले. त्यामुळे देशांत यादवी सुरू झाली. या यादवीस अखेरीस फारच भयंकर स्वरूप प्राप्त होऊन सर्व देश अत्यंत त्रस्त होऊन गेला. देशांतील कर्त्या व विचारी पुरुषांची अंतःकलहाच्या होमांत सारखी आहुति पडत गेल्यामुळे परस्थांच्या हल्ल्यापासून व अंतःकलहाच्या त्रासांतून फ्रान्स देशास सोडवून त्यास सुखशांततेचा लाभ करून देणारा कोणी वाली उरला नव्हता. अशा वेळी नेपोलियनसारखा दैदिप्यमान तारा उदयास आला; व त्याच्या हातून आपले अपेक्षित कार्य होईल असे दिसू लागतांच तत्कालीन सत्ताधार्यांनी त्यास हाती घेऊन एकामागून एक असे मोठमोठे अधिकार त्यास दिले. नेपोलियनच्या महत्वाकांक्षेला अशा प्रकारचे कांहीं तरी भव्य क्षेत्र पाहिजेच होते. ते वरील संधीमुळे अनायासे मिळाले. या संधीच योग्य उपयोग करून त्याने तत्कालीन फ्रेंच राष्ट्राची अपेक्षा पूर्ण

पणें सफळ केली. तेव्हां दिलदारपणाविषयी जगाद्विख्यात असलेल्या फ्रेंच लोकांनी त्याजवर खुष होऊन त्याला मोठ्या संतोषाने बादशहाच्या पदवीस नेऊन पोंचविले ! असे करण्यांत फ्रेंच लोकांची मोठीशी चूक झाली असे नाही. फ्रेंच राष्ट्रावर त्याने तशाच प्रकारचे उपकार केले होते. त्या वेळीं नेपोलियनला जर हवे तसले अधिकार मिळाले नसते तर फ्रान्सचा तरणोपाय नव्हता. महत्प्रयासाने व अनेक बळी खर्चून फ्रेंच लोकांनी राजकीय व सामाजिक विषमता नष्ट करण्याकरितां जी क्रांति केली, तिची त्यांच्या हातांत पडलेली फळे परराष्ट्रांकडून हिरावून घेतली जाण्याचा दृढ संभव होता. तो अनर्थ नेपोलियनच्या कर्तबगारीमुळे टळला. त्यामुळे फ्रेंच लोकांस अत्यंत आनंद होऊन नेपोलियनबद्दल फार कौतुक वाटू लागले. आणि या विकारवश मनोवृत्तीच्या भरांत त्यांनी त्यास प्रथम डिक्टेटर (सर्व सत्ताधीश) व नंतर बादशहा केले ! नेपोलियननेही कांहीं कालपर्यंत ह्या अधिकारांचे चांगले चीज केले. पण पुढे त्यांचे मस्तक साम्राज्यमदाने धुंद झाले आणि तेथपासून त्याच्या वर्तनांत मोठमोठे दोष उत्पन्न होऊं लागले. बादशहाची पदवी प्राप्त झाल्यावर जर नेपोलियनने आपल्या आसुरी महत्वाकांक्षेस मर्यादित केले असते, तर पुढे त्याचा शोचनीय स्थितीत नाश झाला नसता, व ज्या फ्रेंच लोकांवर व राष्ट्रावर त्यांचे निःसंशय निस्सीम प्रेम होते, त्यांचे त्याच्या हातून विशेष कल्याण झाले असते. परंतु त्याच्या चारित्र्याच्या द्वारे जगाला एक निराळाच घडा शिकविण्याचा परमेश्वरी संकेत होता

असें दिसते. आणि त्या कारणाने नेपोलियनला योग्य वेळीं आपल्या महत्वाकांक्षेस आळा घालण्याचे भान राहिले नाही. त्याचा परिणाम जसा व्हावयाचा तसाच झाला; पण त्या अनिष्ट व दुर्घट प्रसंगीही नेपोलियनच्या अंगच्या लोकोत्तर गुणांचे तेज चमकल्यावांचून राहिले नाही. नेपोलियनच्या चालत्या काळांतिल आयुष्यक्रमापेक्षां एका दृष्टीने त्याचा ह्या पडत्या काळांतिल आयुष्यक्रम विशेष रमणीय व कौतुकास्पद वाटण्याजोगा आहे. खुद्द नेपोलियनलाही तो तसाच वाटत असला पाहिजे, असें त्याच्याच तोंडच्या एका सुभाषितावरून दिसून येते. तो म्हणतो:—

“High tragedy is the school of great men. It is the duty of sovereigns to encourage and spread it. Tragedy warms the soul, raises the heart, can and ought to create heroes.”

(महाद्विपदावस्था हीच थोर विभूतींची शिक्षण घेण्याची संस्था. उत्तेजन देऊन ही संस्था वाढविणे हेच राजांचे कर्तव्य होय. आत्म्याचे उद्दीपन व अंतःकरणाचे उत्क्रमण करून विपदावस्था योद्धे प्रसवू शकते; नव्हे, तिने ते प्रसविलेच पाहिजेत, असा सिद्धांत आहे.)

असले धैर्यप्रचूर ज्याचे विचार त्याला-त्याच्या आत्म्याला—कोणते संकट पादाक्रांत करूं शकणार आहे? अशा प्रकारची जी थोर विभूति तिच्या चारित्र्यापासून सामान्य जनतेस पुष्कळ बोध घेण्यासारखा असतो; आणि म्हणूनच आज हे चरित्र आम्ही महाराष्ट्राचकवर्गापुढे ठेवीत आहो, त्याचा त्यांचेकडून सप्रेम आदर होवो, अशी इच्छा प्रगट करून लेखणी खाली ठेवतो.

आमच्या आश्रयदात्यांस विज्ञप्ति.

सा. न. वि. वि. आपण आमचे ग्राहक आहां, तेव्हां आम्ही आपल्याला आमचे आश्रयदातेच समजतो. आम्ही एका विद्वान लेखकाकडून " श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजांचें चरित्र, अर्थात् स्वराज्यसंस्थापनेचा इतिहास " या नावाचें पुस्तक लिहवून प्रसिद्ध केलें आहे. शिवचरित्रद्वारा स्वराज्यस्थापनेसारखें श्रेष्ठ देशकार्य महाराष्ट्रांत कसे घडून आलें, या विषयाचें सोपपत्तिक विवेचन अत्यंत मार्मिकपणें व ऐतिहासिक दृष्ट्या या पुस्तकांत केलेलें आहे. पूर्वसिद्धता, साधुसंतांची कामगिरी, श्री-शिवाजीमहाराज व श्री समर्थ रामदासस्वामी, महाराजांची योग्यता, उपसंहार आणि बोध इत्यादि बारा प्रकरणें यांत आली असून पुस्तकाचा आकार रॉयल सोळा पेजी आहे, आणि पुस्तकाची एकंदर पृष्ठसंख्या २०० आहे. आरंभी महाराजांची अश्वारूढ सुंदर तसवीर घातली आहे. भाषा प्रचलित नवीन आहे. बाइंडिंग उत्तम. सारांश, पुस्तक सर्वांगसुंदर असून आबालवृद्धांस वाचनीय व अवश्य संग्रहीं ठेवण्यासारखें झालें आहे. किंमत ४१ रु ठेविली आहे; परंतु आमच्या ग्राहकांस ट. खर्चासह फक्त ४८ रु देण्याचें ठरविलें आहे. तरी आपण निदान एक प्रत तरी माग वून आम्हांला कृतार्थ कराल अशी आशा आहे. उत्तर आल्याबरोबर पुस्तक रवाना होईल. क. हे वि. आपला.

कृपाभिलाषी.

म्यानेजर, श्रीमयूरेशपुस्तकालय, बेलबाग-पुणे.

विनंतिपत्र.

पुणें येथील सुप्रसिद्ध नाइट क्लबानें सुमारे २० वर्षांपूर्वी लिहून प्रसिद्ध केलेल्या मौनयौवना कादंबरीची दुसरी आवृत्ति आम्हीं नुकतीच छापून प्रसिद्ध केली आहे. ही कादंबरी जुन्या पद्धतीची असून त्या वेळच्या कै. न्यायमूर्ति रानडे प्रभृति सर्व मोठमोठ्या विद्वान् गृहस्थांचे व वर्तमानपत्रकारांचे या कादंबरीवर उत्तम अभिप्राय आहेत. कथानक फारच सुंदर, मनोवेधक व बहारीचें असून बोधप्रद आहे. पृष्ठसंख्या ३२५. बांधणी उत्तम. किं. १। रुपया. परंतु या विनंतीला मान देऊन मागणी करणारांस आमचे आश्रयदाते समजून आम्हीं ही कादंबरी फक्त एक रुपयाला देऊन आबाल-वृद्धांना वाचनीय व प्रत्येक महाराष्ट्रीय कुटुंबांत अवश्य संग्रहणीय असें नवीनच प्रसिद्ध झालेले श्रीशिवछत्रपतिचरित्र पृष्ठसंख्या २००, किं. ४१२, हें पुस्तक बक्षीस पाठविण्याचें ठरविलें आहे. ट. ख. ४४ नि.

सुख आणि शांति.

सुख नको कोणाला ? सुखासाठीं तर सर्वांची धडपड चालली आहे. पण हें खरें असलें तरी सुखोत्पादक शांतीचा लाभ ज्याला झाला आहे असा माणूस विरळा. याचें कारण खरें सुख म्हणजे काय व तें मिळवावें कसें, याची स्पष्ट कल्पना पुष्कळांना नसते. यामुळेच त्यांचे सुखप्राप्तीचे प्रयत्न निष्फळ होतात. हें अज्ञान सुप्र-

सिद्ध मराठी लेखक आणि कवि रा. महादेव हरि मोडक बी. ए. यांनी लिहिलेल्या सुख आणि शांति या पुस्तकाच्या वाचनाने दूर होईल व सुखप्राप्तीचा मार्ग सुलभ होईल. रा. मोडक हे, खडे तात्विक बोल, भाग पहिला व दुसरा (किंमत प्रत्येकी सहा आणे) या दोन छोटेखानी पुस्तकांवरून मराठी वाचकांस परिचित झालेले आहेत. सुख आणि शांति या पुस्तकावरील पुढे दिलेले अभिप्राय वाचल्यावर हे पुस्तक संग्राह्य असल्याबद्दल वाचकांची खात्री होईल, अशी आम्हांस आशा आहे.

अभिप्राय.

मुमुक्षु (पुणे)—सदर ग्रंथ खरोखरीच फार रमणीय व संग्राह्य झाला आहे. भाषासरणी इतकी सरळ, भारदस्त व कवित्वपूर्ण आहे की, पानांमार्गे पाने उलटतांना चित्तावर सुख आणि शांतीच्या लहरी उठतात. शब्दाची किंवा अर्थाची ओढाताण कोठेही होत नाही. नित्य प्रचारांतल्या सुंदर म्हणी, समर्पक अवतरणे, अल्पाक्षररमणीय भाषेत सांगितलेल्या सुंदर गोष्टी, मुळावर ताण करणारी सरस भाषांतरे इत्यादि प्रकार पाहून वाचकास परमाल्हाद झाल्याशिवाय रहात नाही. मदिरारूपी बया (पृष्ठ ६९), भुजंग (पृष्ठ ३०१) इत्यादि कांहीं प्रसंग म्हणजे नुसती रत्ने आहेत ! सर्वच भाषा सहजसुंदर व निर्दोष आहे.

ज्ञानांजन (मुंबई):-सरस आणि ओजस्वी मराठी भाषेचा उत्कृष्ट नमुना जर कोणास पहावयाचा असेल तर त्याने हा ग्रंथ अवश्य वाचावा, अशी आम्ही शिफारस करितो. सुख, शरीर, मन, आरु-

रुक्षा, संतोष, आपत्ति, सदयता, शिक्षण, शत्रुमित्र, श्रीमंती, मृष्टीची भीषणता, सृष्टिप्रेम, सद्यःकाल, वैदग्ध्य, राष्ट्रांची शांति, चित्तस्वास्थ्य, धर्म, आणि ब्रह्मविद्या अशीं या ग्रंथाचीं १८ प्रकरणें असून तीं एकापेक्षां एक बहारीचीं आहेत. प्रत्येक सद्ग्रंथसंग्रहेच्छु महाराष्ट्रीयानें या ग्रंथाची एक प्रत अवश्य संग्रहीं ठेवावी.

आनंद (पुणें)—रा. मोडक यांची लेखनशैली मोहक व त्यांचें भाषाप्रभुत्व प्रशंसनीय आहे. मदिरेवर त्यांनीं केलेलें सुंदर रूपकच मार्मिक वाचकांना गार करून सोडील. मूळ किंमत २॥ रुपये. तूर्त कमी केलेली १॥ रुपया. टपाल वगैरे खर्च पांच आणे निराळा पडेल.

लोकप्रिय प्रोज व संगीत नाटके.

नांव	किंमत	नांव	किंमत
सं० मनोविजय -॥-	,, देवी ज० पद्यावली	६=
,, दंडधारी -॥-	प्रोज श्रीतुकाराम -॥-
,, धर्मरहस्य -॥-	,, पानिपतचा मुकाबला	-॥-
,, श्रीमती -॥-	,, समजुतीचा घोटाळा	-॥-
,, उषा -॥-	,, अण्णासाहेबांची घांदल	-॥-
,, तारकमारक -॥-		

हीं सर्व पुस्तके एकदम मागविल्यास किंमत फक्त ३ रुपये टपालखर्च निराळा.

सोल एजंट:—

श्रीमयूरेश पुस्तकालय, बेलबाग, पुणें (सिटी.)

वा. दा. मुंडले यांची पुस्तके.

१ बाल-मनुस्मृति.

सोप्या भाषेत आर्यसंस्कृति व धर्मशास्त्र यांची ओळख पटवून शील बनविण्यास साहाय्य करणारे हे छोटे पुस्तक प्रत्येक आई-बापांनी आपल्या मुलांचे हाती घावे, असे विद्वानांचे मत आहे. किंमत चार आणे.

२ फ्रेंच वाङ्मयरत्नमाला.

फ्रेंच राष्ट्रांतील उज्वल वाङ्मयाचे स्थूल स्वरूप दाखवून देऊन त्यांतील सात प्रमुख तत्त्ववेत्त्यांची त्रोटक चरित्रे व त्यांचे मननीय विचार, यांचा या पुस्तकांत समावेश केला आहे. किंमत आठ आणे.

३ चीन देशाची संक्षिप्त माहिती.

यांत चिनी राष्ट्राच्या दोन हजार वर्षांतील घडामोडींचा वृत्तान्त थोडक्यांत सांगितला असून त्याच्या मावी स्थितीचेही भविष्य वर्तविले आहे. किंमत चार आणे.

४ महिला-क्लेश-निवारण.

स्त्रीआरोग्यसंबंधी पुस्तक. यांत रजो-दर्शन, गर्भधारणा, प्रसूति, अपत्यपोषण, ह्या विषयांवर आधुनिक शोधांच्या द्वारे उपलब्ध झालेली सर्व माहिती थोडक्यांत सांगितली आहे. डाक्टर व वैद्य यांचे उत्तम अभिप्राय आहेत. किंमत दहा आणे.

५ भारत-मुक्ताहार.

आर्य संस्कृतीच्या उदात्त स्वरूपाची ओळख करून देणारे पुस्तक. यांत धर्म, नीति, समाजानुशासन, स्त्रीधर्म वगैरेसंबंधी महाभारतांतून उत्कृष्ट वेंचे दिले आहेत. किंमत सहा आणे.

६ काउंट कॅव्हर.

हा प्रसिद्ध इतालियन मुत्सद्दी असून याने इतालीयन राष्ट्रांचे पुनरुज्जीवन केले. त्याचे हे चरित्र अति रम्य व बोधप्रद आहे. (छापत आहे.) किंमत आठ आणे.

७ प्रसिद्ध पुरुषांचा कोश.

यांत जगांतील चारी खंडांतील ऐतिहासिक कालांतील प्रख्यात स्त्री-पुरुषांची व त्यांच्या कृतींची थोडक्यांत माहिती दिली आहे. मराठीत अशा तऱ्हेचा हा पहिलाच ग्रंथ असून घरबसल्या बहु-श्रुतपणा वाढविणारा आहे. किंमत एक रुपया. (लवकरच छापून बाहेर पडेल.)

पत्ता:—दि प्रिंटिंग एजन्सी, बुधवार पेठ—पुणे.

टी पोथी रु. १।) श्रीगुरुचरित्र (रेशमी बांधणी रु. १।।

कागद जाड, ग्लेज; शब्द तोडलेले; मोठा ठळक व सुबक टाईप; प्रत्येक पानाला सुंदर वेल; प्रत्येक अध्यायास रंगीत सुंदर चित्र. ट. स्व. वेगळा.

श्रीमयूरेशपुस्तकालय, बेलबाग, पुणे (सिटी.)

दोन भारतीय श्रेष्ठ धर्मग्रंथ.

भारतामृत—सरळ मराठी भाषेत महाभारत—आर्य हिंदूंचे आचारविचार, त्यांची श्रेष्ठ नीति, त्यांच्या उदात्त धर्म कल्पना, त्यांचे श्रेष्ठ तत्वज्ञान इत्यादि विषयांचे उज्वल स्वरूप पाहणे असल्यास ते फक्त या ग्रंथांतच पहावयास मिळेल. 'जे महाभारतांत नाही, ते जगांत कोठेही नाही' अशा अर्थाची जी एक म्हण प्रचलित आहे, ती अगदी यथार्थ आहे हे या ग्रंथाच्या प्रत्येक वाचकाला सहज पटेल. हा ग्रंथ आबालवृद्धांस अवश्य वाचनीय असल्यामुळे मराठी जाणणाऱ्या प्रत्येक कुटुंबाच्या संग्रहीं असलाच पाहिजे. पृष्ठसंख्या ३०००. भाग १।२।३ किंमत फक्त ६॥ रुपये.

रामकथामृत—सरळ मराठीत रामायण—पुत्रवात्सल्य, सापत्नभाव, कलिप्रभाव, अपूर्व स्वामिभक्ति, अलोट भ्रातृभक्ति, बंधुप्रेम, पितृभक्ति, निःसीम पतिपत्नीप्रेम, शौर्य, तेज, नीतिमत्ता, करारीपणा इत्यादि दैवी गुणांचे साम्राज्य जर कोठे पहावयास मिळेल तर ते फक्त वरील ग्रंथांतच होय.

सर्व सद्गुणसंपन्न श्रीरामचंद्र, महान् पतिव्रता सीतादेवी, आद्वितीय भ्रातृभक्त श्रीलक्ष्मण, अपूर्व स्वामिभक्त श्रीहनुमान, इत्यादि मुख्य मुख्य भूमिकांचे स्वभाव-चित्र हतके हृदयंगम व दैदीप्यमान आहे की, हिंदुत्वाचा अभिमान असणाऱ्या प्रत्येकांने हा असामान्य धर्मग्रंथ एकदा तरी वाचलाच पाहिजे. पृष्ठसंख्या १२००. भाग १।२ किंमत फक्त २॥ रुपये.

श्रीमयूरेश पुस्तकालय, बेलबाग, पुणे (सिटी).

सवलतीनें मिळणारीं निवडक पुस्तके.

पाऊणपट किंमतीस.

नांव.	किंमत.	नांव.	किंमत.
सं० दंडधारी	-ii-	प्रो० पानपतचा मुकाबला	-ii-
,, उषा	-ii-	,, समजुतीचा घोटाळा	-ii-
,, श्रीमती	-ii-	सं० प्रेममकरंद नाटक	१
,, शाकुंतल	-iii-	प्रो० तुकाराम नाटक	-iii-
,, भस्मासुर	-iii-	कादंबरी मौनयौवना	१।
,, संतापशमन	-iii-	कादंबरी निर्मल प्रेम व नीतिबाह्य प्रेम	} १।=

टपाल खर्च निराळा पडेल.

निम्या किंमतीस.

नांव.	किंमत.	नांव.	किंमत.
सं० शारदामंडन	-ii-	गणेशपुराण आर्याविद्ध	} २ रु०
,, शुकरंभा	-ii-	(पूर्वार्ध-उत्तरार्ध)	
,, वेताळ	-ii-	गुप्त पोलिसांचें चातुर्य	} २।।रु
,, अति लोभ	-iii-	(पूर्वार्ध-उत्तरार्ध)	
,, प्रणयमुद्रा	-iii-	भगवद्गीता-समश्लोकी	१। रु.
,, सुनिश्चयप्रभाव	-iii-	नेदर्लंडांतल बंडाचा	} १।।रु.
,, नलदमयंती	१ रु०	इतिहास पृ. सं. ४-३६	
प्रो० कपिध्वज	-iii-	दी पॉ. इंग्लिश टीचर	} १। रु.
सतारीचें मोठें पुस्तक	२।। रु०	भाग १।२	

टपाल खर्च निराळा पडेल.

व्यवस्थापक श्रीययूरेश पुस्तकालय,
बेलवाग-पुणे (सिटी).

नेपोलियन बोनापार्ट.

अथवा

आसुरी महत्वाकांक्षा.

प्रकरण १ लें.

पूर्ववृत्तांत.

यूरोपखंडाच्या नकाशावर जर विहंगमदृष्टीने नजर फेंकली तर फ्रान्स देशाच्या दक्षिणेस कॉर्सिका या नांवाचे एक बेट असलेले दिसून येईल. ही आमच्या चरित्रनायकाची जन्मभूमि होय. ह्या कॉर्सिका बेटांतील अजाक्विओ नामक शहरांत ता० १५ आगष्ट सन १७६९ रोजी नेपोलियनचा जन्म झाला. त्याच्या बापाचे नांव चार्लस बोनापार्ट असून आईचे नांव मेरी लोट्टिया रामोलिनो असे होते. ह्या कुटुंबाचा हा दुसरा पुत्र होय. या-खेरीज या कुटुंबास आणखी बरीच मुले होती, व त्या सर्वांना पुढे नेपोलियनने उच्च पदास चढविलेले आहे. नेपोलियनचे घराणे मूळचे इटाली देशांतले होते. यामुळे त्याच्या बापाच्या अंगां इतालियन मनुष्याच्या अंगचे अनेक उपजत गुण होते. इ० स० १५२९ पासून नेपोलियनचे पूर्वज कॉर्सिका बेटांत वस्ती करून राहिले होते; व तेथे ह्या घराण्याची मानमान्यताही बराच होती.

ह्या घराण्यातील ५ पुरुषांनी सदर बेटांतील कौन्सिलामध्ये मोठ-
मोठ्या हुद्यांचो कामे केली होती. नेपोलियनचें मातृघराणें तर
याहूनही विशेष प्रख्यात व कर्तबगारीचें होतें. त्याची आई
‘ हजारांत एक ’ या प्रमाणांत देखणी होती. तिची एकंदर चर्या
व बांधा पाहून कोणाच्याही मनावर तिची एकदम छाप बसत
असे. ती अगदी सरळ मनाची परंतु खंबीर अंतःकरणाची होती.
तिने आपल्या तारुण्यांत नानाप्रकारच्या आपत्ति मोठ्या धैर्याने
सोसल्या असल्यामुळे तिच्या कर्तबगार व प्रतिभासंपन्न मुलाच्या
हालचालीने तिच्या भोवतालच्या परीस्थितींत जे अनेक बरे वाईट
फेरबदल झाले, त्यांचा तिच्या मनावर कांहीं विशेष परिणाम
घडला नाहीं. वैभवाचे वेळी ती बेहोषही झाली नाहीं व वैभव नष्ट
झाल्याचें पाहून खिन्नही झाली नाहीं. ती वीरमाता होण्यास पात्र
आहे, अशा प्रकारचे उद्गार तिला पाहून कार्सिकाचा पुढारी
पाओली यानें इ० स० १७९३ त काढले होते. नेपोलियनचा
बापही चांगला देखणा व बुद्धिमान पुरुष होता. त्याला काव्य व
अलंकार यांची विशेष गोडी होती. तसाच तो मोठा उधळ्या व
दीर्घोद्योगी होता. कार्सिका बेटाच्या राज्यकारभारांत त्याचें अंग
होतें. यें ह्या बेटासंबंधी थोडीशी माहिती देणें जरूर आहे. हें
बेट प्रथम स्वतंत्र होतें. तें पुढें इटालीच्या ताब्यांत गेलें व नंतर
फ्रान्सच्या ताब्यांत गेलें. परंतु आपलें स्वातंत्र्य मिळविण्याकरितां
तें सतत प्रयत्न करीत होतें. ह्या बेटांत डोंगरांच्या रांगा असून
त्यांच्या आसमंतात् दाट झाडी असलेली मोठमोठी अरण्ये आहेत.

अशा ठिकाणचे लोक सामान्यतः काटक व शूर असतात. त्याप्रमाणे कार्सिकन लोकही होते. ह्या बेटांतून त्यांनी आपल्या शत्रूबरोबर गनिमी काव्याचे युद्ध अनेक शतकेपर्यंत चालविले होते. पाओली हा त्यांचा मुख्य पुढारी होता. त्यांच्या अंगच्या ह्या घाडसी वृत्तीमुळे त्या वेळीं सर्व युरोपखंड त्यांच्याकडे कौतुकाच्या दृष्टीने पहात होते. या लोकांची माहिती मिळवून त्यांच्या गुणांचे वर्णन करण्यास तत्कालीन युरोपियन प्रवाशांच्या लेखण्या एकमेकांशीं स्पर्धा करित होत्या ! अशा प्रकारच्या ह्या बेटामध्ये नेपोलियनचे बाळपण गेले. अर्थात् या बेटांतील लोकांच्या शौर्याचे पोवाडे नित्य त्यांच्या कानांनी येत असल्यास त्यांत नवल कोणते ? शूरपणा, काटकपणा, मानीपणा, करारीपणा, दिलदारपणा, शत्रूंचा सूड घेण्याची उत्कट लालसा, व्यवस्थितपणा वगैरे जे कार्सिकन लोकांचे ठळक गुण ते नेपोलियनच्या अंगीही पूर्णपणे उतरले होते. तसेच कार्सिका बेटांतील छोट्याशा देशभूमीबद्दलही त्यांच्या मनांत उत्कट देशभक्ति वसू लागली होती. ह्या भूमीच्या संरक्षणार्थ कांहीं कालापूर्वी त्यांच्या पित्याने तेथील लोकांस उद्देशून काढलेला जाहिरनामा व त्यानंतर झालेल्या युद्धांत राष्ट्रीय सेनेबरोबर त्यांच्या मातेला - डोंगरांत व अरण्यांत काढावा लागलेला पळ वगैरे हकीकती जेव्हां त्यांच्या कानावर आल्या, तेव्हां तर त्याची ती देशभक्ति जास्तच प्रज्वलित झाली. परंतु कांहीं कालपर्यंत ह्या गोष्टी मनांतल्या मनांत दाबून ठेवणे त्यास भाग पडले. कारण कार्सिकन राष्ट्र त्या वेळीं परतंत्र व दीन झाले होते. तेथील

लोकांनीं जरी गनिमी काव्याचा अवलंब करून फ्रेंच राजसत्तेशीं बराच काल झुज चालू ठेविली होती, तरी अखेरीस १४ व्या लुईच्या सामर्थ्यापुढे त्यांस हात टेकावे लागले! त्यानंतर त्या बेटावर फ्रेंच व्हॉइसरायाची नेमणूक झाली. तेथे फ्रेंचांचा पूर्ण अंमल बसल्यानंतर नेपोलियनच्या वडिलांनीं फ्रेंच व्हॉइसरायाचा आश्रय संपादिला. आणि त्याच्या साहाय्याने त्यांनीं नेपोलियनास फ्रान्स देशांतलि ब्रेने नामक शहरांतील सरकारी लष्करी शाळेत घातले. याप्रमाणे नेपोलियनचा फ्रान्स देशांत प्रवेश झाला खरा, पण त्याचे मन फ्रान्सविषयीं शुद्ध नसल्यामुळे त्याला तेथे समाधान वाटेना. कॉर्सिकन लोकांचा फ्रेंच राष्ट्राने विनाकारण छळ केला, अशी त्याची समजूत असल्यामुळे आणि फ्रेंच लोकांचे जू झुगारून देणे हे कॉर्सिकन देशभक्तीचे मुख्य तत्व त्याच्या मनांत बाणल्यामुळे फ्रान्स देशांत त्याला खुल्या दिलाने वागतां येईना. उलटपक्षीं, तो परस्थ व जित राष्ट्रांतील असल्यामुळे फ्रान्सांतल्या लष्करी शाळेंतील विद्यार्थी त्याच्याशीं फटकून, किंबहुना गुमीने वागत असत. यामुळे तो फारसा त्यांशीं मन मोकळे करून बोलत नसे, अगर त्यांच्यांत फारसा मिसळत नसे. या वेळीं त्याची स्थिति शेक्सपियरने वर्णिलेल्या आपत्कालांतील 'टायमन ऑफ अथेन्स'प्रमाणे खिन्न व उदासवाणी अशी होती. परंतु ह्या औदासीन्याचा त्याच्या

१ नेपोलियनला कळू लागल्यावर त्याने आपल्या वडिलांच्या ह्या कृत्याचा 'Base desertion' म्हणून तीव्र निषेध केला. या वेळीं त्याचे वय सुमारे १५।१६ वर्षांचे असावे.

शिक्षणक्रमावर मात्र कोणताही अनिष्ट परिणाम घडला नाही. उलट, त्यामुळे त्यांत त्याची विशेष प्रगति मात्र झाली. नेपोलियनला लष्करी शाळेत जे त्याच्या बापाने पाठविले, ते त्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति पाहूनच पाठविले. अजाकियो येथील प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळेत असतांना त्याने पुष्कळ प्रकारांनी आपली लष्करी पेशाची आवड व्यक्त केली होती. या काळांत न्याहारीचे वेळी कित्येक वेळां त्याने मलिद्याच्या रोटीऐवजी जाडीभरडी भाकर मुद्दाम खावी; आणि म्हणावे की, शिपाईगडी बनण्याकरितां मला एव्हांपासूनच तयारी केली पाहिजे. त्याच्या ह्या व अशाच प्रकारच्या अनेक उद्गारांवरून त्याचा कल स्पष्ट दिसत होता; आणि तो पाहून त्याच्या बापाने त्यास ब्रेने येथील लष्करी शाळेत पाठविले. तेथील अभ्यासक्रम पुरा झाल्यावर त्यास आरमारी खात्यांत घालण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु नेपोलियनच्या इच्छेवरून त्यास तो विचार सोडून द्यावा लागला. आरमारापेक्षां तोफखाना नेपोलियनला विशेष आवडला. कारण त्या काळच्या युद्धांत तोफखान्यांचे महत्व फार वाढले होते. एखाद्या अचाट अगर बुद्धिमान योद्ध्याला आपले बौद्धिक तेज अगर कर्तबगारी किंवा हस्तलाभव प्रगट करण्यास तोफखाना हे एक अत्युत्तम साधन त्या वेळीं होते. आणि म्हणून नेपोलियनचा स्वाभाविकपणेच तिकडे ओढा होता. ब्रेने येथील अभ्यासक्रम ५ वर्षांचा होता व तो नेपोलियनने इ. स. १७८४ च्या सुमारास संपविला. ह्या ५ वर्षांच्या काळांत त्याने गणितविषयांत विलक्षण

यश मिळविले. इतिहास-भूगोल या विषयांतही त्याने चांगले प्राविण्य संपादन केले. प्लूटार्कने लिहिलेली रोमन विभूतींची चरित्रे व सीझरची 'कॉमेंटरीज' हे दोन ऐतिहासिक ग्रंथ त्याच्या फार आवडीचे होते. तो ज्या वेळी फ्रान्समध्ये आला, त्या वेळी त्याला फ्रेंच भाषा घड समजतही नव्हती व बोलताही येत नव्हती; परंतु ह्या ५ वर्षांत त्या भाषेचा त्याने इतका सुंदर अभ्यास केला की, त्या भाषेत स्फूर्तिदायक व मनोवृत्ति उचंबळून टाकणारे परंतु व्यवस्थित असे लहान मोठे प्रबंध तो लिहू लागला! याखेरीज विस्तृत वाचन, दीर्घोद्योग, लष्करी योजना व तत्संबंधी नकाशे आणि अनुमाने काढून त्यांची वाटाघाट करणे यांत तो सारखा गढून गेलेला असे. याप्रमाणे ब्रेने येथील लष्करी शाळेत ५ वर्षे काढल्यावर तो पारीस येथील लष्करी शाळेत गेला. तेथे एक वर्षपर्यंत तो होता. या शाळेतही त्याची वागणूक ब्रेने येथल्या शाळेंतील वागणुकीप्रमाणेच होती. ह्या लष्करी शाळेत मोठमोठ्या सरदारांची मुले होती. अर्थात् त्यांची राहणी अंमळ थाटाची होती. परंतु लष्करी आयुष्यक्रमाची उमेदवारी करणाऱ्यांनी अशा प्रकारे चैनीत राहणे दोषास्पद आहे, असे नेपोलियनने मोठ्या घोटपणाने शाळेच्या अधिकाऱ्यांस कळविले! या शाळेत १ वर्ष काढल्यानंतर नेपोलियनला ला फेरे येथील रिसाल्याच्या तोफखान्यांत सब् लेफ्टेनंटची जागा मिळाली. (इ. स. १७८५.) या वेळी त्याचे वय अवघे १६ वर्षांचे होते. याच वर्षी त्याचा बाप वारला. आपल्या बापाच्या मृत्यूसंबंधाने त्याने आपल्या आईस जे

पत्र लिहिलें आहे, तें एखाद्या प्रगल्भ व वयोवृद्ध मनुष्यास शोभ-
 ण्यासारखें आहे. नेपोलियनच्या अंगी वस्तुतः पोरकटपणा
 फारसा नव्हताच म्हटलें तरी चालेल. त्याच्या वयाच्या १४ व्या
 वर्षाच्या सुमारास त्याची विचारशक्ति व निर्णायकशक्ति विकास
 पावली होती अशी उदाहरणें आहेत. आपल्या वडील भावाच्या
 गुणदोषांचें यथायोग्य निरीक्षण करून त्यानें कोणता पेशा स्वीका-
 रावा हें आपल्या वयाच्या १५ व्या वर्षीच त्यानें आपल्या बापास
 कळविलें ! नोकरीत शिरल्यानंतर सुमारे एक वर्षानें रजा घेऊन
 नेपोलियन आपल्या जन्मभूमीस आपल्या मातोश्रीस भेटण्याकरितां
 आला. त्याच्या पूर्वी सुमारे दहा वर्षांत त्याची व तिची
 भेट झाली नव्हती. त्याचा बापही नुकताच परंतु तो दूर
 असतांना वारला होता. अशा परिस्थितीत त्या मायलेकरांची गांठ
 पडतांच उभयतांच्या मनांची काय स्थिति झाली असेल, ती ताड-
 ण्याचें काम आम्ही वाचकांच्या कल्पनाशक्तीवरच सोपवितों. या
 वेळीं नेपोलियनची स्थिति अगदीं निकृष्ट होती. त्याचा बाप तर
 वारलेलाच होता; आणि ज्या फ्रेंच अधिकाऱ्यांनीं त्याच्या कुटुंबास
 आश्रय दिला होता तेही वारले होते. त्याच्या आईवर त्याचीं
 लहान भावंडें पोसण्याचा बोजा आल्यामुळे पैशाचे बाबतीत तिची
 फार ओढाताण झाली होती. त्याचा स्वतःचा पगार दर आठ-
 वड्यास १७ शिलिंग ६ पेन्स इतका होता. आणि तत्कालीन
 लष्करी नोकरीच्या शिरस्त्याप्रमाणें पहातां त्याची कॅप्टनच्या जागीं
 नेमणूक होण्यास १२ वर्षांचा अवधि होता. या पेशांत त्याची

बढती कितीही झाली असती, तरी त्यामुळे त्याची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याचा फारसा संभव नव्हता. परंतु या अडचणी पाहून नेपोलियन हताश झाला नाही; उलट त्यांशी नेटाने झगडण्याचा त्याने निश्चय केला. थोर पुरुषांवर जो जो संकट अधिक, तो तो त्यांचे धैर्य समुद्राच्या भरतीप्रमाणे एकसारखे वाढत जाते, असा सामान्य नियम आहे; आणि लहानपणापासून तो मरेपर्यंत नेपोलियनच्या चारित्र्यांत ह्या नियमाचे प्राबल्य विशेषच दिसून येते. या आपत्कालामुळे नेपोलियनच्या ठिकाणी सावधानता, आत्मसंयम, काटकसर आणि सारासारविवेक इत्यादि गुणांचा प्रकर्ष होत गेला. 'आपत्काल ही सद्गुणांची जननी आहे' असे जे एका थोर पुरुषाचे वचन आहे ते अगदी खरे आहे, असे नेपोलियनसारख्याच्या चरित्रावरून स्पष्ट कळून येणार आहे.

नेपोलियन आपली रजा संपल्यानंतर पुन्हा फ्रान्समध्ये आपल्या जागेवर येऊन हजर झाला. त्यानंतर सुमारे ७ वर्षेपर्यंत तो निरनिराळ्या लष्करी ठाण्यांवर सब् लेफ्टेनंटच्या जागेवर होता. ह्या कालांत त्याचे नोकरीचे काम फार सोपे असून त्याला वारंवार मोठमोठ्या मुदतीच्या रजाही मिळत असत. अर्थात् त्यामुळे आपली वाचनाची व ज्ञानार्जनाची लालसा तृप्त करून घेण्यास त्यास आयतेच फावले. ह्या कालांत त्याने कायदा, तत्वज्ञान, धर्मशास्त्र, राजकारण इत्यादि विषयांवरचे सर्व प्रमुख ग्रंथ वाचून घेतले. ह्या ग्रंथांसंबंधाने त्याने लिहून ठेवलेली टांचणे अद्याप अस्तित्वांत आहेत. त्यांवरून नेपोलियनच्या धारणाशक्तीची व

निरीक्षणपद्धतीची चांगली कल्पना होण्यासारखी आहे. या वेळीं फ्रान्समध्ये ' फिलॉसोफस ' या नावाने प्रसिद्ध असलेले एक लेखकमंडळ होते. त्यांत होल्तेअर, रुसो, रेनाल, तुरगात वगैरे मंडळी प्रख्यात होती. त्यांच्याच ग्रंथांनी, फ्रान्समध्ये विचार-क्रांतीस सुरवात करून अखेरीस राज्यक्रांति घडवून आणली. ह्या ग्रंथांतील उदार व मनोवृत्ति प्रज्वलित करणारे विचार नेपोलियनला फार आवडले. रुसो आणि रेनाल यांचा तर तो अत्यंत चाहता बनला. प्लुटार्कची चरित्रे त्याला फार आवडत असत म्हणून मार्गे सांगितलेच आहे. त्याच्या चरित्रांशी तो इतका तादात्म्य पावत असे की, जणुं काय आपण त्यांतलीच एक विभूति आहों, अशी भावना त्यास वारंवार होत असे ! साम्राज्यसंबंधाची कल्पना व तज्जन्य महत्वाकांक्षा त्याच्या मनांत उद्भवण्यास बुद्धी याचा ' डिस्कोर्स अपॉन युनिव्हर्सल हिस्ट्री ' हा ग्रंथ कारणीभूत झाला. या ७ वर्षांच्या काळांत तो वाचनांत व आपल्या लष्करी घद्यांत इतका गढून गेला होता की, त्याला वेळ पुरत नसे ! इ. स. १७८८ मध्ये त्याने आपल्या आईला जें पत्र लिहिलें आहे त्यांत तो म्हणतो, " मी रात्री १० वाजतां निजतो व पहाटे ३ वाजतां उठतो. आणि फक्त दुपारीं ३ वाजतां एकदां जेवतो; कामावांचून माझा एक क्षणही जात नाही. " वरील ग्रंथकारांचे ग्रंथ वाचून नेपोलियनची धर्मश्रद्धा नष्ट

१ हा उल्लेख मुख्य जेवणासंबंधानें असावा. या जेवणाखेरीज चहा व रोटीची सकाळची न्याहारी होत असावी, असें वाटते.

झाली होती; व स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव यासंबंधाच्या उदात्त कल्पना त्याचे मनांत पूर्णपणे भरल्या होत्या. तथापि त्यांमुळे तो बेहोष होऊन जाण्याचा मात्र संभव नव्हता. कारण त्याची मनोरचना निराळ्या प्रकारची होती. केवळ कल्पनेच्या वातावरणांत विहार करणारा तो नव्हता. तो मोठा हिशोबी, व्यवहारदक्ष व चाणाक्ष असून कोणत्याही कल्पनेमध्ये व्यवहार्य भाग किती व अव्यवहार्य किती, याचा आपल्या मनाशी नित्य विचार करणारा होता. कोणत्याही विषयाची सांगोपांग माहिती करून घेण्याचा त्याचा हव्यास दांडगा होता. ऐतिहासिक प्रसंगांचे पृथक्करण केल्यावांचून व भूगोलसंबंधी सूक्ष्म माहिती मिळविण्यावांचून त्याचे समाधानच होत नसे. त्यांची कल्पनाशक्ति जाज्वल्य होती, परंतु त्याची मनोरचना कल्पनावश नव्हती; ती व्यवहारानुकूल व वस्तुस्थितीकडे धांव घेणारी अशी होती. यामुळे त्याला कोणत्याही परिस्थितीचा बरोबर अंदाज करतां येऊन तीस अभियुक्त अशी कृति करतां येत असे. मोठमोठ्या पंडितांच्या विचारांशी त्याला तादात्म्य होतां येत असे, तरी तो स्वतः पंडित बनला नाही व तसे बनण्याची त्याला इच्छाही नव्हती. नुसत्या पांडित्यापेक्षां--कार्पनिक स्वप्नांत गुंग होण्यापेक्षां--प्रत्यक्ष कर्तृत्व करून दाखविण्याची प्रवृत्ति त्याचे ठायी असल्याची स्पष्ट चिन्हे दिसत होती. तथापि ही प्रवृत्ति प्रकट होण्यास अद्याप अवकाश होता. कारण त्यास अनुकूल अशी संघी अद्याप यावयाची होती. व तो काल येईपर्यंत नेपोलियनने आपला वाचनाचा उद्योग तसाच चालू ठेवला होता. ' इतिहास '

नेपोलियनची (महत्वाकांक्षी) माता.

हा त्याचा आतां अत्यंत आवडता विषय बनला होता. इतिहास म्हणजे केवळ गतकालीन गोष्टींची हकीकत नसून सत्य व नीतिशास्त्र यांचा तो आधारस्तंभ आणि अनेक दुराग्रहांचें निर्मूलन करण्याचें तें एक साधन आहे, अशी त्याची समजूत होती. त्यानें स्वतः या वेळीं कॉर्सिका बेटाचा एक इतिहास लिहिण्याचा बेत योजून त्या विषयावर त्यानें अनेक पत्रे व टांचणे लिहून ठेवलीं. असा त्याचा उद्योग सुरू असतां इ० स० १७८९ मध्ये फ्रान्स-देशांत राज्यक्रांतीस सुरवात झाली. तेव्हां आपल्या बेटांतील लोकांस स्वातंत्र्य मिळवून देण्याकरितां रजा घेऊन वरील सालच्या सप्टेंबर महिन्यांत तो आपल्या जन्मभूमीस आला. अजा-क्वियो येथे फ्रेंच राजसत्तेस विरोध करणारा एक पक्ष अगोदरच अस्तित्वांत आलेला होता. त्या पक्षाचा नेपोलियन हा पुढारी बनला. पुढे लवकरच फ्रान्सच्या लोकसत्ताक सरकाराकडून कॉर्सिकन लोकांस स्थानिक स्वातंत्र्य मिळून त्यांचा पूर्वीचा राजा जो पाओली त्याचे हातीं कॉर्सिका बेटाचीं राज्यसूत्रे आलीं. पाओली हा जरी लोकस्वातंत्र्याचा भोक्ता होता, तरी राजकीय हक्कांकरितां अत्याचार करण्याची प्रवृत्ति त्यास पसंत नव्हती. परंतु फ्रान्सची राज्यक्रांति सुरू झाल्यानंतर पुढे जेव्हां त्या देशांत जॅकोबिन नामक ज्वलत् जहाल पक्षाचें प्राबल्य वाढलें, तेव्हां तेथे Reign of terror (दंडुक्याचें राज्य) सुरू होऊन अत्याचार सुरू झाले. त्याचा पाओली व त्याचे अनुयायी यांनीं निषेध केल्यावरून तत्कालीन फ्रेंच सरकारच्या रोषास ते पात्र झाले. अर्थात्

त्यांचें पारिपत्य करण्याचा प्रयत्न फ्रेंच सरकारने केला. त्या वेळीं नेपोलियन हा फ्रेंच सरकारचा नोकर असल्यामुळे त्याच्याविषयी पाओली व त्यांचें अनुयायिमंडळ यांच्या मनांत किंतु उत्पन्न होऊन त्यांनी त्याला सहकुटुंब हद्दपार केलें ! या वेळीं नेपोलियनच्या कुटुंबाचे (त्याची आई व भावंडे यांचे) फार हाल झाले. परंतु सुदैवाने त्यांना एका फ्रेंच बोटीचा आश्रय मिळाल्यामुळे ते ता० १३ जून सन १७९३ मध्ये फ्रान्सच्या दक्षिण किनाऱ्यावरील तुलोन बंदरांत येऊन दाखल झाले. या वर्षी फ्रान्सच्या राज्यक्रांतींत एक नवीन स्थित्यंतर घडून आलें आणि त्यामुळे नेपोलियनला आपल्या कर्तबगारीचे तेज प्रगट करण्यास अवकाश सापडून तो पुढे हळुहळू फ्रेंच सरकारच्या व लोकांच्या गळ्यांतला तारुत वनत गेला ! तो कसा, हा रम्य कथाभाग पुढील प्रकरणांत सांगू.

प्रकरण २ रें.

भाग्योदयास प्रारंभ.

मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणे नेपोलियन जेव्हां तुलोन बंदरांत आपल्या कुटुंबासह येऊन पोचला, तेव्हां त्याची स्थिति फार चमत्कारिक होती. कॉर्सिकन लोकांच्या चळवळींत पडल्यामुळे त्याला वेळेवर आपल्या नोकरांच्या जागी हजर होतां आले नाही. त्यामुळे त्यांचे नांव नोकरांतून कमी करण्यांत आले होते.

त्याच्याजवळ व त्याच्या आईजवळ म्हणण्यासारखा पैसाही नव्हता. अशा विपन्न स्थितीत दिवस कंठीत असतां, त्याचा भाग्योदय करून देणारा पुढील प्रसंग एकाएकी येऊन ठेपला तो असा:—

फ्रान्समध्ये ह्या वेळीं ' दंडुक्याचें राज्य ' माजलें होतें म्हणून मार्गे सांगितलेंच आहे. तेथील जॅकोबिन पक्षाचा पुढारी रॉबिस्पियर याच्या हातीं फ्रान्सच्या राज्यकारभाराचीं सूत्रे होतीं. या पक्षानें अत्याचार, रक्तपात व लोकक्षोभ करून राजसत्ता बळकाविली होती. त्यानें राजा व राणी यांचा वध करून आपल्या प्रतिपक्षाच्या लोकांची बेहाय कत्तल उडविली होती. यामुळें देशांत अंतःकलह उत्पन्न होऊन बंडाळी माजली. इकडे, फ्रान्सच्या बोरबोन राजघराण्याचे आप्तइष्ट व मित्र असलेले आस्ट्रिया, जर्मनी व इंग्लंड येथील राजेही जॅकोबिन पक्षाच्या वरील अत्याचारामुळें चिडून गेले व त्यांनीं एकत्र होऊन फ्रान्सवर हल्ले सुरू केले होते. एकीकडे अत्याचार व रक्तपात यांस उत्तेजन देणारे सरकार व एकीकडे फ्रान्सचे तुकडेतुकडे करून टाकण्यास प्रवृत्त झालेलीं परराष्ट्र यांच्या कचाट्यांतून फ्रान्स देशाला सोडविण्याचें काम फार मुष्किलीचें होतें. परंतु नेपोलियन हा चाणाक्ष व बुद्धिमान असल्यामुळें त्यानें या वेळीं " Souper de Beaucaire " या नांवाचें एक पत्रक प्रसिद्ध करून फ्रेंच लोकांनीं या वेळीं एका दिलानें स्वदेशांतील सरकारासच मदत करणें योग्य आहे असें प्रतिपादिलें. रॉबिस्पियर व त्याचा पक्ष यांनीं केलेलीं अघोर व बेशिस्त कृत्ये नेपोलियनला बिलकूल पसंत नव्हतीं. उलट ज्या

ज्या वेळीं तीं कृत्ये घडलीं, त्या त्या वेळीं त्याने त्यांबद्दल आपला निषेध व तिरस्कार व्यक्त केला होता. असें असूनही त्याने वरील पत्रकांत रुधिरप्रिय अशा सरकारची बाजू जी उचलून घरली, ती एवढ्याचकरितां कीं, परस्थांची गुलामगिरी पत्करण्यापेक्षां स्वदेशांतील सरकारास चिकटून राहिल्यास पुढें मार्गें त्या सरकारच्या रचनेंत आपणास योग्य ती सुधारणा करतां येईल, असें त्यास वाटत होतें. नेपोलियनच्या भावी कालांतील उद्दीपक, गंभीर, वक्तृत्वपूर्ण आणि तेजस्वी विचारसरणीची साक्ष त्याच्या ह्या पत्रकांतही जागोजाग पटण्यासारखी आहे. नेपोलियनचें हें पत्रक प्रसिद्ध झालें, तेव्हां फ्रान्सच्या पश्चिम व दक्षिण भागांत वडें सुरू होती व दक्षिण किनाऱ्यावरील तुलोन बंदरांत ब्रिटिश आरमारानें प्रवेश करून १७ व्या लुईच्या (फ्रान्सच्या माजी राजाचा पुत्र) नांवाचा बाहुटा उभारला होता. या वेळीं फ्रेंच सरकारला परस्थांशीं तोंड देण्यास हुषार सेनानायकाचें साहाय्य पाहिजे होतें. त्यांनीं बरेच मोठें सैन्य तुलोन शहरास वेढा घालण्याकरितां पाठविलें होतें, परंतु त्या सैन्यांत हुषार व वाकबगार असा कोणी सेनापति नसल्यामुळे वेढ्याचें काम नीट जमेना. या वेळीं नेपोलियन तुलोन शहरानजीक होता. हें पाहून त्याची हुषारी जाणणाऱ्या कांहीं लोकांनीं सदर सैन्याचा सेनापति कारत्युक्स याजपार्शीं त्याची शिफारस केली, व या प्रसंगीं त्याचा आपणांस पुष्कळ उपयोग होईल म्हणून सांगितलें. कारत्युक्स हा स्वतः कांहीं लढवय्या नव्हता. तो मूळचा चित्तारी असून देशांत लष्करी कायदा सुरू

असल्यामुळे सैन्याचा अधिकारी बनलेला होता. अर्थात् त्याला वरील लोकांनी केलेली शिफारस व सूचना पसंत पडली व त्याने नेपोलियनला आपल्या सैन्याचा दुय्यम अधिपति नेमून वेढ्याचे सर्व काम त्याजकडे सोंपविले. याप्रमाणे सैन्याचे आधिपत्य प्राप्त होतांच नेपोलियनने सर्व परिस्थितीचे एकवार सूक्ष्म निरीक्षण केले व वेढा यशस्वी करून तुलोन शहर काबीज करण्याचा एक सुलभ मार्ग त्याने काढला. त्याने काढलेली युक्ति त्याच्या हातखालच्या अधिकाऱ्यांस यशाच्या दृष्टीने इतकी खात्रीची वाटली की, त्यांनी तत्काल तिचे अवलंबन करण्याचे ठरवून त्याबद्दल नेपोलियनचे कौतुकाने अभिनंदन केले. तीन महिने सतत परिश्रम करून थोड्याशा सैन्याच्या व तोफांच्या साहाय्याने नेपोलियनने आपली युक्ति-योजना-सफळ करून दाखविली ! त्याने एका नाजुक ठिकाणी हल्ला करून शत्रूचे आरमार व सैन्य यांस तुलोन बंदरांतून पळ काढावयास लावले व अशा रीतीने परराष्ट्रांपासून फ्रान्सवर आलेले संकट त्याने दूर केले. या वेढ्याच्या कामांत नेपोलियनचे लष्करी कौशल्य अगदी ठळकपणे लोकांच्या नजरेस आले; आणि तेव्हांपासून फ्रान्सच्या सैनिकांवर व शिपायांवर त्याची एकसारखी छाप बसत चालली. हा विजय संपादन केल्याबद्दल रॉबिन्सप्यरने त्याचे अभिनंदन करून त्यास ' ब्रिगेडियर जनरल ' या थोर पदास चढविले. त्यानंतर किनाऱ्यावरील परगण्यांतली लष्करी ठाणीं दुरुस्त करण्याचे काम त्याजवर सोंपविण्यांत आले व ते त्याने कांहीं थोड्या महिन्यांच्या अवधीत संपवून टाकले. पुढे

इ. स. १७९४ तील उन्हाळ्यांत त्यास इताली देशांतिल फ्रेंच सैन्यास मदत करण्याकरितां जिनोवा येथें पाठविण्यांत आलें. या सेनेचा मुख्य अधिपति मासेना नामक हुषार व लढवय्या पुरुष होता. परंतु नेपोलियनने तत्काळ त्याच्यावर आपली छाप बसविली, व या युद्धांतिल सर्व लहान मोठ्या लढाया नेपोलियनच्या योजनेनुसार घडून आल्या. याच युद्धांत नेपोलियनला इताली देशाची पूर्ण माहिती करून घेण्याची संधी सापडली व त्या संधीचा योग्य उपयोग करून त्याने इटलींतिल आपल्या भावी स्वारीची एक विस्तृत व खुबीदार योजना तयार केली. युद्धकला व लष्करी डावपेंच यांच्या दृष्टीने पहातां नेपोलियनची ही योजना सर्वोत्तम असून त्याच्या उज्ज्वल प्रतिभाशक्तीची साक्ष पटविणारी आहे, असें तज्ज्ञांचें मत आहे. नेपोलियन इताली देशांतून परत येण्याच्या सुमारास फ्रेंच कन्व्हेन्शनने रॉबिस्पियरचा वध करविला होता. त्यामुळे फ्रेंच सरकारच्या अधिकारी वर्गांत मोठाच फेरवदल झालेला होता. नेपोलियनने आजपर्यंत रॉबिस्पियरची इमाने इतबारें नोकरी बजावली असल्यामुळे नवीन अधिकृत राजकर्त्यांस त्याचा संशय येऊन त्यांनी त्यास मुद्दाम देशांतिल पश्चिम भागांतली बंडाळी मोडण्याच्या कामगिरीवर नेमलें. ही जागा हलक्या दर्जाची असल्यामुळे नेपोलियनने पत्करली नाहीं. त्यावरून पुन्हा एकदां लष्करी नोकरींतून त्यास कर्मी करण्यांत आलें. त्यास तुरुंगांत अडकवून ठेवून त्याजवर खटला करण्याचाही प्रयत्न करण्यांत आला. परंतु या बाबतींत

अधिकारी वर्गांत मतभेद झाल्यामुळे नेपोलियनची लवकरच सुटका होऊन अंशतः त्याचे अभिनंदनही करण्यांत आले. तथापि आपली नोकरी गेल्यामुळे मोठमोठे दिग्विजय करण्याची आपली महत्वाकांक्षा जागचे जागी जिरणार, असे पाहून त्याचे मन अंमळ उदास झाले. परंतु तो कांहीं कच्चया दिलाचा नव्हता. त्याने फिरून एकदां लष्करांत शिरण्याची एक नवी कृति काढली. तुर्कस्थानांतील सैन्याची पुनर्घटना करण्याचे काम या वेळीं फ्रेंच सरकारने सुरू केले होते. त्या कामीं आपली नेमणूक व्हावी म्हणून नेपोलियने तत्कालीन अधिकाऱ्यांकडे अर्ज केला. त्या अधिकाऱ्यांत वॅरास या नांवाचा एक गृहस्थ नेपोलियनचा चाहता होता; त्याच्या प्रयत्नामुळे नेपोलियनचा सदर अर्ज मंजूर झाला. पुढे तो कॉन्स्टांतिनोपल येथे जाण्यास निघणार, इतक्यांत पॅरिस येथे एक विलक्षण गोष्ट घडून आली; आणि तीमुळे नेपोलियनच्या आयुष्यक्रमास निराळीच गति मिळाली. तो विलक्षण प्रसंग असा:—राँबिस्पियरचा नाश झाल्यानंतर लवकरच फ्रेंच नॅशनल कन्व्हेन्शनने फ्रेंच राष्ट्राकरितां एक नवीन शासनपत्रिका (Coustitution) तयार करून त्याअन्वये ' डायरेक्टरी ' या नांवाची एक नवीन शासनपद्धति निर्माण केली. या पद्धतीप्रमाणे फ्रान्समध्ये ' Council of Ancients व Council

१ फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीला तेथील राजघराण्याची आहुति पडल्यानंतर फ्रान्सकरितां निराळी शासनपद्धति निर्माण करण्यास व ती तयार होऊन अंमलांत येईपर्यंत फ्रान्सची राज्यसूत्रे चालविण्यास जी एक लोकनियुक्त संस्था स्थापली गेली, तिला ' नॅशनल कन्व्हेन्शन ' असे म्हणत.

of five hundred या नांवाच्या दोन राजसभा निर्माण व्हाव-
याच्या होत्या. पैकीं पहिली बड्या लोकांची असून दुसरी सामान्य
लोकांकरितां होती. ह्या दोन्ही सभांतील सभासदांची निवडणूक
स्वतंत्रपणें व्हावी असें लोकमत होतें; परंतु मार्जी कन्व्हेन्शननें
आपल्यापैकीं दोनतृतीयांश सभासद ह्या नवीन राजसभेंत समा-
विष्ट करण्याचा नियम केला होता. तो जनतेला आवडण्यासारखा
नव्हता. कारण ह्या लोकांच्या रुधिरप्रिय व जुलूम-जबरदस्तीच्या
राज्यपद्धतीस लोक कंटाळलेले होते. त्यांना आतां स्वास्थ्य व
शांतता प्राप्त करून देणारी शासनपद्धति पाहिजे होती; व मार्जी
कन्व्हेन्शनचे दोनतृतीयांश सभासद जर नवीन स्थापन होणाऱ्या
राजसभेंत घुसतील तर फिरून पूर्वीचीच अस्वस्थतेची व भयप्रद
स्थिति प्राप्त होईल अशी त्यांस भीति वाटत होती. म्हणून सदर
नियम हाणून पाडण्याकरितां पॅरिसच्या जनतेनें बंड उभारलें. ह्या
बंडांत पॅरिसच्या नाणावलेल्या नॅशनल गार्डाचेही ३०,००० लोक
सामील झाले ! याप्रमाणें देशामध्ये फिरून यादवी (Civil war)
माजण्याची व फ्रेंच सरकारची सत्ता कमकुवत होण्याची लक्षणे
दिसूं लागली. अशा आणीबाणीच्या वेळीं फ्रेंच सरकारनें सदर बंड
मोडण्याचें कामीं नेपोलियनची नेमणूक केली. नेपोलियनला जेव्हां
सरकारनें प्रथमतः ही गोष्ट कळविली, तेव्हां तो कांहीं वेळ
थोडासा कचरला; परंतु थोडा वेळ आपल्या मनाशीं विचार केल्या-
नंतर त्यानें ती कामगिरी पत्करली. या बाबतींत प्रथमतः नेपोलि-
यन जो कचरला, तो अशाकरितां कीं, बंडवाल्यांमध्ये त्या वेळीं

राष्ट्रांतील अगदी शेलके व उमदे लोक सामील झालेले होते. त्यांचा नाश करून जरी जय मिळाला, तरी त्या जयापासून आनंद मानण्यास फारशी जागा नव्हती. दुसरी गोष्ट अशी की, स्वदेशांतील लोकांशी लढण्यापेक्षा त्यांना हातीं धरून परस्थ शत्रूंचा गंडमोड करण्याची नेपोलियनची विशेष इच्छा होती. याखेरीज तिसरे कारण असे की, सरकारची—कन्व्हेंशनची—अनेक कृत्ये नेपोलियनला मनापासून आवडत नव्हतीं. परंतु या वेळीं सदर बंड मोडून सरकारची सत्ता जर खंबीर केली नाही, तर पुढे काय काय अनर्थ ओढवतील, यांचा जेव्हां तो आपल्या मनाशीं विचार करूं लागला, तेव्हां त्याच्या डोळ्यांपुढे एक भयंकर चित्र उभे राहिले. बंडवाल्यांचा विजय झाल्यास पुन्हा अराजक व बेबंदशाही माजण्याचा संभव त्यास दिसूं लागला ! आणि तसें झाल्यास जर्मनी, आस्ट्रिया वगैरे परस्थ शत्रूस फ्रान्सवर हल्ला करून क्रांतीचे इष्ट परिणाम नष्ट करण्यास आयतेंच फावणार. असें होणें म्हणजे फ्रान्सवर राष्ट्रीय मृत्यूची छाया पडण्यासारखेंच होतें. हा अनिष्ट प्रसंग टाळणें हें आपलें विशेष महत्वाचें कर्तव्य आहे, असें आपल्या मनाशीं नेपोलियननें ठरविलें व नंतर सदर बंड मोडण्याचा कामगिरी पत्करली. त्याच्या या कृतीबद्दल त्याजवर स्वार्थपरतेचा आरोप करून पुष्कळांनीं त्याची निंदा केलेली आहे. परंतु सर्व गोष्टींचा साधकबाधक विचार केल्यास सदर निंदास तो पात्र नाही, असेंच म्हणावें लागेल. वरील कामगिरी पत्करण्यांत नेपोलियन केवळ परोपकारबुद्धीनें वागला,

असे जरी म्हणतां येणार नाही—कारण त्यामुळे त्याची महत्वा-
कांक्षा सफळ होण्याचा मार्ग सुकर झाला—तरी व्यवहारदृष्ट्या
त्याजवर नीचपणाचा अगर देशद्रोहीपणाचाही आरोप लादतां
येणार नाही. नेपोलियनचे कोणतेही कृत्य शिवाजी अगर
वॉशिंग्टन यांच्या इतक्या नीतीच्या उच्च कसोट्यास उतरणार
नाहीं; परंतु केवळ व्यवहार्य अशी जी युरोपियन राजनीति
तिचा कस त्याच्या बरील कृत्यास लावल्यास तें दोषाई ठरेल
असे आम्हांस वाटत नाही. असो; बरील कामगिरी पत्करल्यावर
ती शेवटास नेण्याच्या उद्योगास नेपोलियन लागला. बंडवाल्यांच्या
बाजूला या वेळीं ४० हजार सैन्य जमा झालें होतें; व संबंध
पॅरीस शहरामध्ये त्यांनीं धुमाकूळ माजविला होता. त्यांची एक
जंगी मिरवणूक निघून ती वरिष्ठ सरकारच्या ठाण्यावर हल्ला कर-
णार होती. ह्या हल्ल्याचा प्रतिकार करण्याकरितां कन्व्हेन्शननें
बॅरास नामक एका प्रतिनिधीच्या हाताखालीं सैन्य देऊन त्याची
सर्व व्यवस्था त्याजकडे सोंपविली होती. नेपोलियनची नेमणूक
बॅरासच्या हाताखालीं झाली होती. परंतु, बॅरास हा योद्धा नस-
ल्यामुळे व नेपोलियनच्या कसबाची त्याला पूर्ण माहिती असल्या-
मुळे त्यानें बंडवाल्यांचा मोड करण्याचें काम सर्वस्वीं नेपोलियनवर
टाकलें. नेपोलियननें बंडवाल्यांच्या एकंदर स्थितीचें निरीक्षण
करून योग्य वेळीं आपल्या तोफखान्याचा मारा इतक्या कुशल-
तेनें सुरू केला कीं, ४।५ तासाच्या आंत त्यानें त्यांचा पराभव
करून त्यांस पळवून लावलें. या चक्रमकीत शक्य तितका कमी

रक्तपात करावा, असें नेपोलियनचें घोरण होतें; त्यावरून त्याच्या कित्येक सल्लागारांनीं त्यास केवळ पोकळ बार काढून शत्रुपक्षास भयभीत करण्याची कल्पना सुचविली. परंतु ' अवेळीं दया केल्यास परिणामीं घातक होईल ' असें म्हणून त्यानें ती सूचना मान्य केली नाहीं. तथापि २०० च्या वर प्राणहानि होऊं न देतां त्यानें विजय संपादन केला. नेपोलियनचा हा लहानसा विजय फ्रेंच राष्ट्राच्या हिताच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्वाचा होता, असें थोर थोर युरोपियन इतिहासकारांनीं कबूल केलेले आहे. या विजयामुळे फ्रान्सवरचें एक महान् अरिष्ट टळलें. हा विजय संपादन केल्यानंतर कन्व्हेन्शननें नेपोलियनला स्वदेशांतील लष्कराचा मुख्य अधिपति केलें. ह्या अधिकारावर असतांना त्यानें पॅरीसच्या बंडवाल्यांचे देशांतील इतर ठिकाणीं जे अनुयायी होते, त्यांचा बीमोड केला. याप्रमाणें नेपोलियन हळू हळू आपल्या कर्तबगारीनें प्रसिद्धीस येत असतां जोसेफाईन ब्यूहार्नेस नामक एका विधवा सरदारस्त्रीची व त्याची ओळख झाली. ही स्त्री फार सुंदर व मनमोहक होती. तिला पहातांच नेपोलियनच्या मनांत प्रणयकल्पना उभी राहिली. हिचा पूर्वीचा नवरा फ्रान्सच्या लष्करांतील एक माजी सेनापति असून कन्व्हेन्शनच्या दंडुकेशाहीच्या कारभारांत कांहीं संशयावरून बळी पडला होता. तो बॅरास याचा स्नेही असल्यामुळे जोसेफाईन व बॅरास यांच्यामध्येही थोडाबहुत स्नेहसंबंध होता. बॅरास हा आतां नेपोलियनचा मित्र बनलेला होता. तेव्हां त्याच्या उत्तेजनानें व मदतीनें जोसेफाईन व नेपोलियन

यांचा विवाह झाला (ता. ९ मार्च सन १७९६.). जोसेफाईन ह्या वेळीं दोन मुलांची आई असून नेपोलियनपेक्षां ६ वर्षांनीं मोठी होती. शिवाय तिची सांपत्तिक स्थितीही समाधानकारक नव्हती. परंतु नेपोलियनला ह्या गोष्टीचें कांहींच वाटलें नाहीं. तो तिचें रूप पाहून अगदीं लुब्ध झाला होता. अशा पुरुषाशीं विवाह केल्यास आपला भाग्योदय होऊन आपण मोठ्या वैभवास चढूं, असें जाणण्याइतका चाणाक्षपणा जोसेफाईनच्या अंगीं होता. अर्थात् तिनेंही विवाहास आपली संमति देण्यास फारसे आढेवेढे घेतले नाहींत. याप्रमाणें अधिकार, स्त्री व वैभव यांचा लाभ होऊन नेपोलियनचा भाग्यरवि हळू हळू वर चढूं लागला.

प्रकरण ३ रें.

इतालींतल दिग्विजय !

नेपोलियनचें लग्न झालें, त्याच्यापूर्वीं दोन दिवस अगोदर इतालीवर स्वारी करणाऱ्या सैन्याच्या मुख्य सेनापतीचे जागीं त्याची नेमणूक झाली. या स्वारीची योजना एक वर्षापूर्वीं त्यानेंच फ्रेंच सरकारच्या लष्करी कमेटीस सादर केली होती, हें मागील प्रकरणावरून वाचकांस माहित झालेंच आहे. त्याची स्वतःची ही योजना अंमलांत आणण्याचें काम फ्रेंच सरकारनें या वेळीं त्याजकडेच सोंपवून दिलें. नेपोलियननें मोठ्या उत्सुकतेनें ती जागा पत्करिली हें सांगावयास नकोच. तो जेव्हां इतालींत जाण्यास

निघाला, त्या वेळीं फ्रान्सबरोबर फक्त इंग्लंड, आस्ट्रिया व त्याच्या आश्रयाने सार्डिनिया एवढीच राष्ट्रे प्रत्यक्ष युद्ध करण्यांत गुंतली होती. जर्मनी, स्पेन व रशिया हीं राष्ट्रे दमून व कंटाळून युद्धापासून परावृत्त झालेली होती. अर्थात् आस्ट्रिया व इंग्लंड या दोनच प्रबल शत्रूंची फ्रान्सला झुजावयाचें होतें. इताली देश समरभूमि केल्यास आस्ट्रियाची चांगली खोड जिरवून, शिवाय फ्रान्सला नवीन मुलखाची जोड संपादन करून देतां येईल असा नेपोलियनला भरंवसा वाटत होता; व त्या अनुरोधानेंच त्यानें आपली उपरोक्त योजना तयार केलेली होती. परंतु त्याचें सैन्य प्रतिपक्षाच्या सैन्याहून फारच कमी होतें; आणि त्याची युद्ध-सामुग्रीही बेतावाताचीच होती. पण त्याच्या अंगी विलक्षण बुद्धिमत्ता व करामत असल्यामुळे त्याला ह्या वैगुण्याचें कांहींच वाटलें नाहीं. त्यानें ज्या वेळीं आपल्या ह्या सैन्याची एकवार तपासणी केली व त्याचे निरनिराळे विभाग करून त्यास विवक्षित प्रकारचे हुकूम सोडले, त्या वेळची त्याची चपलता, संघटनाशक्ति व बौद्धिक तेज पाहून त्याचे हाताखालील वृद्ध व अनुभविक मार्शलसही (मासेना, बर्थेअर, ऑगरयु) थक्क झाले! मुख्य सेनापतीचे जागीं नेपोलियनची झालेली नेमणूक सकृद्दर्शनी त्यांस आवडली नाहीं; परंतु त्याच्याशीं थोडा वेळ सहवास व संभाषण होतांच त्याज-विषयीं त्यांचें मत बदललें व त्याच्या थोर योग्यतेची त्यांस ओळख पटून त्यांचें मनांत त्याच्याविषयीं आदर उत्पन्न झाला. ह्या सैनिकांच्या हाताखालीं असलेलें सैन्यही युद्धांत कसलेलें असून प्रत्येक

शिपाई देशाभिमानाने प्रेरित झालेला होता. राज्यक्रांतीत घडलेले प्रकार व परदेशस्थांचे हल्ले यांनी फ्रान्सच्या लष्करांतील लोकांची मने अत्यंत क्षुब्ध करून टाकली होती आणि या आपत्तीतून आपल्या देशास बचावण्याकरिता ते हवा तितका स्वार्थत्याग व प्राणहानि करण्यास तयार झाले होते. तशांत नेपोलियनसारखा मार्गदर्शक मिळाल्यामुळे तर त्यांचे बाहु जास्तच स्फुरण पावू लागले होते. ही सर्व परिस्थिति अर्थात् नेपोलियनला सर्वस्वी अनुकूलच होती. तेव्हां आपल्या सैन्यांत शक्य तितकी सुधारणा व सोय करण्याकरिता तो इ. स. १७९६ च्या मार्च महिन्याच्या अखेरीस नीस येथे येऊन दाखल झाला. तेथे कांहीं दिवस पूर्वतयारीत घालविल्यानंतर त्याने युद्धास सुरुवात केली. इतालीतील हे युद्ध म्हणजे नेपोलियनच्या लष्करी कौशल्याचे व प्रतिभासंपन्नतेचे एक ठळक उदाहरण आहे, असे तज्ज्ञांचे मत आहे. युद्ध सुरू झाल्यापासून सुमारे २० दिवसांचे आंत त्याने आस्ट्रियन लष्करास पो नदीच्या पलीकडे हांकून लावले; व सार्डियन लोकांना युद्ध तहकूब करण्याबद्दलची मागणी करावयास भाग पाडले. हे कृत्य त्याने केवळ २४ हलक्या डोंगरी तोफा, थोडेसे घोडेस्वार व भिकार स्थितीत असलेली कांहीं थोडी पायदळ पलटणे यांच्या साहाय्याने केले!! त्याच्या शत्रूंचे सैन्य वास्तविक त्याच्याहून किती तरी मोठे व व्यवस्थित रीतीने तयार केलेले असे होते. या सैन्याची

१ हे शहर फ्रान्सच्या दक्षिणकिनाऱ्यावर फ्रान्स व इताली यांच्या सरहद्दीवर आहे.

वाताहत केल्यानंतर विजयाने बेहोष होऊन पो नदीपलीकडे लंबर्डे प्रांतांत शत्रूचा पाठलाग करण्याचा मोह कोणाही सेनापतीस होण्यासारखा होता. परंतु नेपोलियन ह्या मोहास बळी पडला नाही. शत्रूला पो नदीपलीकडे हटविल्यानंतर सावधपणे तो आपल्या पिछाडीकडे म्हणजे पेडिमॉंट परगण्याकडे वळला. फ्रान्सशी दळण-वळण ठेवण्यास हरकत येऊ नये म्हणून त्याने हा उपाय योजला, व लष्करी हालचालीच्या दृष्टीने तो फार शहाणपणाचा होता. ह्या परगण्यांत शिरल्यावर त्याने मॉंडोव्ही व केव्हा येथे शत्रूची असकेली ठाणी त्यांचा पराभव करून घेतली. परंतु त्याही प्रसंगी मागील अवधान राखून त्याने त्या परगण्याचे मुख्य शहर जे त्याुरिन त्यावर चाल करण्याचा मोह आवरून धरला. मध्यंतरी त्याने शत्रूला जेरीस आणून चेरास्को येथे त्यांना 'युद्ध तहकुर्मी-' ची मागणी करण्यास भाग पाडले. ही मागणी त्याने ज्या शर्ती-वर मान्य केली, त्या शर्तीच्या अन्वये त्यास तीन महत्त्वाचे किल्ले मिळून पेडिमॉंट परगण्यांतील सर्व लष्करी रस्त्यांचा ताबा मिळाला. ह्या युद्धांत मुख्यतः मोठमोठ्या महत्त्वाच्या व परिणामकारक अशा लढाया जिंकण्याकडेच नेपोलियनचे लक्ष होते. उगाच बारीकसारीक हल्ले अगर चकमकी करण्याकडे त्याची बिलकूल प्रवृत्ति नव्हती. वर सांगितल्याप्रमाणे तीन महत्त्वाचे किल्ले हस्तगत झाल्यानंतर लवकरच त्याने मिलान शहर काबीज केले.

या युद्धांतील अत्यंत महत्त्वाचा प्रसंग म्हणजे मँचुआ शहराचा वेढा हा होय. या ठिकाणी १३,००० आस्ट्रियन सैन्य

असून त्यांचा पराभव केल्याखेरीज नेपोलियनच्या सैन्याला उत्तरे-कडे अगर पूर्वेकडे मोर्चा वळविणे शक्य नव्हते. हे शहर चांगले तटबंदीचे असल्यामुळे सुमारे चार महिनेपर्यंत आंतील लष्कराने मोठ्या निकराने त्याचे संरक्षण केले. नेपोलियनने ह्या शहरास वेढा देऊन आंतील सैन्यास शरण आणण्याचे प्रयत्न चालविले होते. ह्या शहरांतील आपल्या लष्कराची सुटका करण्याकरितां आस्ट्रियाच्या सैन्याने नेपोलियनवर चार वेळ हल्ले केले. परंतु त्याने ते मोठ्या शिताफीने व शौर्याने परतविले. पैकी पहिला उर्मजर नामक आस्ट्रियन सेनापतीने केला. याचे सैन्य ५०,००० होते. नेपोलियनजवळ यावेळीं ४२,००० लोक होते. पैकी दहा हजार वेढ्याच्या कामांत गुंतले होते. बाकी राहिलेले ३२,००० लोक लढाईत गुंतल्यास वेढ्याचे काम फक्त दहा हजार लोकांच्या हातून निभावणार नाही, असे वाटून नेपोलियनने आपले सर्व सैन्य उर्मजरच्या सैन्याशी तोंड देण्याकरितां तयार ठेवले. उर्मजर याने आपल्या सैन्याचे दोन विभाग केले होते. एक ३२ हजारांचा व दुसरा १८ हजारांचा. पहिली तुकडी घेऊन तो स्वतः गार्डा नामक सरोवराच्या उजव्या अंगाने नेपोलियनच्या सैन्यावर चाल करून येत होता व त्याचा दुय्यम सेनापति दुसरी तुकडी घेऊन त्याच सरोवराच्या डाव्या बाजूने येत होता. ह्या दोघांची सैन्ये एकवटण्यापूर्वी एकेकट्यावर हल्ला करून त्याचा पराभव करण्याचा नेपोलियनने बेत केला. शत्रुपक्षाचे सैन्य विभागलेले व विस्कळित असतांना त्याच्या निरनिराळ्या दुर्बल अंगांवर एकदम चाल

करून त्यास चकित करून घोटाळ्यांत पाडावयाचें, व अखेरीस त्याची दाणादाण उडवून घाव्याची ही, नेपोलियनची ह्या व भावी युद्धांतील मुख्य कला होती. व त्यात तो इतका निष्णात होता की, शत्रुपक्षाचें सैन्य स्वसैन्याहून संख्येनें अगर इतर दृष्टीनें कितीही प्रबल असलें तरी त्याची त्याला बिलकूल फिकीर वाटत नसे. असो; आपल्या योजनेप्रमाणें नेपोलियननें प्रथम उर्मजरच्या दुय्यम सेनापतीस लोनाटो येथें गांठलें, व ता. ३ आगष्ट रोजी त्याचा त्यानें पुरा मोड करून त्यास पळावयास लावलें. नंतर दोन दिवसांनीं तो उर्मजरच्या सैन्याकडे वळला, व कास्टिग्लिओन येथें उभयसैन्याचें घनघोर युद्ध होऊन उर्मजरचा पराभव झाला; व तो मार्गे हटत हटत टायरोल प्रांतांत निघून गेला. ह्याप्रमाणें पहिल्या हल्ल्याची वाट लागल्यानंतर पुन्हा सप्टेंबर महिन्यांत उर्मजर हा सैन्याच्या आणखी दोन तुकड्या घेऊन मॅच्युआचा वेढा उठविण्याकरितां सिद्ध होऊन आला. ह्या वेळींही नेपोलियननें त्याच्या दोन्ही सैन्यांचा संयोग होण्यापूर्वीं एकेका तुकडीस गाठून चीत करण्याचें ठरविलें. त्यानें आपले हस्तक मासेना, ऑग्यु व ह्युबॉय यांस उर्मजरच्या दुय्यम सेनापतीचा समाचार घेण्यासाठीं पाठविलें, व आपण स्वतः उर्मजरच्या सैन्याची टेंहळणी करण्याकरितां ब्रेटा नदीच्या खोऱ्यांत सैन्यासह द्या धरून बसला. नेपोलियनच्या वरील तिन्ही मार्शलसनीं ऊर्फ सेनापतींनीं उर्मजरचा दुय्यम सेनापति डॅव्हिडोवित्झ यास रोव्हेरेदो येथें गांठून त्याच्या सैन्याचा त्यांनीं धुव्वा उडवून दिला. (सप्टेंबर

४): इकडे नेपोलियननेही त्याच सुभारस (सप्टेंबर ८) उर्मजरवर चाल करून त्यास बँसानो येथे गांठले व त्याजवर तो इतक्या निकराने तुटून पडला की, नेपोलियनच्या सैन्याचा मार खात खात, बिचान्याला मँचुआ येथे कोंडलेल्या ऑस्ट्रियन लष्करांत जाऊन पडावे लागले. त्याच्या हाताखाली अद्याप बरेंच सैन्य ठरले होते. परंतु त्यामुळे मूळच्या कोंडलेल्या लष्करास मदत होऊन वेढा घालणाऱ्या आपल्या सैन्यास कांहीं विशेष अडचण उत्पन्न होईल, असे नेपोलियनला मुळीच वाटले नाही. कारण मँचुआच्या आसपास दलदल फार असल्यामुळे त्या वेळी तेथे तापाची साथ उद्भवली होती, व त्या साथीत आपल्या शत्रूचे सैन्य आयतेंच मृत्युमुखी पडेल असा पूर्ण भरंवसा असल्यामुळे त्याने उर्मजर यास मँचुआ येथील लष्करी कोंडवाड्यांत आणून टाकले. ह्या साथीचे भय नेपोलियनच्याही सैन्यास होते, म्हणून त्याने वेढ्याचे काम ह्या वेळी बरेंच ढिले केले होते. ह्याप्रमाणे ऑस्ट्रियन सैन्याच्या दुसऱ्या हल्ल्याची वाट लागल्यानंतर मध्य-तरी नेपोलियनला सहा आठवडे फुरसत सांपडली. तेवढ्या वेळांत त्याने मिलान शहरचे लोक आपल्या बाजूस वळवून घेतले. ह्या शहरांतील लोक विशेष सुसंस्कृत असून राजकीय स्वातंत्र्याचे भोक्त होते. नेपोलियन हा फ्रेंच लोकसत्ताक राज्याचा मुरुप सेनापति म्हणून इतालींत आलेला होता, व फ्रेंच राष्ट्राने त्या वेळी सुरू केलेले युद्ध लोकस्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याकरितांच सुरू केलेले असल्यामुळे अशा प्रसंगी त्यास मदत केल्यास ऑस्ट्रिया

व पोप यांच्या जुलमांतून आपली सुटका होईल अशा भावनेने
 मिलानचे लोक नेपोलियनला अनुकूल झाले. नेपोलियनने
 त्यांच्या ह्या भावनेस उत्तेजन देऊन ती जास्त प्रज्वलित केली. व
 त्याच्या ह्या कृतीचा परिणाम मिलानशेजारच्या आणखी कांहीं
 शहरांवर होऊन तींही नेपोलियनच्या स्वाधीन झालीं. तेव्हां
 त्याने स्वतःच्याच अधिकारांत मिलान, रेगिओ, मोदेना,
 फेरारा व बोळोग्ना या शहरांचे व त्यांच्या आसपासच्या
 प्रदेशाचे मिळून ट्रान्सपदने रिपब्लिक् नांवाचे एक नवीन
 लोकसत्ताक राज्य फ्रान्सच्या अधिसत्तेखाली निर्माण केले.
 'संबंध इतालीचे ह्याप्रमाणे लोकसत्ताक राज्य स्थापन होणे जरूर
 आहे' अशी मधुर व मतलबी वाणी उच्चारून त्याने सदर शह-
 रांतील लोकांस आपल्या सैन्यास अन्नसामुग्री व युद्धसामुग्री पुर-
 विण्याची विनंति उर्फ आज्ञा केली; व ती मान्यही झाली. नेपो-
 लियन ह्याप्रमाणे राज्यकारस्थान करण्यांत गुंतला असतां इकडे
 ऑस्ट्रियन सरकार मँचुआचा वेढा उठविण्याकरितां म्हणून फिरून
 साठ हजार लोकांचे सैन्य पाठविण्याची तयारी करित होते. नेपो-
 लियनही सावधच होता. सदर सैन्य चाल करून येणार, असें सम-
 जतांच तोही आपल्या सैन्याची व्यवस्था करूं लागला. ह्या वेळीं
 ऑस्ट्रियन सैन्याचा मुख्य सेनापति आलव्हिंजी नामक असून तो
 फार करारी, शूर व बुद्धिमान होता, असें खुद्द नेपोलियनचेंच त्याज-
 विषयीं मत आहे. अशा सेनानीशीं लहानशा सैन्याच्या साहाय्येने
 विजय मिळविणे फारच विकट होते. तारुण्यामध्ये मनुष्याच्या

अंगी जी एक विलक्षण प्रकारची तडफ व चपलता असते, तिच्या जोरावरच मुख्यतः ह्या सेनानीवर आपण विजय मिळविला, असे पुढे नेपोलियनने बोलून दाखविले आहे. तात्पर्य, ह्या वेळचा हा प्रसंग या युद्धांतिल इतिहासांत अत्यंत आणीबाणीचा होता. परंतु नेपोलियनच्या सुदैवाने उपरोक्त ऑस्ट्रियन सेनापतीने मागील अनुभव लक्षांत न घेतां फिरून आपल्या सैन्याचे दोन विभाग केले. एका विभागाचे आधिपत्य आपण स्वीकारून दुसऱ्याचे आधिपत्य त्याने डेव्हिडोव्हित्झ यास दिले. ही दोन्ही सैन्ये अनुक्रमे ट्रियेस्ट व टायरोल येथून मँचुआकडे निघाली. ह्या सैन्याचा पाडाव करण्याकरितां नेपोलियनने अशी योजना केली होती कीं, पूर्व अंगाने जाऊन ब्रॅन्टा नदीच्या तीरावर आलव्हिंजी यास मार देऊन त्याच नदीच्या वळणाने वर टायरोलमध्ये जाऊन डेव्हिडोव्हित्झच्या पिछाडीवर स्वतः हल्ला करावयाचा; आणि त्याच्या पुढील भागाच्या विनीवर त्याच सुमारास हुवाँय याने तुटून पडावयाचे व त्याचे पुढील मार्गक्रमण बंद पाडावयाचे. लष्करी डावपेचांच्या दृष्टीने ही योजना फार सुंदर होती; परंतु युद्धाच्या घांदलीत मुख्य सेनापतीची सर्व योजना अक्षरशः पाळणे शक्य असतेच असे नाही. परिस्थित्यनुसार व हाताखालच्या अधिकाऱ्यांच्या कलाप्रमाणे किंवा समजुतीप्रमाणे त्या योजनेत कधी कधी तफावतही पडते. असाच कांहींसा प्रकार या योजनेसंबंधी झाला. त्यामुळे फ्रेंचसैन्याचा घोटाळा होऊन नेपोलियनवर मोठा निकराचा प्रसंग येऊन ठेपला. ऑक्टोबरच्या १२व्या तारखेस सकाळीं आलव्हिंजी हा व्हेरोना शहराच्या आस-

पास असलेल्या कॅलदेरिओ नामक उंच टेकड्यांवर येऊन दाखल झाला. त्याला मार्गे हटविण्याकरितां नेपोलियनने त्याजवर हल्ला केला; परंतु त्या दिवशी संध्याकाळी त्यास पराभव पावून व्हेरोना शहरांत परतावे लागले. नेपोलियनची स्थिति ह्या वेळीं फार चमत्कारिक झाली होती. जर मॅचुआ शहराकडे परतावे, तर दोन्ही ऑस्ट्रियन सैन्ये एकत्र होऊन मग त्यांच्याशी युद्ध करणे फारच धोक्याचे होणार होतें. बरे, व्हेरोना शहरांत तळ घावा तर शत्रुपक्षाकडून घेरले जाण्याचा चांगला संभव होता. आलव्हिंजीच्या सैन्यावर फिरून हल्ला करावा, तर त्याचे ठिकाण फार बळकट असल्यामुळे पुन्हा पराभव होण्याची चिन्हे दिसत होती. अशा कठिण परिस्थितीत दुसरा कोणताही सेनापति सांपडला असता तर त्याची मोठी त्रधा उडून तो भांबावून जाता, यांत शंका नाही. परंतु नेपोलियनचे धैर्य, त्याची समयसूचकता व योग्य वेळीं योग्य असे लष्करी डावपेच प्रसवणारी त्याची उपजतबुद्धि ही अप्रतिम असल्यामुळे त्याने ह्या वेळीं एक घाडसी उपाय योजून आपला कार्यभाग सिद्धीस नेला. तो असा:—आलव्हिंजीच्या ज्या बाजूस युद्ध व अन्नसामुग्री आणि तोफा यांचा संग्रह होता, त्या बाजूवर हल्ला करून तो संग्रह काबीज करण्याचा निश्चय करून तो व्हेरोना येथे फक्त ३,००० लोक ठेवून बाकीच्या सैन्यासह बाहेर पडला व रॉन्को येथे अँडिज नदी उतरून अँडिज आणि आलपोन यांच्या मध्ये असलेल्या दलदलीच्या त्रिकोणाकृति भूमीवर तो ता० १५ आक्टोबर रोजी येऊन दाखल झाला. येथे त्याला अनपेक्षित अशी

क अडचण उत्पन्न झाली. आलपौन नदीवर आर्कोला गांवा-
 जीक जो पूल होता, तो ऑस्ट्रियन सैन्याच्या तुकड्यांनी आपल्या
 जरेखाली ठेवला होता. अर्थात् नेपोलियनचें सैन्य जेव्हां या
 लानजीक आलें, तेव्हां त्या आस्ट्रियन सैन्याने त्याजवर असह्य
 मसा गोळ्यांचा वर्षाव सुरू केला. या प्रसंगांतून पार पडण्या-
 रितां नेपोलियनने आपल्या शौर्याची व युक्तीची शिकस्त केली.
 रंतु उपरोक्त मान्यापुढें त्या सैन्यांतील लोकांचा टिकाव लागेनासा
 गाल्यामुळें त्यानें आर्कोलाच्या खंदकाच्या आजूबाजूनें मोठ्या
 शेतानीं आपले सैन्य आलव्हिंजीच्या पिछाडीस आणून सोडलें.
 सन्या दिवशीं आलव्हिंजी याचें सर्व सैन्य आर्कोला येथें जमा
 केऊन तीन दिवसपर्यंत नेपोलियनच्या सैन्याचें व त्याचें युद्ध सुरू
 होतें. अखेरीस तिसरे दिवशीं संध्याकाळीं सुमारे ५० घोडेस्वारां-
 च्या एका फ्रेंच तुकडीनें आस्ट्रियन सैन्याच्या पिछाडीस इतकी
 जोराची गर्दी व हालचाल केली कीं, मोठ्या थोरल्या सैन्याचा
 आपल्यावर हल्ला होत आहे असें वाटून आस्ट्रियन सैन्य पळूं लागलें.
 आलव्हिंजीच्या सैन्यानें ह्याप्रमाणें पळ काढल्याची बातमी सम-
 जतांच त्यांचा दुय्यम जो डॅव्हिडोव्हिचस यासही आपले सैन्य मार्गें
 परतविणें भाग पडलें. पण ह्या सैन्याचा फ्रेंच सैन्यानें पाठलाग
 करून त्यास टायरोलमध्ये हाकून लावलें. याप्रमाणें अखेर नेपो-
 लियननें विजय संपादन करून ऑस्ट्रियाचा तिसऱ्यांदा मोड केला.
 पण ऑस्ट्रियन राष्ट्र हें अत्यंत चिवट असल्यामुळें जरी ह्या तीन
 हल्यांत त्याचें अपरिमित नुकसान झालें, तरी त्यास भीक न

घालतां फिरून नेपोलियनवर सैन्य पाठविण्याची त्याने तयारी केली. आर्कोला येथील युद्धानंतर चार महिन्यांनी हे नवे ऑस्ट्रियन सैन्य नेपोलियनवर चाल करून आले. ह्या सैन्याची संख्या ६५,००० असून त्याचे आधिपत्य आलव्हिंजकिडेच होते. ह्या वेळी त्याचा दुय्यम सेनानी प्रोव्हेरा नामक होता. आलव्हिंजी हा अँडिज नदीच्या दोन्ही तीरांनी व्हेरोना शहराकडे चाल करून येत होता व त्याचा दुय्यम ह्याच नदीच्या दक्षिणभागास पो नदी-नजीक येऊन दाखल होत होता. अर्थात् नेपोलियनचे सैन्य ह्या वेळी दोन्ही शत्रुसैन्यांच्या मध्यभागी सांपडले होते. त्याचे एकंदर सैन्य अवघे ४२,००० होते व त्यापैकी एक तुकडी त्याने आपला अधिकारी जोबर्त याच्या हाताखाली रिव्होली येथे ठेवली होती. आलव्हिंजीने हे स्थान काबीज करून नेपोलियनच्या सैन्यास चारी वाजूंनी कोंडून घरण्याचा बेत केला. आलव्हिंजीचे सैन्य येऊन दाखल होतांच जोबर्तने नेपोलियनला अधिक सैन्याची मागणी केली. दुसरे दिवशी पहाटे २ वाजतां नेपोलियन तेथे येऊन दाखल झाला. त्याने शत्रुपक्षाच्या सैन्याची तेथील टेकडीवरून टेहळणी केली. तेव्हां त्यास असे दिसून आले की, शत्रूचे सैन्य जरी पुष्कळ आहे, तरी ते निरनिराळ्या जागी विखुरलेले आहे. ही स्थिति नेपोलियनला अनुकूलच होती. शिवाय ज्या ठिकाणी त्याचे सैन्य होते, त्या ठिकाणची नैसर्गिकरचनाही त्यास पुष्कळ फायदेशीर अशी होती. दुसरे दिवशी सकाळी लढाईस सुरवात झाली तेव्हां नेपोलियनने ६० तोफांचा ऑस्ट्रियन सैन्याच्या दुर्बल भागावर

पारखा भाडिमार चालविला. इतक्यांत, दुपारचे वेळी त्याचा मुख्य
 नेफ्टेनंट मासेना हा रात्रभर प्रवास करून नवीन सैन्यासह त्यास
 येऊन मिळाला. त्यामुळे नेपोलियनच्या सैन्यास अधिक उत्साह
 प्राप्त होऊन ते शत्रूसैन्यावर अगदी दुटून पडू लागले. त्या-
 स्वरुपी सुमारे दोन प्रहरचे २ वाजतां, आस्ट्रियन सैन्य मार्गे फिरू
 लागले. तेव्हां नेपोलियनच्या सैन्याने ट्रेन्टपर्यंत त्याचा पाठलाग
 करून त्यास टायरोलमध्ये हाकून लावले. आलव्हिंजीचा या-
 झमाणे पराभव होताच नेपोलियन प्रोव्हेराचा समाचार घेण्या-
 किरितां दक्षिणेकडे वळला. त्या वेळी प्रोव्हेरा मंचुआनजीक येऊन
 ठेपला होता. त्याला गाठून नेपोलियनने त्याच्याही सैन्याची धुळ-
 ध्याण उडवून दिली. तेव्हां मंचुआ येथील सैन्याचा अधिपति उर्म-
 जेर आपल्या सैन्यासह नाइलाज म्हणून नेपोलियनला शरण
 आला. नेपोलियनने उर्मजरला त्याच्या थोर योग्यतेनुरूप वाग-
 विले, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. नेपोलियनच्या आप-
 र्काली त्याच्या शत्रूच्या ठायी इतकेही औदार्य दिसून आले
 नाही. या गोष्टीचा विचार केला म्हणजे नेपोलियनच्या ह्या उदार
 अनोवृत्तीबद्दल कोणासही त्याचे कौतुकच करावेसे वाटेल, यांत शंका
 नाही. या पराभवानंतरही आस्ट्रियाने नेपोलियनचा पाडाव कर-
 ण्याचे आणखी प्रयत्न केले. परंतु आतां आस्ट्रियाचे कसलेलें सैन्य
 बहुतेक नष्ट झाले असून नवशिक्या शिपायांचीच त्यांत भरती
 असल्यामुळे नेपोलियनच्या कसलेल्या व विजयी सैन्यापुढे त्याचा
 गटिकाव लागला नाही. अखेरीस आस्ट्रियन राजधानीपासून १००

मैल अलीकडे असलेल्या लेबन शहरी जेव्हां नेपोलियनची विनी जाऊन पोचली, तेव्हां ऑस्ट्रियन सरकारने तहाचे बोलणे सुरू केले. हे तहाचे बोलणे चालू असतां नेपोलियन मिलान येथील राजवाड्यांत येऊन राहिला व तेथे त्याने आपल्या कुटुंबातील मंडळीही आपल्या वैभवाचा उपभोग घेण्यास आणली. ह्या वेळी त्याचे वैभव व दरारा खरोखरीच एखाद्या राजाप्रमाणे होता. कुटुंबातील व इतर माणसांशी त्याची खासगी वागणूक फार मायाळूपणाची व दिलदारपणाची होती. तो केवळ लष्करी सेनापतिच नव्हता, तर मोठमोठी राजकारस्थाने करून फ्रान्समध्ये साम्राज्य स्थापन करण्याच्या महत्वाकाक्षेनें भारलेला असा मुत्सद्दी व कार्यकर्ताही होता. यामुळे प्रत्यक्ष लढाई बंद झाली तरी त्याचे राजकारस्थानाचे उद्योग चालूच होते. अर्थात् त्याला विश्र्वाति, सुखासीनता व आळस यांचा बिलकुल संपर्क नव्हता. झोपेत त्याला जी काय स्वस्थता मिळे तेवढीच. त्याखेरीज इतर वेळी त्याचा एक क्षणही फुकट जात नव्हता. ऑस्ट्रियाशी जेव्हां तहाचे बोलणे सुरू झाले, तेव्हां त्या बाबतीत फ्रेंच सरकार उर्फ डायरेक्टरी यांच्या व नेपोलियनच्या दरम्यान कांहीं बाबतीत मतभेद उत्पन्न झाला. परंतु डायरेक्टरीतील लोक व्यवहारज्ञ असण्यापेक्षां तत्वज्ञच विशेष आहेत, असे समजून नेपोलियनने त्यांच्या म्हणण्याकडे लक्ष न देतां आपल्या इच्छेप्रमाणेच सदर तहाची कलमे ठराविली व ती मान्य करणे फ्रेंच सरकारास भाग पाडले. ह्या तहाच बाबतीत नेपोलियनने जे वर्तन केले, त्याबद्दल त्याच्या टीकाकारांमध्ये

ही बराच मतभेद आहे. त्याच्या हातून ह्या वेळीं मोठा थोरला जो अन्याय झाला तो व्हेनिसच्या राज्याचे तुकडे करून त्याचा अर्धा भाग आस्ट्रियास देण्याचे बाबतीतील होय. सामान्य राजनीतीच्या दृष्टीने नेपोलियनचें हें कृत्य समर्थन करण्याजोगें नाहीं. परंतु ' Political expediency ' या शब्दसमुच्चयाखाली युरोपियन राष्ट्रें ज्या अनेक अन्यायाच्या कृत्यांचें समर्थन करूं शकतात, त्या पैकींच हें एक कृत्य आहे, इतकें त्यासंबंधानें सुचविणें भाग आहे. ह्या व्हेनिस प्रकरणापेक्षां नेपोलियनच्या हातून या वेळीं जी अधिक महत्वाची गोष्ट घडली, ती ' कॅस्पलाइन रिपब्लिक ' या नांवानें त्यानें इतालीत स्थापन केलेलें छोटेंसे लोकसत्ताक राज्य ही होय. ऑस्ट्रियाचा पराभव केल्यावर नेपोलियननें रोमच्या पोपचाही थोडासा समाचार घेतला व त्याच्यापासून त्या वेळीं त्यानें जो प्रदेश मिळविला, तो व मार्गे सांगितलेलीं चार शहरे यांचा ह्या लोकसत्ताक राज्यांत समावेश केला होता. इतालीतील लोकांस राज्यसंस्था चालविण्याचे कामीं शिक्षण देण्यास व त्यांचें ठायीं लोकस्वातंत्र्याचें प्रेम उत्पन्न करण्यास ह्या छोट्याशा लोकसत्ताक राज्याचा फार उपयोग झालेला आहे. म्हणून ऐतिहासिकदृष्ट्या नेपोलियनच्या ह्या कृतीचें महत्त्व विशेष असून तें त्याची थोरवी वाढविणारें असें आहे. असो; आस्ट्रियाशीं सुरू असलेली तहाची वाटाघाट पूर्ण होऊन आक्टोबर १७९७ मध्यें कॅपो-फोर्मिओ येथें सदर तहनाम्यावर उभयपक्षांच्या सहा व शिके झाले. या तहनाम्यान्वये फ्रान्सला व्हाइन नदीच्या तीरापर्यंत सरहद्दी-

वरील मुलुख व शेल्स नदीच्या मुखाजवळील सखल प्रदेश नवीन मिळाला. याप्रमाणे इतालीमध्ये दिग्विजय संपादन करून नेपोलियन फ्रान्सकडे परत फिरला.

प्रकरण ४ थें.

इजिप्त व सिरिया यांवर स्वारी.

कॅपोफोर्मिओ येथील तहानंतर फ्रान्सला इंग्लंडखेरीज दुसरा कोणी शत्रु उरला नव्हता. इंग्लंडची समुद्रावरील सत्ता जबर असल्यामुळे व फ्रान्सातील बुरबोन राजघराण्याचा मुख्य आधार इंग्लंडच असल्यामुळे त्याचा पराभव केल्यावांचून फ्रान्सने नुकतेच काबीज केलेले प्रांत त्याला पचण्यासारखे नव्हते. ही गोष्ट नेपोलियनच्या पूर्णपणे लक्षांत येऊन चुकल्यामुळे इंग्लंडचा पराभव करण्याकरितां फ्रान्सच्या आरमाराची जय्यत तयारी करण्याबद्दल फ्रेंच सरकार उर्फ डायरेक्टरी यास इ. स. १७९७ च्या आक्टोबर महिन्यांत (ता. १८) त्याने एक खलिता लिहिला. याचे कारण असे की, क्रांतीच्या काळांत फ्रान्समध्ये ज्या अनेक उलाढाली व स्थित्यंतरे झालीं, त्यांचा तेथील आरमारी खात्यावर अनिष्ट परिणाम घडून आल्यामुळे फ्रान्सचे आरमार ह्या वेळीं फारच दुर्बल झालेले होते. त्या खात्यातील कसलेले व दर्दी शूर लोक व अधिकारी यांची हाकालपट्टी होऊन त्यांच्या जागी उच्छृंखल व अनभिज्ञ लोकांचा भरणा झालेला होता. देशामध्ये बराच काल

अराजकांच्या चळवळींना ऊत आल्यामुळे या लोकांमधील शिस्तही मोडत चालली होती. त्यामुळे गोदीमध्ये त्यांच्यांत परस्पर कलह व दंगेही होत असत. ही स्थिति सुधारल्यावांचून इंग्लंडवर स्वारी करतां येणे अशक्य होतें. ती सुधारण्याचें व इंग्लंडवर स्वारी करण्याचें काम, नेपोलियन इटालींतून परत येतांच, फ्रेंच डायरेक्टरीने त्याजवर सोंपविलें. तेव्हां तो त्या कामास लागला. तो इ. स. १७९८ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत ' इंग्लिश चॅनेल ' ची पहाणी करण्याकरितां बोलोन, कॅलिस, आणि डनकिर्क इत्यादि बंदरे हिंडला. त्यावरून त्याला असें आढळून आलें कीं, फ्रान्सच्या सद्यःस्थितींत, इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर फ्रेंच सैन्य नेणे अशक्य आहे. परंतु हें जरी अशक्य असलें तरी दुसऱ्या एका रितीनें इंग्लंडला जेरीस आणणे शक्य आहे, असें त्यानें फ्रेंच डायरेक्टरीस कळविलें. ही दुसरी योजना अशी होती कीं, इजिप्तवर स्वारी करून त्या देशांत आपली सत्ता व वसाहत कायम करावी व पुढें तेथून इंग्लंडच्या साम्राज्याचा मुख्य आधार जो हिंदुस्थान देश त्यावर स्वारी करून तेथें इंग्लंडचा पराभव करावा. नेपोलियनची ही योजना फ्रेंच सरकारास पसंत पडली व त्यानें त्यास ती अंमलांत आणण्याची परवानगी दिली. इटालीतील दिग्विजय संपादन करून आल्यापासून नेपोलियनचें वर्चस्व फ्रान्समध्ये फार वाढलें होतें. सर्व जनता त्याच्याकडे साभिमान व सकौतुक दृष्टीनें पाहूं लागली होती. यामुळे तो देशांत फार काल राहिल्यास आपल्या वर्चस्वास व अधिकारास धोका आणील, अशी शंका

डायरेक्टरीतील लोकांच्या मनांत आतां उद्धवली होती. तेव्हां तो आपण होऊन ईजिप्तमध्ये जात असल्याचें पाहून त्यांना बरेंच वाटलें. त्यांची ही मनःस्थिति नेपोलियनला कळून चुकलेली होती. परंतु तो फार दमाचा, दीर्घसूत्री व कावेबाज असल्यामुळे त्यानें त्यांस योग्य काळ येईपर्यंत त्या गोष्टीची ओळख दिली नाहीं. ईजिप्तवर स्वारी करण्याची योजना ठरविण्यास नेपोलियन यास आणखीही कांहीं कारणें होती. अलेक्झांडरचे दिग्विजय व आशिया खंडांत त्याला प्राप्त झालेले वैभव यांची नेपोलियननें लहानपणांचि माहिती करून घेतली होती; आणि तेव्हांपासून आशिया खंडांतील अनेक वैभवशाली देश त्याच्या डोळ्यापुढे उभे राहून त्यांवर स्वारी करण्याच्या कल्पना त्याच्या तरुण व महत्वाकांक्षी मनांत वारंवार येत असत. इतालीतील दिग्विजयामुळे त्याच्या ह्या कल्पना फार प्रबल झाल्या व त्यांस कधीं एकदां मूर्त स्वरूप देईन, असें त्यास होऊन गेलें. पुढे विचार करितां करितां, या स्वारींत फ्रान्सच्या बलाढ्य शत्रूलाही चित करण्याची संधी मिळणार असें जेव्हां त्यास आढळून आलें, तेव्हां तर त्यासंबंधानें त्याचा निश्चयच ठरला. असे; त्याची ही योजना फ्रेंचसरकारनें मान्य केल्यावर तो १३ मोठीं आणि ४०० लहान लढाऊ जहाजे आणि ३८,००० सैन्य बरोबर घेऊन इ० स० १७९८ च्या मे महिन्याच्या तिसऱ्या आठवड्यांत तुलोन बंदरांतून बाहेर पडला.

१ नेपोलियनचें वय अद्याप ४० च्या आत असल्यामुळे फ्रेंच कायद्यान्वये अद्याप तो डायरेक्टरींत शिरण्यास पात्र नव्हता.

ह्या जहाजांतून त्याने पंडित, कारागीर, संशोधक, इंजिनियर्स वगैरे निरनिराळ्या घंघांचे लोकही घेतले होते. तसेच बर्थेअर, मॅरमाँत, लेनेस, म्युरात, देझेक्स, क्लेबर वगैरे त्याच्या कसोटीस उतरलेले शूर सेनापतिही त्याच्या सैन्याबरोबर होते. नेपोलियन जेव्हां निघाला, तेव्हां भूमध्यसमुद्रांत नेल्सन आपल्या आरमारासह होता. परंतु नेपोलियनने मुद्दाम त्याला हुलकावणी दाखवून दुसऱ्या मार्गाकडे वळविले. त्यामुळे माल्टा हे त्या समुद्रांतील मुख्य ठाणे नेपोलियनच्या हातीं लागले (जून १३). अर्थात् त्याचा पुढील मार्ग सुरक्षित होऊन जुलईच्या पहिल्या तारखेस तो आपल्या सर्व लव्याजम्यासह अलेक्झांड्रा बंदरांत येऊन दाखल झाला. ह्या ठिकाणी त्याने आपले खुष्कीवर लढणारे सैन्य उतरून घेतले व आरमार नाईल नदीच्या खाडीत पश्चिम भागाकडे पाठविले. इजिप्त हा देश आपल्या ताब्यांत घेण्याकरितां नेपोलियनला कायरो शहर काबीज करणे अवश्य होते, म्हणून त्याने त्या शहराकडे आपला मोर्चा वळविला. येथे अरबी लोकांची व त्यांची एक मोठी चकमक उडाली. परंतु त्याच्या कसलेल्या व शिस्तीच्या सैन्यापुढे अरबांच्या अव्यवस्थित सैन्याची अगदी अल्पकाळांत कत्तल व त्रेधा उडून सुमारे २३ दिवसांच्या आंत त्यास कायरो शहर घेतां आले. त्याने कायरो शहर घेतल्यानंतर लवकरच नेल्सन सावध झाला व नेपोलियनच्या आरमारावर तुडून पडण्याकरितां तो अलेक्झांड्रियानजीक असलेल्या अबौकीर नामक ठिकाणी आला. या ठिकाणी फ्रेंच

आरमाराची व त्याची लढाई होऊन नेल्सनच्या गळ्यांत विजय-
श्रीनें माळ घातली. त्यामुळे फ्रान्सशीं नेपोलियनचें असणारें दळण-
वळण बंद होऊन तो आपल्या सैन्यासह ईजिप्तमध्ये कोंडला
गेला. या पराभवाचा फ्रेंच लष्करावर बराच अनिष्ट परिणाम
घडला; परंतु नेपोलियननें मोठ्या कुशलतेनें तो दूर करून त्याचें
अवसान कायम राखलें. खुद्द नेपोलियनला ह्या पराभवाचें फारसें
कांहीं वाटलें नाहीं. कारण ईजिप्तमध्ये स्थिरस्थावर झाल्यावर
हिंदुस्थानावर स्वारी करून इंग्रजांना शह देण्याचा त्याचा विचार
होता. हिंदुस्थान काबीज केलें कीं इंग्रज तेव्हांच डबघाईला
येतील, अशी त्याची समजूत होती. लष्करी दृष्ट्या त्याची ही
समजूत चुकीची होती, असें कित्येक युद्धशास्त्रज्ञांचें मत आहे. तें
कसेंही असो, नेपोलियनचे हे विचार केवळ कल्पनासृष्टीतच
राहिले एवढी गोष्ट मात्र खरी !

मध्यंतरीं कायरो येथील लोकमत आपल्या बाजूस वळवि-
ण्याचे त्यानें अनेक उपाय केले. आरबी लोकांचे मुख्य धर्मगुरु
व पुढारी यांस त्यानें मोठ्या आदरानें वागवून त्यांच्या धर्माचें
त्यानें एवढें मोठें स्तोत्र गाडलें कीं, ते कडवे पण मोठे लोक
तेव्हांच त्यास अनुकूल झाले. त्यांना प्रसन्न राखण्याकरितां एक
नवीन मशिद बांधून तेथें त्यांच्या पद्धतीप्रमाणें फ्रेंच लष्कराकडून
निमाज पढविण्याचाही त्यानें घाट घातला होता ! याखेरीज
दक्षिण ईजिप्तमध्ये त्यानें ठिकठिकाणीं शेतकऱ्यांची स्थिति सुधार-
ण्याकरितां व देशांतील खनिज संपत्ति बाहेर काढून लोकांत उद्योग-

धंद्याच्या द्वारे संपत्तीचा फैलाव करण्याकरितां अनेक कारखाने व प्रयोगशाळा स्थापन करण्यास सुरवात केली होती. सार्वजनिक रस्ते व इमारती सुधारण्याकरितां इंजिनियरिंग खात्यामार्फत कामे सुरू केलीं होती. तसेंच आपल्या लष्कराच्या गरजा भागविण्याकरितां त्याने मोठमोठे कारखाने व गिरण्या उभारल्या होत्या. व छापखाना आणि टंकसाळ यांचीही त्याने कायरो शहरांत स्थापना केली होती. नेपोलियनने आपल्याबरोबर जे निरनिराळ्या धंद्यांचे लोक आणले होते, त्यांचा त्याने अशा रीतीने इंजि-सची भौतिक सुधारणा करण्याचे कामी उपयोग करून घेतला. * याप्रमाणे नेपोलियन निर्वेधपणे इंजिप्तच्या सुधारणेचे काम करीत असतां इकडे त्याच्या स्वदेशांतील स्थिति दिवसानुदिवस फार शोचनीय होत चालली होती. त्याच्या पश्चात् फ्रेंच सरकारने जर्मनी व इटली येथे युद्ध सुरू ठेवली होती; व इटालीतील बहुतेक प्रांतात लहान लहान लोकसत्ताक राज्ये फ्रान्सच्या अधिसत्तेखाली स्थापन केलीं होती. फ्रेंच सरकारच्या ह्या त्रासामुळे युरोपांतील राष्ट्र पुन्हा एक होऊन फ्रान्सवर हल्ला करण्याचा विचार करूं लागली. नेपोलियनच्या गैरहजिरीचा फायदा घेऊन ऑस्ट्रियानेही फ्रान्सची खोड मोठण्याचा बेत केला. त्यास रशिया व इंग्लंड यांनी मदत करण्याचे योजिले व या तिन्ही राष्ट्रांनी

* भूमध्य समुद्र व आरबी समुद्र यांची खोली अजमावून पहाण्याचा प्रयत्न प्रथम नेपोलियननेच केला व सुवेझच्या कालव्याची कल्पनाही प्रथम त्याच्याच डोक्यांतून बाहेर पडली.

फ्रान्सवर हल्ले सुरू केल्यामुळे फ्रेंच सैन्याचा त्यांच्या सरहद्दीवर ठिकठिकाणी पाडाव होऊं लागला. नेपोलियनने इतालीत दिग्विजय मिळवून जे जे कांहीं संपादन केलें, ते ते बहुतेक सर्व या वेळीं फ्रान्सने गमावले. फ्रान्सची अंतस्थ स्थितिही अशीच विघडत चालली होती. तेथील डायरेक्टरांनी नेमस्त व श्रीमंत लोकांवर जुलूम करून त्यांस असंतुष्ट करून ठेवले होते. तसेच जॅकोबिन पक्षाच्या अवशिष्ट राहिलेल्या लोकांसही छळण्याचा त्यांचा क्रम चालूच होता. पूर्ण लोकसत्तावादी लोकांसही कौन्सिलमध्ये न येऊं देण्याबद्दल त्यांचे आटोकाट प्रयत्न चालू होते. या सर्व गोष्टींमुळे देशांत अस्वस्थता व अराजकत्व माजून राहिले होते. वारंवार सारखे युद्ध सुरू असल्यामुळे सरकारी तिजोरीही कंगाल स्थितीस येऊन पोचली होती. फ्रेंच सरहद्दीवरील वर निर्दिष्ट केलेल्या पराभवाची बातमी फ्रान्समध्ये पसरतांच तेथील लोकमत फारच खवळले. युद्धाप्रित्यर्थ जे जबर कर सरकारने बसविले होते, ते वसूल होण्यास फार अडचण पडू लागली; व जिकडे तिकडे दंगेधोपे सुरू झाले. डायरेक्टरांच्या हातून राज्यकारभार चालविण्याचे काम नीट होईना व त्यांच्यापैकी अत्यंत अनुभविक व हुषार असा जो साइस ह्यानें तर या वेळीं 'आपणांस बुद्धिमान व तरवारबहादूर मनुष्याची अपेक्षा आहे; त्यावांचून फ्रान्समध्ये स्वस्थता होणार नाही!' असे स्पष्ट बोलून दाखविले!

नेपोलियनला स्वदेशासंबंधाची वरील हकीकत माहीत नव्हती. त्याचे इजिप्तची सुधारणा करण्याचे काम चालूच होते; इतक्यांत

तुर्कस्थानने फ्रान्सविरुद्ध लढाई जाहीर केल्याचे वृत्त त्यास समजले. त्याला ईजिप्तमधून हाकून लावण्याची तुर्की बादशहाची फर्माने कायरो येथे येऊन पोचली व त्यावरून तेथे एक लहानसे बंड झाले. हे बंड नेपोलियनने इतक्या कडक रीतीने मोडले की, फिरून त्याच्या विरुद्ध ईजिप्तमध्ये कोणीही डोके काढण्यास धजला नाही. पुढे इ. स. १८९९ च्या जानेवारी महिन्यांत तो सुवेज येथे नाईल नदीच्या जुन्या कालव्याची तपासणी करीत असता त्यास असे वर्तमान समजले की, सर्हियाचा गव्हर्नर व ग्रँड वजीर अहमद-पाशा याने ईजिप्तवर स्वारी करण्याकरितां लष्करी हालचाल केली असून ईजिप्तच्या सरहद्दीवरील एल अरिश नामक ठाणे त्याच्या विनीने काबीज केले आहे. ही बातमी ऐकून नेपोलियनला फार आनंद झाला. कारण त्यामुळे सिरियावर स्वारी करण्याची त्यास आयत्तीच संधी मिळून पुढे हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याची त्याची मनीषा सफळ होण्याचा संभव त्यास दिसू लागला. याखेरीज, आर-माराच्या पराभवामुळे नाउमेद झालेल्या आपल्या सैन्यास नवीन विजय मिळवून अधिक उत्साहपूर्ण करण्यासही ही संधी चांगली आहे असे त्यास वाटले. अर्थात् त्याने तत्काळ आपले कांही सैन्य एल अरिश येथे आणले व थोड्याच अवधीत त्याने ते ठिकाण काबीज केले. नंतर जाफा शहर हस्तगत करून सर्हियन बंदर एकर यास त्याने वेढा घातला. ह्या ठिकाणी सर्हियाचा उपरोक्त गव्हर्नर रहात होता. नेपोलियनने ह्या बंदरास वेढा घातल्याची बातमी, इंग्लंडच्या आरमारी खात्यातील अंमलदार सर सिडनी

स्मिथ ह्यास समजतांच त्याने समुद्रांतून नेपोलियनच्या सैन्यावर तोफांचा भडिमार सुरू केला. त्यामुळे दोन महिन्यांनंतर नेपोलियनला वेढा उठविणे माग पडले. कारण इंग्रजी आरमारास येऊन मिळण्याकरितां तुर्कस्थानचे निघालेले आरमार त्याच्या पिछाडीच्या नजिक येऊन पोचले होते. अशा स्थितीत—दोन्ही आरमारांच्या माऱ्यांत—कोंडून राहणे धोक्याचे असल्यामुळे त्याने आपले सैन्य परत फिरविले. वरील कारणाखेरीज परत फिरण्यास आणखीही कारणे होती. त्याच्या सैन्यांत प्लेग सुरू झाला होता; व त्याचा बंदुकीच्या दारूचा संग्रह संपुष्टांत येत चालला होता. शिवाय शत्रूच्या माऱ्यामुळे त्याचे ३००० लोक रणांगणावर पडले होते. त्याची धान्यसामुग्रीही संपत आली होती. ह्या सर्व कारणांमुळे त्यास ह्या वेळीं माघार घेणे भाग पडले. २६ दिवसपर्यंत सुमारे ३०० मैलांचा प्रवास अर्ध्या अन्नावर करून तो ता० १४ जून रोजी आपल्या सैन्यासह कायरो येथे येऊन पोचला. नेपोलियन परत फिरला आहे असे पाहून तुर्क लोकांनी ईजिप्तच्या किनाऱ्यावरील अबोकीर शहरांत १५००० सैन्य उतरले एकरच्या वेढ्यामुळे नेपोलियनच्या सैन्याची जरी पुष्कळ हानि झाली होती, तरी तुर्कांच्या ह्या नवीन सैन्याशी टक्कर देण्यासारखे एक लहानसे सैन्य ईजिप्तमध्ये त्याचेजवळ होते. ते घेऊन त्याने तुर्की सैन्यावर निकराचा हल्ला केला. शत्रूपक्षां नेपोलियनचे सैन्य ह्या वेळीं निम्यालाही कमी असल्याकारणाने त्याला ह्या वेळीं फारच कुशलतेने व सावधपणाने आपले काम

करावें लागले. हला सुरू होऊन थोडा वेळ होताच नेपोलियनला विजयाची चिन्हे दिसू लागली. त्याच सुमारास त्याचा लेफ्टेनंट मुरात यानेही मोठ्या शिताफीने शत्रूच्या डाव्या बाजूची फळी फोडून त्यास पळावयास लावले. परंतु नेपोलियनने कोणासही पळू न देता त्यांस जलसमाधि दिली ! ह्या युद्धांत तुर्कीचे सर्व सैन्य नाश पावले. एकर येथे मिळालेले अपश्य व त्या वेळी झालेली हानि यांचा वचपा नेपोलियनने अशा रितीने भरून काढला. हा विजय संपादन केल्यावर आकस्मिक रितीने नेपोलियनला मार्ग सांगितलेले स्वदेशांतील घडामोडींचे वर्तमान समजले. ते ऐकतांच त्याने परत फ्रान्सला जाण्याचा निश्चय केला. रशिया व आस्ट्रिया यांनी फ्रान्सच्या जिंकलेल्या प्रदेशांवर स्वाभ्या करून ते काबीज केले ही बातमी ऐकून नेपोलियनला अतिशय वाईट वाटले; व अशा वेळी फ्रान्सचे रक्षण करणे हे आपले आद्यकर्तव्य आहे, असे समजून तो ईजिप्तच्या सेनेचे आधिपत्य क्लेवर नामक हुषार अधिकाऱ्याकडे सौंपवून गुप्तपणे फ्रान्सला जाण्याकरितां निघाला. क्लेवर-खेरीज बाकीचे सर्व लष्करी जनरल त्याने आपणाबरोबर घेतले. ता० २१ आगष्ट रोजी रात्री ४ लहान लढाऊ जहाजे बरोबर घेऊन तो अलेक्झांड्रा बंदरांतून गुप्तपणे निघाला. गुप्तपणे निघण्याचे कारण की, वाटेत इंग्रजी आरमाराचा डोळा चुकवून त्यास जावयाचे होते. एका दृष्टीने नेपोलियनचे हे कृत्य मोठे घाडसाचे होते. परंतु त्याचे दैव त्यास सध्यां पूर्णपणे अनुकूल असल्यामुळे त्याचे हे घाडस यशस्वी होऊन तो निर्विघ्नपणे फ्रेंच किनाऱ्याजिक

आक्टोबर महिन्यांत येऊन पोचला. लागलीच त्याने पॅरिसचा रस्ता धरला. तो प्रोव्हेन्स प्रांताच्या किनाऱ्यावर येतांच तेथील लोकांनी व अधिकाऱ्यांनी त्याचे मोठ्या आनंदाने स्वागत केले. पॅरिसला जातांना तो ज्या ज्या प्रांतांतून गेला, त्या त्या सर्व प्रांतांतील लोकांनी त्याचे असेच मनःपूर्वक स्वागत केले. कारण तो परत आलेला पाहून फ्रेंच लोकांस त्या वेळी खरोखरच मोठा आनंद झालेला होता. पॅरिस शहरांतील जनतेनेही त्याचे अत्यंत अपूर्व असे स्वागत केले. या सर्व स्वागतांतील रहस्य काय, व त्यांचे पर्यवसान पुढे कसे काय झाले, या संबंदाचा विचार पुढील प्रकरणांत करूं.

प्रकरण ५ वे.

नेपोलियन डिक्टेटर बनतो !

नेपोलियन फ्रान्समध्ये येताच त्याचा जो ठिकठिकाणच्या लोकांनी जयजयकार केला, त्याचे कारण असे की, हे लोक डायरेक्टरीच्या राजकीय घोरणाला कंटाळलेले होते. या घोरणामुळे देशांत अराजकत्व, जुलूम व कंगालपणा उत्पन्न होऊन देशाबाहेरील युद्ध व पराभव यांनी त्याचे राष्ट्रीय सामर्थ्य संपुष्टांत आणले होते. अशा वेळी आपल्या देशाची अब्रू बचावून त्यास सुखशांतीचा लाभ करून देण्याचे सामर्थ्य एकट्या नेपोलियन शिवाय दुसऱ्या कोणाचेही ठिकाणी नाही, अशी त्यांची समजूत

नली होती. अर्थात्, त्यांच्या या भावी आशेचें केंद्रस्थान
 असलेली व्यक्ति त्यांच्या नजरेस पडतांच त्यांना मनापासून आनंद
 मिळणें व तो मार्गें सांगितल्याप्रमाणें जंगी स्वागताच्या रूपानें बाहेर
 डोंडें हें अगदीं साहजिक आहे. पुष्कळ दिवसांपासून ते नेपोलि-
 यन परत येण्याची मोठ्या उत्सुकतेनें वाट पहात होते. डायरेक्टर
 गोकपैकींही प्रमुख अशा दोन डायरेक्टरांस नेपोलियन केव्हां
 मिळेल असें होऊन गेलें होतें. त्यांपैकीं साइसनें तर 'प्रस्तुत
 डायरेक्टरीपेक्षां अधिक बलवान व कर्तृत्ववान अशी शासन-
 संस्था या वेळीं फ्रान्सला पाहिजे आहे' असें उघड उघड
 सांगून दाखविलें होतें! नेपोलियन जेव्हां पॅरिसमध्ये आला, तेव्हां
 त्याला हें स्थित्यंतर कळून आलें. अर्थात्च त्याच्या महत्वाकांक्षेस
 मोठें चालन मिळून त्यानें तेथील राजसंस्थेचें आधिपत्य मिळवि-
 याचा घाट घातला. परंतु ही गोष्ट रक्ताचा एक थेंबही न सांडतां
 फक्त सत्ताघात्यांचीं मनें बळवून करावयाची, असा त्याचा उद्देश
 असल्यामुळें तो पॅरिसमध्ये येतांच प्रथम कांहीं दिवस स्वस्थ
 राहिला. या काळांत त्यानें तेथील मोठमोठ्या विद्वान लोकांशीं
 स्नेहसंबंध करून आपल्याविषयीं त्यांचें मन अनुकूल करून
 घेतलें. नेपोलियनची बुद्धिमत्ता चतुरस्र असल्यामुळें व त्याचें वाच-
 नही अगाध असल्यामुळें ह्या विद्वान लोकांत मिसळून त्यांच्याशीं
 निरनिराळ्या विषयांवर चर्चा करून त्यांच्यावर आपलें बजन बस-
 विण्यास त्यास फारसा वेळ लागला नाहीं. पुढें लवकरच डायरे-
 क्टरांपैकीं मुख्य जो साइस तो त्यास अनुकूल झाला व त्याच्या-

शी संगनमत करून नेपोलियनने तत्कालीन शासनसंस्थेत क्रांति घडवून आणण्याची योजना ठरविली. ती योजना अशी:—

‘ देशामध्ये (पॅरिसमध्ये) जॅकोबिन लोकांनी सरकारची उलथापालथ करण्याकरितां एक मोठा गुप्त कट केला आहे, अशी बातमी शहरांत पसरावी; व ह्या कटापासून सत्ताधारी लोकांचे संरक्षण व्हावे म्हणून सर्व डायरेक्टर्स, दोन्ही राजसभा व कौन्सिल यांनी पुढील संकेत ठाविण्याकरितां पॅरिसपासून कांही अंतरावर असलेल्या सेंट क्लाउड येथील राजवाड्यांत जमावे. याच सुमारास डायरेक्टर्स लोकांनी राजीनामे द्यावेत, व एक निराळें तात्पुरतें राज्यंत्र स्थापन करण्यास वरील सभांची अनुमति—त्यांचे मन वळवून अगर धाकदपटशा देऊन—मिळवावी. ’ आपला हा वेत सिद्धीस नेण्याचा प्रयत्न करण्यापूर्वी त्यानें सर्व लष्करी अंमलदार व पॅरिसचे सैन्य आपल्या विश्वासांत घेऊन त्यांच्या निष्ठेबद्दल आपली खातरजमा करून घेतली होती. वरील संकेत ठरतांच फोचे नामक मुख्य पोलीसअधिकार्याकडून नेपोलियनने जॅकोबिन लोकांच्या कटाची व भावी बंडाची बातमी अधिकारीवर्गांत पसरविली. लागलीच साईस याने बड्या लोकांच्या सभेंतील सभासदांप ह्या प्रसंगास तोंड देण्याची पुढील योजना करण्याकरितां आणि राज्यसंस्था सुरक्षित राखण्याकरितां सेंट क्लाउडच्या राजवाड्यांत चळण्याची विनंती केली. ह्या सभेवर साईसचे मोठे वजन असल्यामुळे सभासदांनी त्याची विनंती तत्काळ मान्य केली. सामान्य लोकांच्या सभेचा अध्यक्ष नेपोलियनचा भाऊ लुई हा होता, या-

मुळें त्या सभेचें मन वळविण्यासही फारशी अडचण पडली नाहीं. त्याप्रमाणें सेंट क्लाउड येथें सदर दोन्ही सभा भरल्यानंतर साईस, शुक्रांस व बॅरास ह्या तीन डायरेक्टरांनीं राजीनामे दिले. इतक्यांत नेपोलियनही तेथें ससैन्य येऊन पोहोंचला. तेथें प्रथम बड्या लोकांच्या सभेत नेपोलियनला जॅकोबिन कटाची माहिती विचारण्यांत येऊन भावी उपायासंबंधी चर्चा झाली. बरान्न कडाक्याचा वाद-विवाद झाल्यानंतर नेपोलियन सुचविले त्याप्रमाणें वागण्याचें ह्या सभेनें कबूल केलें. परंतु सामान्य लोकांच्या सभेत नेपोलियनला यश येण्याचा रंग दिसेना, तेव्हां त्याचा भाऊ रागानें आपली जागा सोडून सभाग्रहाच्या बाहेर आला व त्यानें सैन्याची हालचाल करण्याबद्दल नेपोलियनलां इशारत दिली. नेपोलियनचें सैन्य तयारच होतें. त्यानें लागलीच सदर सभा मोडून बरखास्त केली. बरखास्त केली, असें म्हणण्यापेक्षां सैन्याची हालचाल होतांच सदर सभेचे सभासद सैरावैरा पळत सुटल्यामुळें आपोआपच ती बरखास्त झाली असेंच म्हणणें अधिक शोभेल. लष्करी सामर्थ्याचें असें प्रदर्शन होतांच सदर सभेंतील बहुतेक सभासद निमुटपणें नेपोलियनच्या योजनेस कबूल झाले; आणि दुसरे दिवशीं सकाळीं वरील दोन्ही सभांच्या प्रतिनिधींनीं एकत्र जमून त्याच्या योजनेस आपली अनुमति दिली. या योजनेच्या अन्वये नेपोलियन हा फ्रान्सचा फर्स्ट कॉन्सल ऊर्फ डिक्टेटर बनला व त्याच्या मदतीस साईस व शुक्रांस हे आणखी दोन कॉन्सल देण्यांत आले. ह्या तिघांचें एक तात्पुरतें राज्ययंत्र ऊर्फ सरकार नेमण्यांत येऊन भावी शासन-

पद्धति ठरविण्याचे व ती अंमलांत येईपर्यंत राज्य चालविण्याचे सर्व अधिकार ह्या नव्या सरकारास देण्यांत आले. याप्रमाणे ही क्रांति नेपोलियनच्या इच्छेवरहुकुम व रक्तपात न होता घडून आली. ही नवीन झालेली क्रांति लोकांत जाहीर होतांच त्यांनी मोठ्या आनंदाने ती मान्य केली; व नेपोलियनचा जिकडे तिकडे मोठा गौरव होऊं लागला. कांहीं थोड्या उत्कट लोकसत्तावाद्यांस नेपोलियनच्या हातीं गेलेली अनियंत्रित राजसत्ता पसंत नव्हती; परंतु शेकडा ९० लोकांना ही व्यवस्था मान्य असल्यामुळे त्यांना ह्या वेळीं मूग गिळून स्वस्थ वसणे भाग पडले. फ्रान्सच्या राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीनें झाली ही व्यवस्था योग्य झाली. या वेळीं फ्रान्सला अशाच प्रकारची राज्यसंस्था पाहिजे होती; अर्थात् त्यांत नेपोलियनचा हेतु स्वार्थपर जरी असला तरी त्याबद्दल त्यास दोष देण्याचे कांहीं विशेष कारण नाही, असें अनेक सन्मान्य इतिहासकारांचें मत आहे. असो. ही क्रांति झाल्यानंतर सुमारे

१ नेपोलियनचें हें कृत्य कितपत योग्य अगर अयोग्य होतें, याचा निर्णय वाचकांस कारितां यावा म्हणून, वरील वनाव घडून आल्यानंतर त्याचें एका माजी डायरेक्टराच्या सेक्रेटरीशीं झालेलें बोलणें येथें देतो. त्यावरून वाचकांना तत्कालीन स्थितीचा बोध होऊन ह्या विषयासंबंधीं स्वतंत्रपणें मत बनवितां येईल. सदर सेक्रेटरीस तो म्हणाला:—“ भरभराटीच्या स्थितींत मीं ठेवलेल्या फ्रान्सचें माझ्या पश्चात् तुम्हीं काय केले ? मीं तुम्हांस शांतता संपादन करून दिली होती, तेथें आतां युद्धाची घनचक्री सुरू आहे. मीं तुम्हांस विजय संपादून दिले होते, तर आतां मला जिकडे तिकडे पराभव

एक महिन्याने साईस याने नव्या शासन-पद्धतीचा एक मसुदा (Draft constitution) तयार केला. फ्रान्सच्या इतिहासांत 'आठव्या वर्षाची काँस्टिट्यूशन' ह्या नावाने हा मसुदा प्रसिद्ध आहे. या मसुद्यामध्ये नेपोलियनने आपल्या इच्छेनुसार अनेक फेरफार केले व साईस यानेही त्यास विरोध केला नाही. मात्र नवीन फेरफारांमुळे दुसऱ्या दोन काँन्सलची सत्ता कमी होऊन ते केवळ नेपोलियनचे सल्लागार होणार असल्यामुळे साईस व त्याचा मित्र झुकास यांनी काँन्सलच्या जागेचे राजीनामे दिले त्या जागी नेपोलियनने कॅवसेरेस् (हा न्यायशास्त्रवेत्ता होता.) व लेब्रन (हा जुन्या राजपक्षांतिल हुषार व विद्वान् अधिकारी होता.) या दोन गृहस्थांची नेमणूक केली. हे दोन्ही गृहस्थ त्याचे चहाते असून त्याच्या तंत्राप्रमाणे वागणारे होते. ह्या नव्या शासनपद्धतीची प्रमुख अंगे म्हटली म्हणजे, (१) त्रिष्युनेट (२) सेनेट (३) काँन्सिल ऑफ स्टेट, अशी तीन होती. नवीन कायद्यांचे मसुदे तयार करण्याचा व ते पुढे आणण्याचा अधिकार 'काँन्सिल ऑफ स्टेट' ह्या संस्थेकडे होता. ह्या संस्थेचा अध्यक्ष ऊर्फ 'फर्स्ट काँन्सल' नेपोलियन हा होता. ह्या कायद्यांची चर्चा करण्याचा अधिकार 'त्रिष्युनेट' ह्या संस्थेला होता; परंतु त्यासंबंधाने मत देण्याचा अधिकार तीस नव्हता. (ही संस्था बड्या

दिसत आहे. इतालींतून आणलेली अपार संपत्ति मी तुमच्या स्वाधीन केली होती, परंतु आतां देशांत सर्वत्र कंगालपणा व दैन्य पसरलेले दिसत आहे ! ”

लोकांच्या सभासदांची होती.) मत देण्याचा अधिकार 'सेनेट' ह्या संस्थेला होता; परंतु तिला वादविवाद करण्याचा अधिकार नव्हता. याखेरीज अंमलबजावणीखात्याची 'सुप्रीम एक्झिक्युटिव्ह कमेटी' नांवाची आणखी एक संस्था होती व तिचा अध्यक्षही नेपोलियन हाच होता. कॅबेसेरेस व लेब्रन हे वर सांगितलेले नेपोलियनचे भक्त ह्या कमेटीचे दुसरे सभासद होते. राज्यकारभारासंबंधी सर्व सत्ता 'फर्स्ट कॉन्सल' उर्फ नेपोलियन याच्या हाती दिलेली होती. प्रवान व अधिकारी यांची नेमणूक करणे, राज्यकारभाराचे नियमन करणे व त्याचे धोरण ठरविणे वगैरे बाबींसंबंधी सर्व सत्ता कायदेशीर रीतीने नेपोलियनच्या हाती आलेली होती. आणि ही सर्व सत्ता लोकमतानुसार त्याचेकडे आली होती. नवीन शासनपत्रिकेच्या मसुद्यांत फ्रान्सची राजसत्ता तेथील जनतेची असल्याबद्दलचे कलम होतें व तें नेपोलियनला मान्य करावें लागलें. अर्थात्, त्याला ही जी सर्व प्रकारची सत्ता मिळाली, ती जनतेचा लायख प्रतिनिधि ह्या नात्यानेच मिळाली, हें उघड आहे. प्रथम प्रथम तरी त्याने ह्या सत्तेचा फार चांगला उपयोग केला व त्यामुळे त्याच्या हातून फ्रान्सचे कायमच्या स्वरूपाचे असे पुष्कळच हित झालेले आहे.

नेपोलियनने वरीलप्रमाणे जेव्हां फ्रान्सची सर्व राज्यसूत्रे आपल्या हाती घेतली, तेव्हां प्रथम त्याला जी मोठी सुधारणा करावी लागली, ती जमाबंदी खात्याची होय. फ्रान्सच्या तिजोरीची फार दुर्दशा झाली असल्यामुळे प्रथमतः राज्यकारभारास आवश्यक

असणाच्या पैशाची सोय करणे त्यास भाग होते. जुन्या सरकारने वसुलाच्या बाबतीत विषम व चमत्कारिक नियम करून अविश्वास व बखेडा उत्पन्न केला होता; तो प्रथम नेपोलियनने मोडून टाकला. गॉदिन नामक एका माजी राजवटीतील तज्ज्ञ मनुष्याची ह्या कामावर नेमणूक करून त्याने वसुलाच्या नियमांची व त्यांचा उपयोग करण्याच्या पद्धतीची सुधारणा केली. त्यामुळे नवीन सरकाराबद्दल लोकांचे मनांत आदर व विश्वास उत्पन्न होऊन सरकारी नोटांची योग्य किंमत येऊ लागली. 'बँक ऑफ फ्रान्स' आणि 'सिंकिंग फंड (बुडितफंड)' ह्या दोन संस्था गॉदिनने स्थापल्या. मागील सरकारांनी नाकबूल केलेल्या राष्ट्रीय कर्जापैकी दोनतृतीयांश कर्ज कबूल करून ते फेडण्याचीही त्याने व्यवस्था केली. करांचे बाबतीत असलेली विषमता दूर करून सर्वांवर समान तत्वांच्या आधारे योग्य कर बसविले व ते वसूल करण्याचे मार्गही सुधारण्यांत आले. याप्रमाणे गॉदिनच्या मदतीने नेपोलियनने जी जमाबंदीची पद्धत व शिस्त घालून दिली ती पुष्कळ अंशाने अद्यापही तेथे चालू आहे. यावरून ह्या पद्धतीचे महत्त्व वाचकांच्या लक्षांत येईल. जमाबंदीची अशी सुव्यवस्था केल्यावर लवकरच सांपत्तिक दृष्ट्या फ्रान्सची भरभराट झालेली दिसू लागली. त्यामुळे नेपोलियनची लोकप्रियता फारच वाढली. यानंतर लाव्हेंडी परगण्यांतलil अस्वस्थतेकडे तो वळला. या परगण्यांतलil लोक कॅथोलिक धर्माचे कडे अभिमानी असल्यामुळे माजी लोकसत्ताक सत्ताधिकाऱ्यांना त्यांनी वरचेवर त्रास दिला होता. हा प्रांत इंग्लंडच्या किनाऱ्या-

नजिक असल्यामुळे व तेथे फ्रान्सच्या माजी राजाचे अनेक पक्ष-
 पाती असल्यामुळे त्यांच्या साहाय्याने हे लोक फ्रेंच राष्ट्रीय सत्तेस
 वारंवार विरोध करीत. त्यांचा बंदोबस्त करण्याचे काम डायरेक्ट-
 रीच्या हातून व्हावे तसे झाले नाही; त्यामुळे ते प्रबल होऊन बंड
 करण्यास प्रवृत्त झाले होते. त्यांचा पुरा मोड करण्याचे ठरवून सुमारे
 ६० हजार सैन्यासह नेपोलियनने त्यांच्यावर चाल केली व
 बंडाचा मुख्य गंड क्रूरपणाने मोडून टाकल्यावर त्याने बंड-
 वार्यांच्या पुढाऱ्यांस सहनशीलता, तडजोड आणि न्याय इत्यादि
 प्रकारांनी आपणास अनुकूल करून घेतले ! त्या प्रांतांतील सर-
 दार व बडे लोक आणि धर्मोपदेशक यांना जाचक होणारे अन्या-
 याचे कायदे त्याने रद्द केले, व इतरांप्रमाणे त्यांनाही राष्ट्रीय काय-
 दान्वये मिळणारे व्यक्तिस्वातंत्र्य प्राप्त करून दिले. या घोरणामुळे
 एखाददुसऱ्या अपवादात्मक व्यक्ति खेरीज करून ह्या प्रांतांतील
 सर्व लोक शांत व संतुष्ट बनले. हेच घोरण त्याने फ्रान्सांतून बाहेर
 निघून गेलेल्या इतर राजपक्षीय लोकांसंबंधानेही स्वीकारले. जे
 लोक तत्कालीन कायदे पाळण्यास कबूल असतील त्यांच्यावर कोण-
 ताही जुलूम होणार नाही व त्यांना मागील अपराधाबद्दल शासन
 करण्यांत येणार नाही, असे त्याने फर्माविले. त्यावरून परदेशी
 गेलेले हजारों फ्रेंच लोक स्वदेशांत येऊन सुखाने नांदू लागले.
 धर्माच्या बाबतीतही त्याने पूर्वीचे कडक कायदे सौम्य करून
 लोकांचा संतोष संपादन केला. पूर्वीच्या राजवटीत बंद झालेली
 सार्वजनिक देवालये याने प्रार्थनेकरिता पुन्हा खुली केली व ख्रिस्ती

धर्माचा मुख्य धर्मगुरु, जो पोप त्याच्याविषयी आदर व्यक्त केला. त्याचे ह्या अश्वतीतले धोरण इतके लोकप्रिय झाले की, बोरबोन राजाच्या सिंहासनावर हक्क सांगणाऱ्या राजपुत्रासही (पुढे हाच १८ वा लुई बनला.) नेपोलियन आपल्यास मदत करील असा भ्रम उत्पन्न झाला व त्याने एक आशायुक्त आणि स्तुतिपर पत्र नेपोलियनला लिहिले. नेपोलियनने त्याचा हा भ्रम तत्काळ दूर केला. फ्रान्सच्या जगत्प्रसिद्ध क्रांतीचे समर्थन करणे हेच आपले कर्तव्य असल्यामुळे तुम्ही भलतच आशा धरल्यास त्या कामी तुम्हांस माझेकडून मदत मिळणार नाही, असे त्याने त्या राजपुत्रास स्पष्ट कळविले. फ्रेंच राज्यक्रांतीचे समर्थन करणे हे आपले कर्तव्य आहे असे जरी नेपोलियन मानीत होता, तरी जॅकोबिन पक्षाच्या ज्या एका उपपक्षाने सदर क्रांतीला अत्याचार करून डाग लावला होता, त्या पक्षाच्या लोकांस त्याने तिळमात्र दया दाखविली नाही. इ. स. १८०० च्या २४ दिसेंबरला एका जुन्या राजपक्षीय पुढाऱ्याने कट करून नेपोलियन नाटकास जात असतां त्याजवर बाँब टाकून त्यास ठार मारण्याचा यत्न केला; पण तो सफळ झाला नाही. ह्या प्रसंगाची सवड साधून, कटवाल्यांना शिक्षा दिल्या तेव्हांच, नेपोलियनने वरील पक्षाचे उत्पातप्रिय असे १३० लोक एकदम हद्दवार केले ! तात्पर्य जेथे सौम्यपणा धरून कार्य होण्यासारखे होते तेथे सौम्यपणा, व जेथे कठोरपणा पाहिजे तेथे कठोरपणा धारण करून त्याने आपले वजन व दरारा वाढवून फ्रेंच लोकांना सुराज्याची जोड करून दिली. नेपोलियनच्या ह्या वेळच्या

घोरणाचा आणखी एक मुख्य विशेष असतो होता की, त्याने राजकीय दृष्ट्या कोणास वरिष्ठ व कोणास कनिष्ठ असे कधीच मानले नाही. सरदार असो, धर्मगुरू असो, की सामान्य रयत असो; कायद्याच्या दृष्टीने सर्वांची योग्यता सारखीच मानली जात असून ज्याच्या अंगी पात्रता असेल त्यास राज्यकारभारांतील पाहिजे त्या वरिष्ठ जागेवर नेमले जात असे. तसेच त्याच्या पूर्वीच्या अंमदानांत जे पक्षभेदाचे प्राबल्य माजले होते, तेही त्याने अगदी मोडून टाकले. ह्या बाबतीतही 'पात्रता' हीच त्याची कसोटी होती. नेपोलियनची स्वतःची पात्रताही फार मोठी होती. राज्यकारभारांतील बहुतेक सर्व बाबींचा खल, संघटना व त्यांवर देखरेख या गोष्टी तो स्वतः करीत असे. प्रत्येक खात्यासंबंधी त्याने इतके सुंदर व शिस्तीचे नियम घालून दिले होते की, त्या त्या खात्याचे काम जणू काय एखाद्या यंत्राप्रमाणे चालत असे. हाताखालचे सेक्रेटरी व त्यांचे कारकून यांच्यावर त्याची इतकी जबर होती की, त्यांच्या हातून किंचित् ढिल्ले वर्तन होऊं लागतांच त्यांच्या डोळ्यापुढे त्याची मूर्ति उभी राहिल्याचा त्यांस भास होई ! त्याचा इतका दरारा बसण्याचे कारण तो प्रत्येक खात्यांतील खांचाखोचा जाणणारा व दीर्घोद्योग करणारा होता. कोणतेही प्रकरण त्याजकडे जाऊं द्या; त्याच्या मुळाशी जाऊन सर्व बाजूनी सांगोपांग विचार केल्यावांचून तो त्याचा निकाल कधीही करावयाचा नाही; आणि हे सर्व तो अगदी इतक्या थोड्या वेळात करीत असे की, त्याचे ते चापल्य, उत्साह व सहजस्फूर्ति

पाहून त्याच्या समीप असलेले लोक थक होऊन जात असत ! दिवसांतून १८ तास काम करण्यासही तो कधी कधी तयार असे. कौन्सिलच्या बैठकी तर तो वारंवार आठ आठ, दहा दहा तास सारखा चालवी व त्यांत बोलण्याचे विशेष काम त्याजकडेच असे ! इतके काम करूनही त्यास कधी थकवा अगर औदासीन्य येत नसे ! रात्रीच्या अगर सकाळच्या कोणत्याही वेळी त्याच्याकडे कोणी गेलें तरी त्याच्याशी बोलतांना त्याचा नेहमीचा उत्साह व तरतरी त्याच्या अंगी असलेली दिसून येत असे. मुद्द्याशिवाय वायफळ भाषण तो कधी करित नसे. निरनिराळ्या तज्ज्ञ लोकांशी वादविवाद करितांना त्यांची तो अगदी कसून उलटसुलट तपासणी करित असे. आहारविहाराच्या बाबतीत तो अगदी नेमस्त असल्यामुळे त्याचे शारीरिक व मानसिक सामर्थ्य विलक्षण होतें; आणि त्यामुळे उद्योगशीलतेच्या बाबतीत त्याच्या हाताखालच्या सर्व अधिकाऱ्यांस तो कित्याप्रमाणें होता. अर्थात्, त्या सर्वांवर त्याचे दांडगे वजर व वर्चस्व वसलें होतें. शिवाय त्याचा आत्मविश्वास तर फारच दांडगा होता. कोणत्याही एखाद्या महत्त्वाच्या प्रश्नावर जेव्हां त्याच्या सल्लागारांचा व त्याचा मतभेद होई, तेव्हां तो आपले डोके खाजवून म्हणें की, 'विद्वान् व अनुभविक म्हणून ठरलेल्या लोकांच्या सल्ल्यापेक्षां माझ्या ह्या मस्तकांतील बुद्धिरूपी यंत्रच माझ्या विशेष उपयोगाचे आहे.' त्याची ग्रहणशक्ति व स्मरणशक्ति फार तीव्र होती. तसेच त्याची इच्छाशक्ति अत्यंत प्रबल व कार्यक्षम होती. जमाखर्चाच्या व हिशेबाच्या बाबतीत तर

तो फारच कडक होता. एक पैचीही कोठे चूक झाली अगर अपठ्यय झाला तर त्याला खपत नसे ! त्याची लेखनपद्धति सतेज, परिणामकारक व औचित्यपूर्ण अशी होती; व त्याची वाणी रसाळ आणि उद्दीपक होती. ह्या दोहोंतही चैतन्य ऊर्फ जिवंतपणा होता. त्याच्या खलित्यांतील कोणताही भाग कोणत्याही वेळीं जरी कोणी वाचला, तरी त्यापासून त्याच्या विवक्षित मनोवृत्ति जागृत झाल्यावांचून रहात नाहीत. अशा प्रकारच्या प्रतिभावान् मनुष्याचे हातून फ्रेंच लोकांच्या आकांक्षा तृप्त होऊन त्यांना सुराज्याचा लाभ व्हावा हें अगदीं साहजिक आहे. असो; फ्रान्सच्या अंतःस्थ स्थितीची सुधारणा करण्याचें काम सुरू असतांना नेपोलियनला बाह्य शत्रूंनीही तोंड देणें भाग होतें. फ्रान्सची राज्यसूत्रे हातीं घेतल्यावर लवकरच त्यानें इंग्लंड व ऑस्ट्रिया या दोन राष्ट्रांशीं तहाचें बोलणें सुरू केलें; परंतु इ० स० १७९९ मध्ये फ्रेंच सैन्याचा नेपोलियनच्या गैरहजिरीत पुष्कळदां पराभव झालेला असल्यामुळे सदर राष्ट्रांनीं नेपोलियनचें तहाचें बोलणें फेटाळून लावलें. अर्थात्, युद्धावांचून त्यास दुसरें गत्यंतर नव्हतें. तथापि या वेळीं ऑस्ट्रियाखेरीज दुसरें कोणतेंही राष्ट्र फ्रान्सवर स्वारी करण्यास प्रत्यक्ष समरभूमीवर आलेलें नव्हतें. ऑस्ट्रियानें मात्र जर्मनीच्या व इटालीच्या बाजूनें फ्रान्सवर हल्ला करण्याकरितां आपलें सैन्य पाठविलें होतें. ह्या सैन्याशीं तोंड देण्याकरितां नेपोलियननें आपलें सैन्य तयार केलें. त्याच्या ह्या सैन्यांत नवशिक्या लोकांची पुष्कळ भरती होती. परंतु त्यानें मोठ्या

परिश्रमानें त्यांस शिकवून तरबेज केलें होतें. तसेंच मासेना, मोरयू वगैरे हुषार सेनानी त्याच्या हाताखाली असल्यामुळें व स्वतःच सैन्यावर त्याचें मोठें वजन असल्यामुळें त्यांनें नेहमीप्रमाणें दृढ आत्मविश्वास बाळगून शत्रूवर जर्मनी व इताली या दोन्ही बाजूनीं हल्ले करण्याची तयारी केली. त्याची ह्या वेळची हल्ल्यांची योजनाही लष्करी डावपेचाचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे असें तज्ज्ञांचें मत आहे. ह्या युद्धाचें अखेर पर्यवसान मारेंगो येथील लढाईत होऊन त्यांत शत्रूचें सैन्य दिढानें मोठें असतांही याच्या सैन्यानें विजय मिळविला ! मात्र ह्या लढाईत त्याचा एक पराक्रमी व हुषार जनरल (देसेक्स) गमावला ! आणि त्यांत विशेष दुःखाची गोष्ट ही कीं, याच्याच प्रसंगावधानामुळें नेपोलियनला हा विजय मिळाला होता (१४ जून स. १८००). अर्थात् ह्याच्या मृत्यूमुळें त्यास फार दुःख झालें हें उघड आहे. ह्या विजयानंतर लढाई कांहीं दिवस तहकूब राहिली. परंतु जर्मनीच्या बाजूला अद्याप बलिष्ठ आस्ट्रिया असल्यामुळें तहाकडे त्याची प्रवृत्ति होईना. अर्थात् पुढील हिवाळ्यांत पुन्हा लढाईस सुरवात झाली. ही लढाई जर्मनीच्या बाजूस वव्हेरियाच्या जंगलांत सुरू झाली; व त्यांतही फ्रेंच सेनापति मोरयू यानें होहेनलंडेन येथें आस्ट्रियन सैन्याचा पुरा मोड केला (ता. ३ दिसेंबर स. १८००). हा विजय संपादनानंतर मोरयू आस्ट्रियाच्या राजधानीवर चाल करण्यास निघाला. विहयेन्ना शहरानजिक जेव्हां तो येऊन पोचला, तेव्हां आस्ट्रियन सेनापतीचा अगदीं नाइलाज होऊन त्यानें तहाची

मागणी केली. तेव्हां खरोखर तह करण्याचा आस्ट्रियाचा विचार आहे, अशाबद्दल खात्री करून घेऊन त्याने आपली तरवार म्यानांत घातली. पुढे लवकरच लुनेव्हिली (लॉरेन प्रांताचे मुख्य शहर) येथे उभय पक्षांचे वकील येऊन तहाचे काम पूर्ण झाले. ह्या तहामुळे फ्रान्सचे वैभव अतोनात वाढले व तितक्याच मानाने ऑस्ट्रियाची हानि व मानखंडना झाली. मारिंगोच्या लढाईनंतर जर ऑस्ट्रियाने तत्काळ तह केला असता, तर कदाचित् त्याची इतकी अप्रतिष्ठा झाली नसती. परंतु त्या वेळीं तहाचे बाबतीत त्याने ज्या हुलकावण्या दाखविल्या, त्यांचे पुरे प्रायश्चित्त त्यास देण्याकरितां नेपोलियनने ह्या वेळीं पुष्कळ सक्तीच्या अटी घालून त्या त्याजकडून मान्य करून घेतल्या. ' फ्रेंच सुत्सद्याच्या हातून इतका वैभवशाली तह कोणत्याही काळांत घडून आला नाही!' असे एका इंग्रज इतिहासकाराचे मत आहे. ह्या तहामुळे फ्रान्सला र्हाईन नदीच्या पश्चिम तीरावरील भाग, बेलजम देश व इटालीचा बहुतेक भाग मिळाला. आद्रियाटिक समुद्राच्या किनाऱ्यापासून नेदर्लंडच्या किनाऱ्यापर्यंत फ्रान्सची सत्ता स्थापन झाली. अर्थात् त्यामुळे त्याचे इ० स० १७९९ तले दौर्बल्य नष्ट होऊन युरोपखंडात त्याचे विशेष महत्त्व वाढू लागले. याप्रमाणे आस्ट्रियाचा पराभव केल्यानंतर रशियाचा झार पहिला पॉल याच्या मदतीने इंग्लंडचा समाचार घेण्याची एक योजना नेपोलियनने केली होती; परंतु ती परिणत स्वरूपास पोचण्यापूर्वीच झारचा खून झाल्यामुळे व त्याचा पुत्र अलेक्झांडर याने निराळेंच

घोरण स्वीकारल्यामुळे ती जागच्या जागीच जिरली. तेव्हां इंग्लंडला शह देण्याची नेपोलियनने एक दुसरी शकल काढली. फ्रान्सचे कांहीं सैन्य इजिप्तमध्ये कोंडले गेले होते, हे वाचकांस माहित असेलच. या सैन्याचा अधिपति क्लेबर् याने तुर्की लोकांवर विजय मिळविला, परंतु त्या लढाईत तो पडला. तथापि त्याचा दुय्यम जो मेनाँ त्याने इजिप्तचा जिकेलला प्रांत ताब्यांत घेऊन सुव्यवस्था राखली होती. ह्या सैन्याच्या मदतीस नवे सैन्य पाठविण्याचा नेपोलियनने घाट घातला. असे केल्यास इंग्लिशांचे आरमार तिकडे जाऊन आपणांस इंग्लंडवर स्वारी करण्याची संधी मिळेल, असा नेपोलियनचा समज होता. परंतु फ्रेंच सैन्य निघण्यापूर्वीच माल्टा येथील इंग्रजी सैन्याने इजिप्तच्या किनाऱ्यावर स्वारी करून तेथील तुर्की व एका हिंदी पलटणीच्या साहाय्याने फ्रेंच सरदाराचा पराभव करून त्यास शरण आणले; व त्याच्या विनंतीवरून सर्व फ्रेंच सैन्य इंग्लिश आरमाराने फ्रेंच किनाऱ्यावरिल तुलोन बंदरांत आणून सोडले. इकडे नेल्सन यानेही उत्तरसमुद्रांत कोपेनहेगेन येथे डॅनिश आरमाराचा विध्वंस करून ते शहर आपल्या ताब्यांत घेतले. याप्रमाणे जरी इंग्लंडने विजय मिळविले, तरी आस्ट्रिया, प्रशिया व जर्मनी यांचा व फ्रान्सचा तूर्तातूर्त तरी स्नेह जमलेला असल्यामुळे फ्रान्साविरुद्ध इंग्लंड एकटेच उरले होते. अशा स्थितीत फ्रान्सशी विरोध करणे इंग्लंडला धोक्याचे वाटत होते. शिवाय इजिप्तचा विजयामुळे त्याचे समुद्रावरचे वर्चस्व कायम झाले होते. हिंदुस्थानातील त्याच्या वर्चस्वासही आतां फ्रेंचांकडून धक्का

बसण्याचा संभव नव्हता. कारण इजिप्त फ्रेंच सैन्याने खाली केल्या दिवसापासून नेपोलियनच्या हिंदुस्थानविषयक आकांक्षेचा अंकुर करून गेला होता. ह्या सर्व कारणांमुळे यापुढे युद्ध चालू ठेवण्यापेक्षां तह करण्याकडेच इंग्लिशांची विशेष प्रवृत्ति झाली होती. नेपोलियनलाही ह्या वेळीं इंग्लंडशीं तह करणेच सोईचें होतें. ह्या प्रमाणें दोन्ही पक्षांची एकच मनीषा झाल्यामुळे इ. स. १८०२ च्या मार्चमध्ये उभयराष्ट्रांत आमेन्स येथे तह झाला. हा तह दोन्ही पक्षांस मोठासा समाधानकारक वाटत नव्हता. परंतु दोन्ही राष्ट्रे लढाईला कंटाळून गेलेलीं असल्यामुळे त्यांनीं कसे तरी करून तूर्तातून युद्ध टाळलें !

प्रकरण ६ वे.

नेपोलियनच्या वैभवाची अभिवृद्धि.

आमेन्सच्या तहानंतर युरोपमध्ये जिकडे तिकडे शांतता होऊन नेपोलियनला फ्रान्सच्या अंतःस्थ स्थितींत आणखी विशेष महत्वाच्या सुधारणा करण्यास अवकाश सांपडला. या सुधारणांपैकी पहिली महत्वाची सुधारणा स्थानिक स्वराज्यासंबंधाची होय. राज्यक्रांतीपूर्वी फ्रान्सातील स्थानिक स्वराज्य लुप्तप्राय झालेले होतें. व क्रांतीच्या वेळीं स्थापन झालेल्या सरकाराने त्यांत प्रति-क्रियारूपाने जो फेरफार केला, त्यास पुढे स्वैरपणाचे स्वरूप येऊन फ्रान्सचा प्रत्येक भाग (असे ४० भाग होते.) आपल्या इच्छेनुसार स्वतंत्रपणे वागूं लागला होता. त्यांच्यावर पॅरिसच्या मुख्य

व मध्यवर्ती सत्तेचा दाब राहिलासा झाला होता. यामुळे जिकडे-तिकडे बजबजपुरी माजून गेली होती. ही स्थिति फ्रान्सच्या राष्ट्रीय संघटनेस विघातक होण्यासारखी होती. किंबहुना तिचे अनिष्ट परिणाम पूर्वीच्या सरकारास भोगावेही लागत होते असे म्हटले तरी चालेल. नेपोलियनने ही अव्यवस्थित स्थिति मोडून टाकली. त्याने पूर्वीचे ४० विभाग मोडून सोयीस्कर असे थोडेच विभाग केले, व त्या प्रत्येक विभागास जरी पूर्वीच्या स्थानिक स्वराज्याच्या संस्था त्याने दिव्या, तरी त्यांची सत्ता त्याने बरीच मर्यादित केली. ह्या प्रत्येक विभागांत व तेथील मुख्य शहरांत त्याने आपले अधिकारी नेमून दिले व त्यांच्या देखरेखीखाली ही स्थानिक स्वराज्ये रहावीत अशी योजना केली. यामुळे मध्यवर्ती मुख्य सत्तेचा सर्वत्र दाब राहून राज्यकारभाराचे काम सुयंत्रितपणे चालू लागले. नेपोलियनने केलेली ही व्यवस्था पूर्ण लोकसत्तावादी लोकांस पसंत पडण्यासारखी नव्हती; परंतु फ्रेंच राष्ट्राची संघटना करून त्यास जोमदार करण्याकरितां त्या वेळीं त्याला बरीलप्रमाणे राजसत्तेचे केंद्रीकरण करणे भाग होते. त्याने केलेली ही व्यवस्था अद्यापही फ्रान्समध्ये चालू आहे; यावरून ती तेथील लोकस्थितीस अनुरूप अशीच आहे हे उघड होते. अर्थात्, त्याबद्दल नेपोलियनचे अभिनंदन करणेच जरूर आहे. त्याची दुसरी सुधारणा न्यायखात्यासंबंधी होती. कांतिजन्य सरकारांनी न्यायखात्यांतील अधिकार्यांची नेमणूक सर्वस्वी लोकांच्या मतांवर अवलंबून ठेवलेली असल्यामुळे स्वैराचारी स्थानिक स्वराज्यवाद्यांच्या लहरी-

प्रमाणें न्यायाधीशास वागवें लागे; व या पद्धतीमुळें न्यायाचे बाबतींत पुष्कळ ढिलेपणा व पक्षपात होत असे. नेपोलियनने पूर्वीची ' जस्टिस ऑफ दि पीस—' ची संस्था कायम ठेवली, पण तिचे अधिकार त्याने मर्यादित करून मध्यवर्ती सत्तेशी तीस संलग्न केलें. तसेंच त्याने न्यायाचे बाबतींत स्वतंत्र व पूर्णपणें मुखत्यार असलेली हायकोर्टे ठिकठिकाणी स्थापन केली. त्यामुळें न्यायाचें काम चोख होऊं लागलें. दुय्यम प्रकारच्या न्यायाधीशाच्या नेमणुकी सरकारमार्फत करून त्यांनाही न्यायाचे बाबतींत त्याने स्वतंत्र अधिकार दिले. याप्रमाणें न्यायखात्यांतील सुधारणा केल्यानंतर तो फ्रेंच कायद्यांना व्यवस्थित स्वरूप देण्याच्या उद्योगास लागला. फ्रान्सच्या मार्जी ' नॅशनल असेंब्ली-'ने ऊफ राष्ट्रीयसभेने हें काम हाती घेऊन त्यासंबंधी बरेच परिश्रम केले होते; परंतु पुढे जी अंदाधुंदी माजली, त्यामुळें हें काम तसेंच बंद पडलें होतें; तें नेपोलियनने हाती घेऊन शेवटास नेलें. ह्या कामाकरितां त्याने फ्रान्सच्या तत्कालीन कायदेपंडितांचें एक मंडळ नेमलें होतें व ह्या मंडळाच्या अध्यक्षस्थानी तो स्वतः अनेक वेळ विराजमान होऊन उत्साहपूर्वक चर्चा व वादविवाद करीत असे. त्याचे हे वादविवाद व त्या वेळीं त्याने केलेली भाषणे अद्याप अस्तित्वांत आहेत. तीं वाचलीं म्हणजे कोणासही त्याच्या कल्पनाशक्तीविषयी व बौद्धिक तेजाविषयी सादर कौतुक वाटल्यावांचून रहाणार नाही. ह्या मंडळानें परिश्रम करून जें कायद्यांचें ' कोड ' निर्माण केलें, त्यास ' द कोड-नेपोलियन ' अशी संज्ञा आहे. याचे, ' कोड

सिंहिल, कोड द कॉमर्स, कोड पेनल, व 'कोड द इन्स्ट्रक्शन क्रिमिनेल' असे ४ विभाग असून त्यांत फ्रान्सांतील सर्व कायद्यांचा संग्रह आहे. ह्या कोडाबद्दल खुद्द नेपोलियननेच असे उद्गार काढले आहेत की, 'माझे हें कोड माझ्या विजयाहूनही अधिक काल जिवंत राहिल.' आणि त्याचे हे उद्गार खरे ठरलेले आहेत ! नेपोलियनचें साम्राज्य आज लयास गेलेले दिसत आहे, परंतु त्याचें सदर कोड नुसत्या फ्रान्समध्येच नव्हे तर युरोपांतील इतर देशांतही अस्तित्वांत आहे. इतकी त्याची रचना सुंदर झालेली आहे ! राष्ट्रीय शिक्षणाचे बाबतींतही नेपोलियनने बऱ्याच सुधारणा केल्या. त्याने खेड्यापाड्यांतून सरकारी खर्चाने प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा उघडल्या; दुय्यम प्रतीचे शिक्षणाकरितां मोठमोठ्या शहरी शाळा स्थापन करून उच्च प्रकारच्या शिक्षणाकरितां एक विश्व-विद्यालयही स्थापन केले. लष्करी व इतर कलांचें शिक्षण देण्या करितांही त्यानें विशिष्ट प्रकारचीं विद्यालये स्थापन केलीं. तथापि नेपोलियनचा काळ हा लष्करी सत्तेचा काळ असल्यामुळे त्या काळांत शिक्षण अगर विद्या यांचा फारसा प्रसार होण्याचा संभव कमी होता. नेपोलियनची या वेळची आणखी एक महत्त्वाची कामगिरी म्हटली म्हणजे 'धर्मसंबंधी बखेड्याचा निकाल' ही होय. क्रांतीच्या पूर्वी कॅथोलिक धर्माच्या उपदेशकांनी व धर्मगुरूंनी राजाश्रयाच्या बळावर लोकांस फार त्रस्त केले होते. सबब क्रांतिपक्षाच्या लोकांनी ह्या लोकांचा नायनाट करून त्यांच्यापैकी बऱ्याच लोकांना देशोधडीस लावले होते. त्यांच्या जमिनी काढून

घेऊन त्या सरकारमार्फत निरनिराळ्या कुळांस विकत अगर पट्याने दिलेल्या होत्या. व सार्वजनिक उपासना बंद करून त्यांच्या निर्वाहाची साधने संपुष्टांत आणून ठेवली होती. धर्मोपासना बंद झाल्यामुळे बहुतेक लोक धर्मलंड अर्थात् स्वैराचारी बनलेले होते. ही स्थिति सुराज्यास अपायकारक असते, हे नेपोलियनला ठाऊक होते. सामान्य जनतेला सुव्यवस्थित (Orderly) ठेवण्यास धर्मश्रद्धा हे एक उत्कृष्ट साधन असल्यामुळे राज्यंत्राचा (State) तो एक मोठा आधार आहे असे नेपोलियनचे मत होते. म्हणून त्याने धर्मोपदेशकांना पूर्वीची अनियंत्रित सत्ता मिळू न देतां देशांत पुनः धर्मस्थापना करण्याची खटपट सुरू केली. हे लोकही आतां निराधार झालेले असल्यामुळे त्यांनाही अशी कांही तरी स्वतःची सोय झाल्यास हवीच होती. परंतु या बाबतीत कायमचा निर्णय करण्याचे काम पोपचे असल्यामुळे त्याने पोपशी याविषयी वाटाघाट सुरू केली; व लवकरच उभयतांमध्ये एकमत होऊन 'कॅंकार्डे-' च्या रूपाने ह्या बखेड्याचा कायमचा निकाल लागला. त्या अन्वये कॅथोलिक धर्म हा राष्ट्रीय धर्म मानण्यांत येऊन पूर्वी बंद केलेली सार्वजनिक देवालये उपासनेकरितां उघडण्यांत आली. धर्माचे बाबतीत ह्या धर्मोपदेशकांना इतर लोकांप्रमाणेच व्यक्तिस्वातंत्र्य देण्यांत आले; परंतु राजकीयदृष्ट्या ते सर्वस्वी तत्कालीन राजसत्तेचे अंकित होऊन राहिले. इतर जनतेप्रमाणे राष्ट्राचे कायदे पाळण्याचे बंधन त्यांनाही घालण्यांत आले; व त्यांच्या योगक्षेमाकरितां सरकारने त्यांचे पगारही ठरवून टाकले.

तसेच त्यांच्या नेमणुकी करण्याचा अधिकारही सरकाराकडे देण्यांत आला. या व्यवस्थेमुळे एका वन्याच मोठ्या पक्षाचा फ्रेंच राज-सत्तेशी असलेला विरोध दूर झाला. परंतु फ्रान्सांतील लोकसत्तावादी पक्षास नेपोलियनचें हें 'कॅंकार्ड' मुळींच आवडलें नाहीं. त्यांनीं त्याबद्दल त्याजवर त्या वेळीं बराच टीकेचा भडिमार केला. परंतु पुढें दीर्घकालानंतर, नेपोलियननें केलेली ही व्यवस्था राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीनें योग्य होती, असेच भावी फ्रेंच पिढ्यांतील लोकांना आढळून आलें. याप्रमाणें नेपोलियनचा राज्य-कारभार जसजसा सुव्यवस्थित व लोकप्रिय होत चालला, तसतशी त्याची महत्वाकांक्षा जास्तच प्रबल होत चालली. फ्रान्सच्या पूर्वीच्या राजांचें वैभव त्याच्या डोळ्यांपुढें येऊन त्याला त्या पदवीस जाऊन पोंचण्याची स्वप्ने पडूं लागली; किंबहुना, तो तशा थाटानें थोडा फार वागूंही लागला होता. त्याची ही प्रवृत्ति त्याच्या भोंवतालच्या व हाताखालच्या कांहीं लोकांस आवहेनाशी झाली. परंतु त्यांच्या अंगीं कर्तृत्वाचा अभाव असल्यामुळे व उलटपक्षीं नेपोलियनची कर्तृत्वशक्ति अचाट असल्यामुळे त्यांना मुकाट्यानें बसण्यावांचून व त्याची सत्ता मान्य करण्यावांचून गत्यंतर नव्हतें. बहुजनसमाज नेपोलियनकडे सादरकौतुकाच्या दृष्टीनें पहात होता. त्यांना सुख व शांतता यांचा लाभ त्यानें करून दिलेला असल्यामुळे ते त्याच्यावर अगदीं खूष होऊन गेले होते. शेतकरी लोकांच्या हक्कांचें त्यानें संरक्षण करून ते हक्क अबाधित केल्यामुळे हा वर्गही भरभराटीस येऊन त्यास दुवा देत होता. अशा

वेळीं कांहीं थोड्या व्यक्तींच्या कुरकुरीस कोण जुमानतो? व त्या कुरकुरीचा उपयोग तरी काय? नेपोलियनने फ्रान्सच्या हिताकरितां त्या वेळीं ज्या ज्या गोष्टी केल्या, त्यांपैकी एकही करून दाखविण्याचें सामर्थ्य ह्या कुरकूर करणाऱ्या लोकांच्या अंगीं नव्हतें. ते पांडित्य करण्यांत प्रवीण होते; परंतु नुसत्या पांडित्याचा त्या वेळीं फ्रान्सला कांहीं एक उपयोग नव्हता. पांडित्याला कर्तृत्वाची जोड पाहिजे होती व ती नेपोलियनच्या अंगीं जितकी होती, तितकी दुसऱ्या कोणाच्याही अंगीं नव्हती. फ्रेंच लोकांचें मन—त्यांची मनोरचना—विकारवश व उच्छृंखल आहे हें तो जाणत होता. तसेंच ते दिलदार व कृतज्ञ आहेत, हेही त्याला ठाऊक होतें. लोकसत्तेच्या स्वैराचारास ते कंटाळले होते याचीही त्याला पूर्ण जाणीव होती; आणि त्यांना सुखशांतीचा लाभ करून देऊन त्यांची भरभराट केल्यास संतोषाच्या भरांत ते आपणांस पाहिजे त्या श्रेष्ठ पदावर नेऊन ठेवतील—निदान आपण नाचूं तसें नाचण्यास पूर्ण संमति देतील—अशी त्याची खात्री होत चालली होती. आणि तसा प्रकार पुढें लवकरच घडूनही आला. नेपोलियनची प्रथम जेव्हां 'फर्स्ट कॉन्सल' च्या जागीं नेमणूक झाली, तेव्हां ती नेमणूक फक्त दहा वर्षांपुरती होती. परंतु वर सांगितलेल्या उपयुक्त सुधारणा अंमलांत येऊन देशांत सर्वत्र आवादानी झाल्यावर त्याच्या अधिकाराची मुदत आणखी १० वर्षे वाढविण्याची वाटाघाट फ्रेंच 'सेनेट'-मध्ये सुरू झाली. नेपोलियन ह्या चळवळीपासून बाह्यतः तरी अलिप्त होता. वास्त-

विक त्याला फ्रान्सचा राजा अगर बादशहा म्हणवून घेण्याची इच्छा होती, परंतु ती त्याने जाहीर कधीही केली नाही. त्याने आपले सर्व मनोरथ हळू हळू, आपल्या हस्तकांच्या द्वारे अनुकूल लोकमत तयार करून परस्पर लोकांकडून पूर्ण करून घेतले! यापुढे त्याला तहाहयात 'फर्स्ट कॅन्सल' लोकांनीच नेमले व पुढे त्याला बादशहाच्या पदवीसही लोकांनीच नेऊन पोचविले!! असो; त्याची मुदत वाढविण्याची कल्पना त्याला पसंत नव्हती म्हणून त्याने तो मान नाकारला. तेव्हां त्याचा हस्तक कॅव्हेसेरेस याने त्यास तहाहयात 'फर्स्ट कॅन्सल' नेमण्याची व भावी 'फर्स्ट कॅन्सल'ची नेमणूक करण्याचा अधिकार त्यास देण्याची सूचना पुढे आणली; आणि ती जवळ जवळ एकमताने पास झाली! अशा रीतीने नेपोलियनच्या भाग्याची अभिवृद्धि झाल्यानंतर तो उघडपणे राजाप्रमाणे वागू लागला. त्याने आपला दरबारी थाट पुरा करण्याकरितां मागील राजवटीतील राजाभोवतालचे कांहीं नोकर, हुजरे वगैरे फिरून आपल्या पदरी बाळगिले व त्याने नवे सरदार व मानकरी यांच्याही प्रभावळी तयार केल्या! उत्तम रीतीने सरकारी नोकरी करणारांस निरनिराळ्या पदव्या देण्याची योजना त्याने यापूर्वीच केली होती; अर्थात्, तिचा अंमळ विस्तार करून वरील प्रभावळी निर्माण करण्यास त्यास फारसे जड गेले नाही. लोकांनीही त्याच्या ह्या प्रवृत्तीस उत्तेजनच दिले. ह्या गोष्टीचा मोबदला म्हणून 'फ्रेंच सेनेट-' ला नेपोलियनने कांहीं नवीन अधिकार दिले. ह्या संस्थेला कायदे करण्याचा अधिकार नव्हता, तो

त्याने या वेळी दिला. न्यायखात्यासंबंधीही कांहीं विशेष अधिकार सदर संस्थेस मिळाले. तसेच 'ट्रिब्युनेट' नांवाची जी बड्या (Nobles) लोकांची संस्था होती, तिचे पूर्वीचे महत्व व विस्तार कमी करून तीस एखाद्या सल्लागार मंडळाप्रमाणे करून ठेवले. पिढीजाद सरदारांची संख्या कमी करण्यांत येऊन सरदारांच्या मालिकेत, उत्तम नोकरीबद्दल सरदारकी मिळविणारांचा समावेश करण्यांत येऊं लागला. ही योजना सामान्य जनतेला आवडण्यासारखी होती; अर्थात् त्याबद्दल नेपोलियनला धन्यवादच मिळाला. याप्रमाणे सुमारे चार वर्षे मोठ्या आनंदांत व शांततेत गेली. अशा प्रकारची शांतता व भरभराट फ्रान्सला या पूर्वीही कधी लाभली नाही व पुढे तर नाहीच नाही. या वेळचे फ्रान्सचे वैभव व युरोपखंडातील त्याचे वर्चस्व हेवा करण्यासारखे होते. ते पाहूनच युरोपमध्ये फ्रेंच साम्राज्य स्थापन करण्याची तीव्र व अचाट महत्वाकांक्षा नेपोलियनच्या मनांत उद्भवली व त्याने आपले सर्व भावी आयुष्य ही महत्वाकांक्षा सफल करण्याप्रतियर्थ खर्च केले. नेपोलियन हा मोठा महत्वाकांक्षी व स्वार्थी तर खराच, परंतु त्याचा स्वार्थ केवळ स्वतःच्या व्यक्तिपुंगता नव्हता. फ्रेंच राष्ट्राच्या व्यक्तित्वाशी त्याच्या व्यक्तित्वाचे पूर्ण तादाम्य झालेले होते. व त्याचा प्रत्येक प्रयत्न स्वतःबरोबरच फ्रेंच राष्ट्रामेथोर पद प्राप्त करून देण्याच्या बुद्धीनेच करण्यांत आलेला आहे. ह्या बाबतीत इरेला पडल्यामुळे त्याच्या हातून पुष्कळ चुका झाल्या असतील, परंतु त्यावरून त्याचे पदरी, अप्पलपोटेपणाचा अथवा तशाच प्रकारच्या हीन

किंवा क्षुद्र मनोवृत्तीचा दोष घालतां येणार नाही. त्याच्या आपत्काली-
 ही फ्रेंच राष्ट्रावरील त्याचे निस्सीम प्रेम व त्याबद्दल त्याच्या मनांत
 असलेली खरी कळकळ व्यक्त झालेली आहे; आणि थोर पुरुषांच्या
 कृतीला सामान्यतः जी कसोटी लावतात त्या कसोटीने त्याच्या
 कृतीचे सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास त्याजवर कोणाही निःपक्षपाती
 मनुष्यास वरच्यासारखा निंद्य आरोप करतां येणार नाही. असो;
 युरोपखंडांत याप्रमाणें नेपोलियनचे वर्चस्व व दरारा वाढलेला
 पाहून इंग्लंडला फिरून त्याजविषयी भीति वाटू लागली. तशांत,
 स्वदेशांत स्थिरस्थावर झाल्यावर नेपोलियनने जर्मनी, ऑस्ट्रिया,
 इताली येथील प्रदेशांत आपले वर्चस्व व सत्ता वाढविण्याचा क्रम
 सुरू केला होता. रशियाच्या झारबरोबरही त्याने स्नेहदर्शक तह
 केला होता. अशा रीतीने युरोपखंडांत त्याचे वर्चस्व वाढू दण
 हें इंग्लंडच्या हितास अपायकारक होण्याजोगें असल्यामुळे त्याच्या
 सत्तेविरुद्ध ओरड करणारा व इंग्लंडास युद्धास प्रवृत्त करणारा एक पक्ष
 तेथील पार्लमेंटमध्ये निर्माण होऊन तो प्रबल झाला. नेपोलियनने
 इतालीत जी लोकसत्ताक राज्ये फ्रान्सच्या अधिसत्तेखाली निर्माण
 केली होती, तीं आमिन्सच्या तहांत इंग्लंडने कबूल केलेली नव्हती.
 अर्थात् ह्या राज्यांतील प्रदेशासंबंधानें नेपोलियन त्याला इष्ट ती
 व्यवस्था करीत असतां इंग्लंड जेव्हां त्याबद्दल कुरकुर करूं लागलें
 तेव्हां त्याने ' त्यास ह्या बाबतीत बोलण्याचा अधिकार नाही '
 असे उद्गार जाहीरपणें काढले. त्यामुळे तर उपरोक्त युद्धप्रिय
 पक्षाचे माथे फारच खवळलें, आणि नेपोलियनचा वेळीच बंदोबस्त

न केल्यास पुढें स्वदेशावर मोठें अरिष्ट गुदरेल असें सांगून ह्या पक्षानें इंग्लंडला युद्धास प्रवृत्त केलें. इकडे नेपोलियनसुद्धां कांहीं स्वस्थ बसलेला नव्हता. इंग्लंडशीं दोन हात करून त्याला जिंकल्यावांचून आपणास आपले हेतु सफल करितां यावयाचे नाहींत हें तो जाणून होता. आणि त्या राष्ट्राशीं लढण्याची तयारीही त्यानें सुरू केलेली होती. परंतु इतक्यांत लढाई सुरू करणें त्यास इष्ट नसल्यामुळें तो इंग्लंडशीं मिळतें घेण्याचा प्रयत्न करीत होता. तथापि पुढें एक अनिष्ट गोष्ट त्याच्या हातून घडून आल्यामुळें त्याचा हा प्रयत्न सफल झाला नाहीं.

जिसमध्ये असलेल्या इंग्रजी सेनेचा एक कमांडर नेपोलियनचा विव घेण्याकरितां झालेल्या एका गुप्त कटाच्या मसलतीत असल्याची बातमी त्याच्या एका अधिकाऱ्यानें त्यास कळविली. तेव्हां तो रागाच्या भरांत ईजिप्तवर स्वारी करून इंग्रजी सेनेचा पराभव करण्याच्या गोष्टी बोलून गेला व दुसरे दिवशीं त्या 'मानितर' नामक सरकारी फ्रेंच पत्रांत प्रसिद्ध झाल्या. त्यामुळें इंग्लंडांतील युद्धप्रिय पक्षास अतिशय चेंव आला. आमिन्सच्या तहान्वये मार्लटा येथून इंग्रजी सैन्य परत नेण्याचा जो करार ठरला होता, तो इंग्लंडांत अद्याप पुरा केलेला नव्हता. नेपोलियनची वरील उक्ति प्रसिद्ध झाल्यानंतर तें ठाणें आत्मसंरक्षणाकरितां आपल्या ताब्यांत तसेंच ठेवावें असें इंग्लंडांतील लोकमतानें तेथील सरकारास कळविलें. नेपोलियननें तहाप्रमाणें वागण्याबद्दल इंग्लंडच्या अधिकाऱ्यांबरोबर बराच काल पत्रव्यवहार केला, परंतु त्याचा कांहीं एक उपयोग न

होतां इ० स० १८०३ च्या मे महिन्यांत दोन्ही राष्ट्रांमध्ये युद्ध सुरू झाल्याचें जाहीर करण्यांत आलें ! दूरवर विचार केल्यास अशा रीतीनें इंग्लंडशीं युद्ध करण्याचें ठरविण्यांत नेपोलियनची चूक झाली असेंच म्हणावें लागतें. इंग्लंडची समुद्रावरील सत्ता अजिंक्य होती व फ्रान्स त्या बाबतींत अगदीं दुर्बल होतें. अशा स्थितींत इंग्लंडशीं वैर करण्यापेक्षां त्याच्याशीं तडजोड करून त्याची त्रयस्थ या नात्यानें निष्क्रिय सहानुभूति मिळविण्याचा नेपोलियननें यत्न केला असता तर तें त्यास अधिक हितावह झालें असतें. परंतु नेपोलियनची भवितव्यता निराळी होती. म्हणून त्याला तशी वासना झाली नाही ! दुसरें काय म्हणावयाचें ?

प्रकरण ७ वें.

नेपोलियनच्या वैभवाचा कळस !

इंग्लंडशीं युद्ध जाहीर केल्यानंतर सुमारे २ वर्षेपर्यंत इंग्लंडवर चाल करण्याच्या हेतूनें नेपोलियन आरमार वाढवित होता. त्यानें फ्रेंच किनाऱ्यापासून तोंडालंडच्या किनाऱ्यापर्यंत हजारों लहान-मोठीं जहाजे तयार करण्याचें काम सुरू केलें. हें काम सुरू असतांना मध्यंतरीं फ्रान्समध्ये एक दोन फार महत्वाच्या गोष्टी घडून आल्या. त्यांचा अगोदर विचार करून मग ह्या इंग्लंडवरील स्वारीकडे वळूं. लाव्हेंडे प्रांतातील रोमन कॅथलिक लोकांचें बंड मोडून त्यांच्या पुढाऱ्यांशीं तडजोड झाली, हें वृत्त मागे आलेंच

आहे. ह्या लोकांपैकीच जार्ज कादोडल नामक एक असंतुष्ट पुढारी इंग्लंडमध्ये जाऊन राहिला होता व त्याला त्या सरकारचा आश्रय होता. ह्या गृहस्थाने नेपोलियनला ठार मारण्याचा एक गुप्त कट केला. त्या कटांत माजी बोरबोन राजघराण्यातील एक राजपुत्रही सामील होता. याखेरीज आणखी ५०।६० बडे बडे लोक ह्या कटांत होते असे म्हणतात. ह्या कटवाल्यांनी नेपोलियनचा सेनापति मोरयु यास अनुकूल करून घेतले होते. इ० स० १९०३।४ च्या हिवाळ्यांत कादोडल व त्याचे कांहीं अनुयायी आपला बेत सिद्धीस नेण्याकरितां पॅरिस शहरां आले व त्यांची मोरयू-बरोबर खलवते सुरू झाली. परंतु ह्या कटाचा नेपोलियनला सुगावा लागल्यामुळे त्याने तत्काळ हे सर्व लोक पकडले व कायद्याप्रमाणे यांची चौकशी होऊन कादोडल यास व त्याच्या तीन सरदार-अनुयायांस फांशीची शिक्षा फर्माविण्यांत आली. परंतु नेपोलियनने त्याच्या अनुयायांस दयाळूपणाने पूर्ण माफी देऊन सोडून दिले. मोरयु यास न्यायकोर्टाने कैदेची शिक्षा सांगितली होती. पण त्यालाही नेपोलियनने मुक्त करून अमेरिकेस जेऊ दिले. परंतु कटांत बोरबोन राजघराण्यातील पुरुषाचा संबंध असलेला पाहून नेपोलियनला फार चीड आली व त्या राजपुरुषास आपले ताब्यांत घेण्याचा त्याने बराच प्रयत्न केला; पण राजपुत्र इंग्लंडच्या आश्रयास असल्यामुळे त्याचा प्रयत्न विफल झाला. पुढे त्यास असे समजले की, ' ड्यूक द एन्घेन ' नामक दुसऱ्या एका त्याच घराण्याशी संबंध असलेल्या राजपुत्राचाही ह्या कटाशी संबंध होता. हा राज-

पुत्र जर्मन संस्थानांपैकी बेडेन येथे रहात होता. त्याला त्याने संशयावरून पकडून आणले व त्याच्याविरुद्ध फारसा पुरावा नसताही त्यास त्याने देहान्त शासन केले ! त्याने ही गोष्ट मुद्दाम, जाणून बुजून, बोरिबोन घराण्यांतील राजपुरुषांस दहशत घालण्याकरिता केली. परंतु त्यामुळे युगोपांतील बहुतेक प्रमुख राजांचे मनांत त्याच्याबद्दल वैषम्य उत्पन्न झाले. प्रशियाचा राजा, रशियाचा झार व ऑस्ट्रियाचा बादशहा हे पुन्हा नेपोलियनचा पाडाव करण्याचा विचार करू लागले. परंतु त्याची सत्ता व सामर्थ्य अफाट वाढलेले असल्यामुळे त्यांना आपले विचार तूर्त तरी मनांतल्या मनांत ठेवणे भाग होते. कादोडलचा कट फसल्यानंतर नेपोलियनचा जीव घेण्याचा प्रयत्न करणारे आणखी दोन छोटेसे कट उघडकीस आले. त्यांचीही नेपोलियनने वरील कटांप्रमाणेच वासलात लाविली. ह्या गुप्त कटांच्या प्रयत्नामुळे नेपोलियनवर त्याच्या प्रजेचे तर विशेषच प्रेम बसले ! व त्याच्या जीवितासंबंधाने विशेष काळजी घेण्याचे उपाय योजण्याबद्दल लोक सूचना करू लागले. ह्या संधीचा फायदा घेऊन नेपोलियनच्या भक्तांनी त्याला फ्रान्सचा बादशहा बनविण्याची चळवळ सुरू केली ! नेपोलियनने फ्रेंच जनतेला किती सुखी व संतुष्ट केले होते, हे मार्गे सांगितलेच आहे. त्यांचे हे सुख व संतोष ही केवळ त्याच्या अस्तित्वावर अवलंबून होती, हेही ते जाणून होते. अर्थात् जेणेकरून त्यांचे सामर्थ्य वाढेल व त्यांचे जीवित सुरक्षित रहाण्याचा मार्ग सुकर होईल, अशी हवी ती गोष्ट करण्यास त्याचे प्रजाजन

तयार होते. फ्रेंच राष्ट्राची मनोवृत्ति सध्या अशा प्रकारची होती. तेव्हां त्याच्या भक्तांनीं सुरू केलेल्या उपरोक्त चळवळीस त्यांच्या-कडून उत्साहपूर्वक पाठिंबा मिळाल्यास त्यांत कांहीं नवल नाही. परंतु जे लोक १० वर्षांपूर्वीं राजाला फाडून खाण्यास व त्याचे सिंहासन उध्वस्त करण्यास तयार झाले होते, त्यांनींच पुन्हा फ्रान्समध्ये राजाची व त्याच्या सिंहासनाची प्राणप्रतिष्ठा करण्यास तयार व्हावे, हा नेपोलियनच्या प्रतिभासंपन्नतेचा अलौकिक चमत्कार पाहून मात्र कोणाचेही मन आश्चर्यातिरेकाने थक्क झाल्यावांचून राहणार नाही ! असो. नेपोलियनच्या मस्तकावर बादशाही मुकुट चढविण्याची कल्पना फ्रेंच सेनेटलाही पसंत पडली. त्रिब्युनेटने तर त्याच्यापूर्वींच ह्या गोष्टीस आपली संमति देऊन टाकली होती. ह्या दोन्ही राजकीय संस्थांनीं नेपोलियनला कायदेशीर रीतीने बादशहा करून त्याला आपला वारस नेमण्याचाही हक्क दिला. ही बातमी सरकारी रीतीने जाहीर होतांच त्याच्या सर्व प्रजेने त्याचे अभिनंदन करून त्याजवर स्तुतिस्तोत्रांचा वर्षाव केला ! पुढे लवकरच (डिसेंबर २, सन १८०४) पॅरिस येथे त्याचा राज्याभिषेकसमारंभ मोठ्या थाटाने करण्यांत आला. ह्या समारंभाकरितां रोमचा ७ वा पोप मुद्दाम पॅरिस येथे आला होता. नेपोलियनने सरकारी रीतीने त्याचा मोठा सत्कार करून त्याची एक जंगी मिरवणूक काढण्याची परवानगी दिली होती. सेंटलुईच्या राजवाड्यापासून पॅरिस येथील नोटरडेम नामक देवळांत पोपची मिरवणूक येऊन पोचल्यावर नेपोलियनही मोठ्या

थाटानें, आपले लष्करी व मुलकी अधिकारी, सेनेटचे व त्रिब्युनेटचे सभासद व लष्करी लोक यांच्या लवाजम्यांसह मिरवत मिरवत, तेथें येऊन दाखल झाला. ह्या दोन्ही मिरवणुकी सदर देवळांत एकत्र झाल्या. तेथें नेपोलियनला राज्याभिषेक करण्याची सर्व तयारी पूर्वीच सिद्ध करून ठेवलेली होती. त्या ठिकाणी त्याला नेण्यांत आल्यावर पोपने आशीर्वादपूर्वक त्याच्या मस्तकावर पवित्र तेलाचा अभिषेक करून त्याच्या एका हातांत बायबल व एका हातांत तरवार दिली. नेपोलियन ह्या वेळीं गुडघे टेंकून बसला होता. कॅथोलिक पंथाच्या धर्मविधीप्रमाणें राज्याभिषेकाचें काम संपल्यावर त्याने आपल्या मस्तकावर राजमुकुट धारण केला व आपली भार्या ऊर्फ राणी हिचें मस्तकही त्याने महाराणीच्या भूषणानें मंडित केलें. नंतर हें जोडपें तेथें तयार असलेल्या उच्च सिंहासनावर आरूढ झालें; तेव्हां सर्व सरदार, मानकरी व अधिकारी आपापल्या जागेवर येऊन उभे राहिले व रीती-प्रमाणें धार्मिक प्रार्थना व पोपचा आशीर्वादविधि आटोपल्यावर सर्वानीं त्यांस बादशहा व महाराणी ह्या नात्यानें मुजरे केले. त्या वेळीं बाहेरच्या लोकांनींही उत्साहपूर्वक त्यांच्या नांवाचा जयघोष केला ! आनंदसूचक तोफांच्या सरबत्त्यांनीं सर्व पॅरिस शहर दुमदुमून गेलें ! शहरांतील लोकांत जिकडे तिकडे आनंद व उत्साह यांचें साम्राज्य पसरलें होतें ! लोकांनीं आपण होऊन अशा प्रकारें मनः-पूर्वक फ्रेंच बादशहाचें अभिनंदन केल्याचा हा देखावा फ्रान्स-मध्ये स्वरोस्वर अश्रुतपूर्व व ' न भूतो न भविष्यति ' ह्या कोटीतील

होता यांत कांहीं शंका नाही ! असो; रशियाखेरीज बाकीच्या सर्व राष्ट्रांनी नेपोलियनची ही नवीन पदवी खुषीने वा नाखुषीने मान्य केली. रशियानेही त्याबद्दल उघडपणे विरोध प्रकट केला नाही. याप्रमाणे कॉर्सिका बेटांतील एक सामान्य शिपाईगडी आपल्या शौर्याच्या व बुद्धिबलाच्या जोरावर जगांतील अत्युच्च अशा वैभवाच्या शिखरावर जाऊन पोचला ! आणि जर त्याने आपल्या महत्वाकांक्षेस या वेळी आळा घातला असता तर त्याचे हे वैभव अखेरपर्यंत टिकून फ्रान्सचे युरोपखंडांत वाढलेले वर्चस्वही पुष्कळ अंशी कायम राहिले असते. परंतु बादशहा बनल्यानंतर नेपोलियनच्या महत्वाकांक्षेस हळुहळू आसुरीवृत्तीचे स्वरूप येऊ लागले. व त्या कारणाने त्याच्या मनाचा पूर्वीचा समतोलपणा कमी होत जाऊन त्याच्या पुढील राज्यकारभारासही जुलमी सत्तेचे स्वरूप प्राप्त होत गेले. ते कसे, हे पुढे क्रमाक्रमाने कळून येईलच. सध्या, नेपोलियनने इंग्लंडवर स्वारी करण्याची जी तयारी सुरू केली होती त्याचे काय झाले ते आपण पाहू. ही तयारी सुरू केल्यापासून सुमारे दोन वर्षांच्या अवधीत नेपोलियनने २३०० जहाजे तयार करून त्यांवर तीन हजार तोफा चढविण्याची सोय केली. ह्या जहाजांना सुरक्षितपणे फिरतां यावे, म्हणून त्याने समुद्रांतील सर्व रस्ते दुरुस्त केले व ठिकठिकाणी त्यांची सुव्यवस्थित ठाणीं बनविली. ह्या जहाजांवरून नेण्याकरितां त्याने सुमारे एक लक्ष निवडक सैन्य फ्रेंच किनाऱ्यावर तयार करून ठेवले होते. या सैन्याच्या रक्षणाकरितां लढाऊ जहाजांचे एक मोठे थोरले आरमार त्याने तयार

केलें होतें. या आरमारच्या साह्यानें इंग्लंडवर स्वारी करण्याच्या तीन योजना त्यानें केल्या होत्या. व त्या तिन्ही योजना कसकशा अमलांत आणावयाच्या, हें तो जातीनें स्वतः आपल्या हाताखालच्या अधिकाऱ्यांस समजावून सांगत असे. तसेंच ह्या स्वारीसंबंधी प्रत्येक गोष्टीवर त्याची स्वतःची देखरेख होती. परंतु इंग्रजी राष्ट्राचें दैव बलवत्तर असल्यामुळे, इंग्लिश चॅनल ओलांडणें हें निसर्गतःच अत्यंत कठिण असल्यामुळे आणि त्या चॅनलची पूर्ण माहिती व अनुभव असणारें इंग्रजी आरमार त्याचें संरक्षण करण्यास तयार असल्यामुळे नेपोलियनच्या तिन्ही योजना निर्फळ ठरल्या. याप्रमाणें इंग्लंडवर स्वारी करण्याचे बाबतींत जरी नेपोलियनला यश आलें नाहीं, तरी डावपेंचांच्या दृष्टीनें त्याची सदर योजना वाखाणण्यासारखी आहे. यावरून नेपोलियनची अचाट बुद्धि व अगाध सामर्थ्य यांची उत्कृष्ट कल्पना होण्यासारखी आहे !

इंग्लंडवर स्वारी करण्याचे बाबतींत नेपोलियनला वरीलप्रमाणें अपेश आलेले पाहून रशिया व आस्ट्रिया यांनी त्याच्या विरुद्ध लढण्या-

१ प्रो० मॉरिस नामक एक इंग्रजी ग्रंथकार यासंबंधी म्हणतो:—
 “..... his efforts ended in a disastrous failure. What he accomplished, however, remains a monument of his comprehensive genius in war, of his characteristic organising powers, of his extraordinary gifts in arranging details, of his indefatigable and most fruitful energy, of his distinctive peculiar skill in stratagem &c” ह्या स्वारीचें विस्तृत व सुंदर वर्णन अँडमिरल कोलंबो याच्या ‘नेव्हल वारफेअर’ या पुस्तकांत सांपडल, तें जिज्ञासूंनी पहावें.

करितां पुन्हा डोकें वर काढलें. ह्या संयुक्त राष्ट्रांच्या मसलतींत इंग्लंडही समील झालें. जर्मनीदखील त्यांस मदत करण्यास तयार होण्याच्या वेतात होतें. ही सर्व परिस्थिति नेपोलियनच्याही लक्षांत येऊन चुकली होती; व समुद्रावर नाहींतर नाहीं, पण जमिनीवर मात्र आपण इंग्लंडची खास खोड मोडूं, अशा भावनेनें प्रेरित होऊन त्यानें इंग्लंडवर स्वारी करण्याकरितां फ्रेंच किनाऱ्यावर जमविलेलें सर्व सैन्य फ्रान्स व जर्मनीतून डयानुब नदीकडे वळविलें. नेपोलियन-जवळ या वेळीं २ लक्ष उत्तम व २ लक्ष साधारण प्रतीचे असे ४ लक्ष सैन्य होतें. त्याचे त्यानें ७ विभाग करून प्रत्येक विभाग कसलेल्या, अनुभविक आणि आज्ञाधारक सेनापतीच्या ताब्यांत दिलेला होता. याशिवाय त्याचा 'रिझर्व इंपिरियल गार्ड' (या नांवाची फलटण) व पुष्कळ तोफा आणि घोडेस्वार खुद्द त्याच्या स्वतःच्या ताब्याखाली होते. ह्या बादशाही सैन्याला 'ग्रँड आर्मी' (भव्य लष्कर) अशी संज्ञा होती. संख्येच्या दृष्टीनें पाहतां शत्रूच्या संयुक्त सैन्यापेक्षां नेपोलियनचे सैन्य पुष्कळ कमी होतें. परंतु ते कसलेलें, जोमदार व उत्साहशाली असून त्याची संघटना फार कुशलतेनें केलेली होती. नेपोलियनसारख्या विजयी व प्रतिभाशाली पुरुषाकडे त्याचे नेतृत्व असल्यामुळे त्यांतील शिपायांचे ठायीं विलक्षण प्रकारचा आत्मविश्वास उत्पन्न झालेला होता. शिपाय नेपोलियनचे योजनाचातुर्य अप्रतिम असल्यामुळे त्याला संख्याबलाचे न्यून्य तेव्हांच भरून काढतां येत असे. असो; या पुढें होणाऱ्या युद्धांत शत्रुपक्षांनें नेपोलियनवर चार बाजूंनीं हल्ले

करण्याचा घाट घातला होता. रशियन व ब्रिटिश सैन्य हानोवर व हॉलंडच्या बाजूने हल्ला करणार होते; त्यांचेच दुसरे सैन्य इटालीच्या खालच्या प्रदेशांत हल्ला करणार होते; इटालीच्या वरच्या अंगास ऑस्ट्रियन सैन्य हल्ला करणार होते; व दक्षिण जर्मनीतून व्हाइन नदीच्या सरहद्दीवर ऑस्ट्रिया व रशिया यांचे संयुक्त सैन्य नेपोलियनच्या सैन्याचा प्रतिकार करणार होते. शत्रुपक्षाच्या ह्या हालचाली नेपोलियनला समजल्या होत्या व त्या त्याच्या फायद्याच्या होत्या. कारण विभागलेल्या शत्रुसैन्याचा पाडाव करण्यांत नेपोलियनचा अगदी हातखंडा होता. शत्रुपक्षाच्या हालचालीच्या अनुरोधाने त्यानेही आपल्या सैन्याचे योग्य विभाग करून शत्रूस तोंड देण्याची तयारी केली. इतक्यांत ऑस्ट्रियन सेनापति जनरल मॅक याने रशियन सैन्याची मदत ठरल्याप्रमाणे येऊन पोचण्यापूर्वीच दक्षिण जर्मनीच्या बाजूने फ्रेंच सरहद्दीवर चाल केली. मॅक एकटाच येत आहे असे पाहून त्यास दुसऱ्या कोणत्याही सैन्याची मदत मिळू न देण्याची व स्वतःच्या सैन्याच्या जाळ्यांत त्यास कोंडून मार देण्याची उत्कृष्ट योजना नेपोलियनने तयार केली. ही योजना सफल करण्याकरिता त्याने मॅक याला फसविण्यासाठी आपल्या सैन्याची एक तुकडी त्याच्या सैन्याच्या अघाडीस चाल करून जाण्याला पाठविली व आपण बरेच

१ नेपोलियन बादशहा झाल्यावर त्याने होनावर, हॉलंड व इटाली ह्या तिन्ही देशांवर आपली सत्ता स्थापन केली. इटालीत तर मिलान येथे त्याने पुन्हा राज्याभिषेकही करून घेतला !

मोठें सैन्य घेऊन तो त्याच्या पिछाडीला घेरण्याकरितां निघाला. मॅक ह्या वेळीं डान्युब नदीच्या वरच्या अंगास असलेल्या इलर नामक किल्ल्यावर येऊन पोचला होता. तेथे सुमारे ३ आठवड्यांच्या जांत नेपोलियनने त्यास गांठून आपल्या योजनेप्रमाणे त्याचा पूर्ण पराभव केला (१९ ऑक्टोबर १८०५). मॅकचे सैन्य पळत सुटले, व त्याचा नेपोलियनच्या सैन्याने पाठलाग करून विध्वंस करून टाकला. मॅकच्या ८५००० सैन्यापैकी सुमारे २० हजार सैन्य काय ते पळ काढून निभावू शकले. याप्रमाणे नेपोलियन इकडे शत्रूच्या मुख्य सैन्याचा समाचार घेत असतां मासेना, आगच्यु वगैरे त्याचे इतर प्रख्यात सेनापति इतर ठिकाणच्या शत्रुसैन्याचा समाचार घेत होते. मुख्य सैन्याचा वरीलप्रमाणे पराभव झाल्यावर शत्रूच्या इतर ठिकाणच्या सैन्यांचाही भगभर मोड होत गेला. त्यानंतर नेपोलियनने डॅन्युब नदीच्या खोऱ्यांतून ऑस्ट्रियाची राजधानी व्हियेन्ना येथे चाल केली. नेपोलियनचे सैन्य पुढे येतांच मॅकच्या मदतीस येणारे रशियन सैन्य इन् नदीच्या पलीकडे मार्गे हटले. त्या सैन्याने चाल केल्यास त्याच्या पासून आपल्या सैन्याचे रक्षण करण्याची तजवीज करून तो ता० १४ नोव्हेंबर सन १८०५ रोजी व्हियेन्ना शहरांत शिरला. त्या-

१ नेपोलियनची ही योजना अगदीं ठरल्याप्रमाणे सिद्धीस गेली. इतकी सिद्धि त्यास अगर दुसऱ्या कोणत्याही योद्ध्यास कोणत्याही युद्धांत प्राप्त झालेली नाही. यासंबंधाने खुद्द नेपोलियनने ' My plan was carried out exactly as I conceived it. ' असे लिहिले आहे.

पूर्वीच तेथील वादशहा आपल्या कुटुंबासह पळून गेला होता ! नेपोलियनने शहरांतील लोकांस फार सौम्यपणाने वागवून मोठ्या युक्तीने तेथील रशियन व ऑस्ट्रियन लोकांत परस्पर भांडणे लावून दिली. आणि त्यामुळे त्या शहरांत आपली सत्ता स्थापन करण्यास त्यास फारसे जड गेले नाही.

नेपोलियन अल्म (युल्म) काबीज करून विहयेन्नावर चाल करित असतां इकडे दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट घडून आली. इंग्लंडवर स्वारी करण्याचे प्रयत्न विफल झाल्यानंतर त्याने आपल्या आरमाराचा एक काफिला इतालीतील दक्षिणेकडच्या आपल्या सैन्याच्या संरक्षणाकरिता पाठविला होता. ह्या काफिल्याचा अधिपति विहलेन्युव्हे याची व ब्रिटिश अॅडमिरल नेल्सन याची भूमध्यसमुद्रांत ट्राफलगारजवळ लढाई जुंपली. या लढाईत दोन्ही पक्षाच्या सरदारांनी आपल्या शौर्याची पराकाष्ठा केली. नेल्सन तर त्यांत मरणच पावला ! परंतु विजयश्रीने ब्रिटिशांच्या गळ्यांत माल घातली व फ्रेंच आरमाराचे फार नुकसान होऊन त्याचा पराभव झाला. फ्रेंच व ब्रिटिश यांची समुद्रावरील ही शेवटची लढाई होय. यानंतर फ्रेंचांनी समुद्रावर ब्रिटिशांचा पराभव करण्याचा हव्यास सोडून दिला. फ्रेंच राष्ट्राच्या भावी स्थितीवर व धारेणावर परिणाम घडवून आणण्याच्या दृष्टीने ही लढाई अत्यंत महत्त्वाची आहे.

ट्राफलगारच्या पराभवाची बातमी नेपोलियनला समजली, तेव्हां त्याला वाईट वाटले; परंतु ऑस्ट्रियन रणभूमीवर मोठा थोरला

विजय मिळाल्यामुळे व पुढेही मिळण्याचा संभव दिसत असल्या-
मुळे त्याला ह्या पराभवाचे फारसे दुःख वाटले नाही. ' इंग्लंड
समुद्रावर अजिंक्य असले तरी जमिनीवर विजय मिळवून त्यास
आपण मेटाकुटीस आणू ' अशा भावनेने प्रेरित होऊन तो आपल्या
पुढील कार्यास प्रवृत्त झाला.

पण तो विहयेन्ना शहरांत दाखल झाल्यावर थोड्याच दिव-
सांत त्याची स्थिति मोठी धोक्याची झाली. त्याने ऑस्ट्रियन सैन्या-
वर चाल करून येत असतां प्रशियाच्या तटस्थ संस्थानांतून
आपले सैन्य आणले होते. त्यामुळे प्रशियाचा राजा मनांतल्या
मनांत संतप्त झाला होता. ही संधी साधून रशियाच्या झारने
त्याला त्याच्या विरुद्ध उभारलेल्या युरोपियन राष्ट्रांच्या संघांत
सामील करून घेण्याची खटपट चालविली होती. त्यास यश देऊन
प्रशियाने नेपोलियनच्या पिछाडीवर हल्ला करून त्याचे आपल्या
प्रांताशी असलेले दळणवळण तोडून टाकवे, असा संकेत ठरला
होता. इकडे डॅन्युब नदीच्या तीरावरून रशियन सेनापति कुट-
सॉफ हा सैन्याची हालचाल करीत होता व इतालीकडे गेलेले
ऑस्ट्रियन सैन्य डॅन्युब नदी ओलांडून विहयेन्नाच्या समोर
असलेल्या मोरविह्या प्रांतातील मैदानाकडे चाल करून येत
होते. या सर्व सैन्यांच्या हालचाली पूर्ण झाल्यास नेपोलियन
विहयेन्ना येथे कोंडला जाऊन त्याच्या सैन्याची दुर्दशा होण्याचा
संभव होता. ही धोक्याची परिस्थिति लक्षांत येतांच त्याने आपल्या
पिछाडीचे व दळणवळणाच्या मार्गाचे संरक्षण करून सुमारे ७०

हजार सैन्यासह मोरविह्याच्या मैदानांत उतरण्याचें घाडस केलें ! शत्रुसैन्याच्या योजनेचा विचार करतां हें घाडसच म्हटलें पाहिजे. परंतु नेपोलियनच्या सुदैवानें रशियाच्या झारकडून चूक झाल्यामुळें त्याचें हें घाडस विफल झालें नाहीं. नेपोलियनचें सैन्य शत्रुसैन्यापेक्षां अगदीं कमी होतें. तेव्हां त्याच्यावर समोरून चाल करून त्याच्या उजव्या बाजूवर हल्ला करण्याची कल्पना एका ऑस्ट्रियन सैनिकानें झारच्या मनांत भरविली. आपल्या सरदारांसही ती फार पसंत पडलीसं पाहून झारनें त्यास आपली संमति दिली. झारचा सेनापति कुटसॉफ याला मात्र ती कल्पना पसंत नव्हती; परंतु झारच्या सरदारांच्या आग्रहामुळें त्याचें कांहीं चाललें नाहीं. ती कल्पना पसंत ठरतांच रशियन सैन्य एकदम चाल करून पुढें निघालें; ऑस्ट्रियन सैन्याचा कांहीं भागही त्यास येऊन मिळाला. हें संयुक्त सैन्य ता. १ डिसेंबर सन १८०५ रोजीं मोरविह्यांतील प्रॅटझेन नामक टेकड्यांवर येऊन लढाईस सिद्ध झालें. शत्रुपक्षानें केलेली चूक नेपोलियनच्या तेव्हांच लक्षांत आली व तो मोठ्या आनंदानें “ that army is mine ” असें उद्गारला ! त्यानें शत्रुपक्षाची ही चूक आपल्या सैन्याच्या लक्षांत आणून दिली व निकरानें लढल्यास जय हा खात्रीनें ठेवलेला आहे असें बोलून त्यानें त्यास उत्तेजित केलें. शत्रूला फसविण्याकरितां दुसरे दिवशीं त्यानें मुद्दाम भीतिसूचक असा केवळ आत्मसंरक्षणाचा आविर्भाव आणला. परंतु, वस्तुतः विजयाविषयीं त्याची इतकी खात्री होती की, तो शत्रुपक्षाच्या हल्ल्यास सुरवात

झाल्यावरही कांहीं वेळ अगदी स्वस्थ होता. आपला दुय्यम
 सेनापति सौल्ट यास त्याने तारीख २० दिसेंबर रोजी युद्ध
 सुरू होण्याचे सुमारास 'पॅटझेन' च्या टेकडीवर चढून
 जाण्यास तुम्हांस किती वेळ लागेल?' म्हणून विचारले. 'वीस
 मिनिटांपेक्षाही थोडासा कधी वेळ लागेल.' असे त्याने उत्तर दिले.
 ते ऐकून तो म्हणाला 'तर मग आपण आणखी पाव तासपर्यंत
 थांबण्यास कांहीं हरकत नाही.' त्यांच्या ह्या संवादावरून त्याचे
 मन या वेळी किती स्वस्थ (easy) व जयाविषयी खात्री बाळ-
 गून होते याची साक्ष पटण्यासारखी आहे. जेव्हां लढाईस तोंड
 लागून शत्रुसैन्याने ठरल्याप्रमाणे नेपोलियनच्या उजव्या बाजूवर
 हल्ला केला, तेव्हां त्याने आपले मार्शलस मुराट, बर्नाडोते व सौल्ट
 यांस शत्रुसैन्याच्या मध्यभागावर—केंद्रस्थानावर—तुटून पडण्यास
 पाठविले. त्यांनी दोन प्रहरच्या सुमारास त्या भागातील सैन्याचा
 मोड करून त्यास पळावयास लावले! इकडे लेनेस नामक फ्रेंच
 सेनानीने शत्रूच्या संयुक्त सैन्याच्या उजव्या बाजूवर हल्ला करून
 तेथेही त्यांचा पराभव केला. पुढे फ्रेंच व रशियन यांच्या रिसाल्यांचे
 बराच वेळ घनघोर युद्ध झाले, पण अखेरीस रशियन रिसाल्यास मार्गे
 हटविले गेले. याप्रमाणे संयुक्त सैन्याची दाणादाण होऊन ते
 ऑस्टरालिट्झ नामक गांवाकडे पळत सुटले. इकडे नेपोलियनने
 आपल्या उजव्या बाजूवर हल्ला करणाऱ्या ४ तुकड्यांचा इतका
 खरपूस समाचार घेतला की, त्यांची दाणादाण उडून त्या मार्गे
 हटू लागल्या. इतक्यांत वरील विजय मिळविलेले त्याचे सैन्य

त्याच्या उजव्या बाजूच्या सैन्यास येऊन मिळाले. मग ह्या एकत्र झालेल्या सैन्याने ऑस्ट्रियन व रशियन सैन्यावर तोफांचा इतका भयंकर मारा केला की, त्यामुळे त्यांची फारच दुर्दशा झाली. त्यांच्या ८० हजार सैन्यापैकी निम्मं अधिक सैन्य ठार झाले; आणि बाकीचे युद्धाला निरुपयोगी होऊन गेले ! त्यांच्या सर्व तोफा फ्रेंच सैन्याने काबीज केल्या. नेपोलियनचा हा विजय त्याच्या इटालीतील विजयाइतकाच आश्चर्यकारक व महत्वाचा आहे. ह्या विजयामुळे ऑस्ट्रियाचे इटालीतील शेष राहिलेले वर्चस्व नष्ट होऊन तेथे नेपोलियनची सत्ता पूर्णपणे स्थापन झाली. ऑस्ट्रालिड्झच्या लढाईनंतर रशियाने युद्धांतून आपले अंग काढून घेतले. त्यामुळे ऑस्ट्रियन बादशहाला नेपोलियनशी तह करण्यावांचून दुसरे गत्यंतर नव्हते. ह्या पराभवाची वार्ता ऐकून नेपोलियनविरुद्ध उठणारा प्रशियाचा राजाही भीतिवश होऊन नेपोलियनची खुषामत करण्यास तयार झाला. अशा वेळीं नेपोलियनने जर नेमस्तपणाचे धोरण स्वीकारून सर्वांना आपले-फ्रान्सचे-स्नेही करून घेतले असते, तर ते शक्य होते; व त्यामुळे फ्रान्सचे वैभव कायम राहून युरोपमध्येही शांतता झाली असती. त्याचा हुषार व राजकारणकुशल मंत्री टेलेरान्द याने ह्याच हेतूने या वेळीं ऑस्ट्रियाशी सौम्यपणाने वागून त्याला फ्रान्सचा दोस्त करून ठेवण्याची इषारत नेपोलियनला दिली. परंतु नेपोलियन या वेळीं विजय-मदाने धुंद होऊन गेलेला होता. त्याला आपल्या सामर्थ्याविषयी अत्यंत अहंकार आणि गर्व वाटू लागला होता. तशांत ऑस्ट्रियाने त्यास वारं-

वार सतावून सोडण्याचें व्रत स्वीकारलेलें पाहून त्याची त्याला पुरी चीड आलेली होती. या सर्व कारणांमुळे टेलेरान्दच्या इषारतीकडे दुर्लक्ष करून त्यानें ऑस्ट्रियाशी तह करण्याचे बाबतींत अत्यंत कठोरपणानें वागून ऑस्ट्रियाचें युरोपांतिल महत्त्व नाहीसें करून टाकण्याचा निश्चय केला. या निश्चयानें प्रेरित झाल्यामुळे ता० २६ डिसेंबर रोजी प्रेसबर्ग येथें जो तह झाला, त्या तहाअन्वये त्यानें ऑस्ट्रियाचें व्हेनिस, इस्ट्रिया, दलमशिया, टायरोल व जर्मनीच्या आग्नीकडे असलेला त्याचा सर्व प्रदेश, इत्यादि मुख्य घेऊन त्यास दुय्यम प्रतीचें राष्ट्र बनविलें ! इटालीचा तर तो आतां पूर्ण स्वामी बनला. व्हेनिस, रोम व नेपल्स हीं राज्येही त्यानें आपल्या सत्तेखालीं आणलीं. तसेंच बेडन, विटेंबर्ग व व्हेरिया ह्या जर्मन संस्थानांनीं त्याच्याशीं तह करून त्यास ऑस्ट्रालिड्सच्या लढाईत मदत केल्यामुळे त्यांनाही त्यानें नवीन मिळालेल्या मुलखांपैकीं कांहीं मुख्य देऊन संतुष्ट केलें व त्यांच्या राजघराण्यांतिल ३ मुलींशीं आपल्या कुटुंबांतिल पुरुषांचे विवाह केले. याप्रमाणें ऑस्ट्रिया व रशिया यांना स्तब्ध केल्यावर नेपोलियन आपल्याविरुद्ध गुप्त कारस्थानें करणाऱ्या प्रशियाची खाड मोडण्याच्या कामास लागला. प्रेसबर्गचा तह झाल्यानंतर नेपोलियननें हानोवर संस्थान प्रशियन राजास दिलें. तें घेण्याची त्याची इच्छा नव्हती; परंतु नेपोलियनच्या धाकामुळे त्यास तें स्वीकारावें लागलें. ह्या संस्थानाशीं इंग्लंडचा विशेष निकट संबंध असल्यामुळे प्रशियानें तें घेतांच त्यावर इंग्लंडचा रोष होऊन

त्याने त्याच्या बंदरांशी दळणवळण बंद केले. याप्रमाणे इंग्लंडचा रोष होऊं देणे प्रशियाला इष्ट वाटत नव्हते. शिवाय नेपोलियनही ह्या सुमारास इंग्लंडशी तहाचे बोलणे करित होता. अर्थात् आपणा एकट्यासच इंग्लंडचे शत्रुत्व करित रहावे लागणार—व नेपोलियनचा उद्देशही तोच आहे—असे वटून प्रशियाने एकदम नेपोलियनबरोबर प्रत्यक्ष दोन हात करण्याची सिद्धता केली. प्रशियन राजाप्रमाणे त्याची प्रजाही नेपोलियनच्या कारस्थानास व त्याला वारंवार घाव्या लागणाऱ्या खंडणीमुळे होणाऱ्या नुकसानास कंटाळलेली होती. म्हणून तीही अशा प्रसंगाची वाट मोठ्या उत्सुकतेने पहात होती. परंतु या वेळी युरोपांतिल व. कीची सर्व राष्ट्रे स्वतःच असल्यामुळे प्रशियाला एकट्यालाच नेपोलियनशी लढावे लागणार होतें; म्हणून प्रशियाचा राजा किंचित् मार्गे पुढे पडात होता; परंतु त्याच्या राणीने युद्धप्रिय पक्षाचे नेतृत्व स्वीकारून लढाई जाहीर करण्यास त्यास प्रोत्साहन दिले. नेपोलियनला या वेळी प्रशियाशी युद्ध करण्याची मनापासून इच्छा नव्हती. म्हणून प्रशियाची त्याच्या विरुद्ध चाललेली गुप्त कारस्थानेही त्याने कांहीं काळ पोटांत घातली होती. परंतु अखरीस प्रशियानेच जेव्हां लढाईची तयारी केली, तेव्हां नेपोलियनलाही त्यास तोंड देणे भाग पडले. त्याची तयारी होतीच. त्याच्या सैन्याने ऑस्टरलिट्झ येथे प्रतिकूल परिस्थिति असूनही दिग्विजय संपादिलेला असल्यामुळे ते विजयोत्साहाने पूर्ण भरलेले होते. अर्थात्, त्याला प्रशियाशी युद्ध करण्यास मुळीच जड वाटले नाही. नेपोलियनने ह्या वेळीही

आपल्या नेहमींच्या डावपेचांप्रमाणे शत्रूला हुलकावणी दाखवून आपले सैन्य निराळ्याच मार्गाने शत्रूच्या मुलखांत नेले. प्रशियन सेनापति ड्यूक ऑफ ब्रुन्स्विक हा नेपोलियनचे सैन्य व्हाईन नदीच्या बाजूने येत आहे अशा भावनेने त्याच्यावर हल्ला करून त्याचे पिछाडीचे दळणवळण तोडून टाकण्याच्या हेतूने थरंजियन्च्या जंगलांत येऊन दाखल झाला. नेपोलियन ह्या रस्त्याने जाता, तरी त्याला विजय मिळाला असता; परंतु त्यामुळे जर्मन सैन्याचा पुरा मोड त्यास करितां आला नसता. म्हणून त्याने येन नदीच्या तीरावर आपली फौज जमा करून वायव्य दिशेने सॅली नदीच्या खोऱ्यांतून शत्रूसैन्याच्या पिछाडीकडे बळविली. तेथून त्याने आपल्या सैन्याचे तीन विभाग करून शत्रुसेनेच्या निर- निराळ्या भागांवर पाठविले. यापैकी एका भागाचे आधिपत्य खुद्द नेपोलियनकडेच होते. त्याने शत्रुपक्षाकडील दुय्यम सेनापति जो होहेनलो त्याचे सैन्यावर एकदम झडप घालून त्याला चकित करून टाकले. त्याबरोबर तो पळ काढू लागला. व नेपोलिमनच्या सैन्याने आपल्या पिछाडीवर हल्ला करण्याचा रोख घरला आहे असे दिसून येतांच ब्रुन्स्विकही एल्ब नदी- कडे माघारी बळला. त्याच्या सैन्याचा पाठलाग करण्याचे काम, डॅव्होस्ट व बर्नाडोने या दोन सैनिकांकडे सोपवून तो जेन्नाकडे पळत असलेल्या होहेनलोच्या सेनेचा पाठलाग करून तिच्यावर तुटून पडला. इकडे डॅव्होस्टने एका लहानशा तुकडीच्या साहाय्याने युरेस्वाड येथे ब्रुन्सविकच्या हाताखाली जमलेल्या मुख्य

सेनेशीं निकरानें लढून त्यास पळावयास लावले. ब्रुन्सविक यानें जेन्ना येथें असलेल्या होहेनलोच्या सैन्यास जाऊन मिळण्याचा उपक्रम केला. परंतु तिकडे नेपोलियनने त्या सैन्याचाही पराभव करून त्यास पळावयास लावले होते. ही दोन्ही सैन्ये पळत सुटलेल्या स्थितीत एकमेकांस आढळतांच त्यांचा दम सुटला व तीं सैरावैरा धावू लागलीं. तेव्हां फ्रेंच रिसाल्यानें त्यांचा धुव्वा उडवून दिला. अशा प्रकारें प्रशियाची दोन्ही सैन्ये उध्वस्त केल्यावर नेपोलियनने त्यांचे सर्व किल्ले आपल्या हस्तगत केले व तो बर्लिन येथें आपल्या मुख्य लष्करी अधिकाऱ्यांसह येऊन दाखल झाला. विहयेनाप्रमाणेंच येथील मध्यमवर्गाच्या लोकांशीं त्यानें फार सौम्यपणाचें वर्तन ठेवले. मात्र तेथील सरदारांना त्यानें फार कडकपणानें वागविलें. जेन्ना येथील हा विजय नेपोलियनच्या अद्वितीय विजयांपैकींच एक आहे. मात्र या विजयाचें बरेचसे श्रेय त्याचा शूर व करारी मार्शल डॅव्होस्ट याजकडे आहे. असो; प्रशियन सैन्याचा पराभव केल्यानंतर नेपोलियन कांहीं महिने बर्लिन येथें राहून जिकलेल्या मुलखांतून युद्धसामुग्री व सैन्य जमा करण्याच्या उद्योगास लागला. हा उद्योग करीत असतांना फ्रान्सचा राज्यकारभार चालविण्याचें कामही त्यानें अगदीं चोखपण व दक्षतेनें चालविलें होतें. राज्यकारभाराच्या सर्व बाबींवर त्याची स्वतःची नेहमीं देखरेख असे, हें मार्गें सांगितलेंच आहे. युद्धाच्या काळजीमुळे अगर परिश्रमांमुळे त्यानें आपली ही देखरेख कधींही ढिली होऊं दिली नाहीं. यावरून त्याचें मानसिक व

शारीरिक सामर्थ्य किती विलक्षण होतें, याची वाचकांस पूर्ण कल्पना होईल. जेन्ना येथील विजयानंतर तीनचतुर्थांश युरोप-खंड नेपोलियनच्या साम्राज्यसत्तेखालीं आलें. या अवाढव्य सत्तेच्या साहाय्यानें इंग्लंडची खोड मोडण्याच्या हेतूनें त्यानें इंग्लंडशीं व्यवहार बंद ठेवून त्यांच्या मालावर बहिष्कार घालण्याचा हुकूम सर्व युरोपखंडास सोडला ! व हा हुकूम अमलांत आणण्याकरितां त्यानें युरोपखंडांतील राहिलेले देशही आपल्या ताब्याखालीं आणण्याचा निश्चय केला ! ! या हुकमावरून (Berlin decree) नेपोलियनच्या महत्वाकांक्षेचें आसुरी स्वरूप सर्व युरोपखंडाच्या स्पष्टपणें निदर्शनास आलें; आणि तेव्हांपासून त्याचा पाडाव करण्याची वासना बहुतेक बलाढ्य युरोपियन राष्ट्रांचे मनांत प्रबल होत चालली. परंतु नेपोलियनचें सामर्थ्य अद्याप कांहीं कालपर्यंत वाढतच जावयाचा योगायोग असल्यामुळे त्यांच्या त्या वासनेस मूर्त स्वरूप येण्यास अवकाश होता. युरोपियन बलाढ्य राष्ट्रांचे स्वभाव नेपोलियनला माहीत असल्यामुळे जेन्ना येथील विजयानें लढाईचें तोंड मिटेल असें त्यानें कधींच मानलें नाहीं. आणि म्हणूनच बर्लिन येथें आल्यावर तो फिरून आपल्या सैन्याची कडेकोट तयारी करण्यांत गुंतला होता. प्रशियाचें राहिलेलें सैन्य रशियन सैन्याच्या मदतीनें आपणावर चाल करून आल्यास बर्लिन येथें आपली स्थिति चमत्कारिक होण्याचा संभव आहे, असें मनांत आणून त्यानें आपल्या सैन्याचा कांहीं भाग पोलंड देशांत पाठविला (नोव्हेंबर १८०६). हा देश रशिया व प्रशिया

यांनी वांटून घेतलेला होता व ही गोष्ट तेथील प्रजेस मान्य नव्हती. पोलंडला स्वतंत्रता देण्याचे फ्रान्सचे धोरण होते. म्हणून फ्रेंच सैन्य तेथे जातांच पोलिश लोकांनी त्याचा मोठा सत्कार केला. थोड्याच दिवसांत नेपोलियनही आणखी सैन्य घेऊन तेथे येऊन पोचला. त्याचे देखील पोलिश लोकांनी मोठ्या थाटाने स्वागत केले व त्यानेही त्यांना स्वातंत्र्याची लालूच दाखवून संतुष्ट केले. नेपोलियनने जानेवारीचा (इ० स० १८०७) संबंध महिना वासा येथे आनंदांत व ख्यालीखुशालीत घालविला. इतक्यांत त्याला रशियन फौज आपणावर चाल करून येत असल्याचे वृत्त समजले. तो गाफिल नव्हताच. त्याने तत्काळ शत्रूस तोंड देण्याची तयारी केली. बेनिंगसेन नामक हुषार रशियन सेनापतीने विहश्चुला नदीनजीक येऊन फ्रेंच सैन्यावर निकराचा हल्ला केला. तेव्हां प्रथम फ्रेंचांनी थोडीशी माघार घेतली. परंतु नेपोलियनने त्याच्या पिछाडीवर जोराचा हल्ला सुरू करतांच तो पळ काढू लागला. तेव्हां फ्रेंच सैन्य त्याचा पाठलाग करू लागले. पळतां पळतां रशियन सैन्यही ठिकठिकाणी मोठ्या निकराने लढले. अखेरीस बेनिंगसेनने यालु नामक गांवाशेजारी निकराची लढाई करण्याच्या उद्देशाने तळ दिला. तेथे ता. ८ फेब्रुवारी १८०७ रोजी फ्रेंच व रशियन सैन्यांची गांठ पडून निकराची लढाई झाली. या लढाईत फ्रेंचांचीच अखेर सरशी झाली; परंतु हा विजय त्यांना फार कष्टाने मिळाला. त्यांचे २५००० लोक या युद्धांत पडले! शिवाय त्या गांवाजर्जाक त्या वेळी बर्फ पडलेले असल्यामुळे इतर रीतीनेही फ्रेंच सैन्याची

फार खराबी झाली. या लढाईने युद्धाचा शेवट झाला नाही. रशियन सैन्य पराभव पावून जरी मार्गे हटले, तरी तहाचे बोलणे त्याच्या सेनापतीकडून सुरू झाले नाही. तेव्हां नेपोलियन आपल्या पुढे चाल करून गेला. तो जसजसा पुढे जात चालला, तसतशी त्याची स्थिति फार नाजूक होत गेली. ऑस्ट्रिया व प्रशिया ही राष्ट्रे फिरून त्याच्याविरुद्ध खलबते करू लागली. तेव्हां त्यांच्याशी साम करून त्यांना शांत ठेवण्याचा त्याने पुष्कळ यत्न केला; पण त्याचा जेव्हां कांहीं उपयोग होईना, तेव्हां त्याने आपल्या पिछाडीच्या संरक्षणाची योग्य तजवीज करून नवीन सैन्य व नवीन युद्धसामुग्री जमा करण्याचा सपाटा लावला. नेपोलियनची ही तयारी मे महिन्यांत पूर्ण झाली व पुढे लवकरच जून ता. १४ इ. स. १८०७ रोजी अँले नदीकाठी असलेल्या फ्रेडलँड गावानजिक त्याचे व रशियन सेनेचे घनघोर युद्ध होऊन त्यांत त्याने त्या सेनेचा पुरा मोड केला. हा मोड करून त्याने आपले सैन्य रशियन सरहद्दीच्या आंत नेले. तेव्हां निरुपाय होऊन रशियन झार अलेक्झांडर याने मोठ्या नम्रतेने तहाचे बोलणे सुरू केले. नेपोलियनला ह्या वेळी युरोपखंडांत कोणीही मित्र नव्हता. ऑस्ट्रिया व प्रशिया यांचा स्नेह संपादण्याचा त्याने पुष्कळ यत्न केला, पण तो व्यर्थ गेला. तेव्हां रशियन झारशी स्नेह करून त्याला इंग्लंडच्याविरुद्ध आपल्या बाजूस अनुकूल करून घेण्याचा त्याने यत्न चालविला. या तद्धानिमित्त उभयतांची एकांतांत भेट झाल्यावर नेपोलियनने आपल्या मिठास भाषणाने झारचे मन आकर्षून

टाकलें व उभयतांच्या विचारें युरोपमध्ये शांतता राखण्या-
 करितां टिलसिट येंथें एक तहाची योजना नक्की करण्याचें
 ठरलें. प्रशियाचा राजा व राणी यांनाही हा तह पूर्ण
 करण्याकरितां मुठीत नाक धरून टिलसिट येंथें यावें लागलें.
 कारण प्रशियाचा पराभव झाल्यानंतर त्याच्याशीही नेपोलियनने
 अद्याप तह केलेला नव्हता. ह्या तहाचीं सर्व कलमें झार व नेपो-
 लियन यांनीं संगनमतानें ठरविलीं होतीं. प्रशियाच्या राजाला त्यांवर
 निमुटपणें सही करावी लागली. ह्या तहान्वयें ह्या युद्धाचा सर्व खर्च
 प्रशियाचें मार्थी पडला व त्याचे एल्व नदीच्या पश्चिमेकडील प्रांत
 व पोलंडांतील प्रांत नेपोलियनच्या ताब्यांत जाऊन तें तिसऱ्या
 प्रतीचें राष्ट्र बनलें ! वेस्टफिलिया व हेसे हे प्रांत नेपोलियनने
 आपला भाऊ जेरोम यास दिले. वाँर्सा येंथें नेपोलियनच्या सत्ते-
 खालीं एक ग्रँड ड्यूक नेमण्यांत आला. पोलंडचा कांहीं भाग
 सॅक्सनीच्या राजास देण्यांत येऊन पोलिश लोकांना स्वातंत्र्याची
 आशा लावून ठेवण्यांत आली. व ही सर्व व्यवस्था राशिया
 व प्रशिया यांनीं मान्य केली ! झारला राग येण्यासारखें कांहीं
 कृत्य या वेळीं इंग्लंडच्या हातून घडलें होतें. त्यामुळें नेपोलियन-
 च्या मोहक भाषणास तो तत्काळ भुलला व इंग्लंडच्या मालास
 बहिष्कार घालण्याच्या घोरणास (Continemtal system) मदत
 करण्याचें त्यानें कबुल केलें. याबद्दल नेपोलियननें त्यास फिनलंड
 आपल्या राज्यास जोडण्याची व तुर्कस्तानची वांटणी करून त्याचा
 मुलुख बळकावण्याची सुभा दिली ! या तहामुळें युरोपखंडांत नेपो-

लियनचें वर्चस्व अपरंपार वाढलें. आणि ह्या वाढत्या वर्चस्वाबरोबर त्याच्या अंगी साम्राज्यमदाची धुंदीही सारखी वाढत चालली. यापुढें तर तो या धुंदीनें अगदीं बेहोष बनत चालला. त्याची ही बेहोषवृत्तिच अखेर त्यास रसातळास नेऊन पोंचविण्यास कारण झाली. ती कशी, ही करुणास्पद कथा यापुढील प्रकरणांतून वाचकांपुढें मांडावी लागणारच आहे!

प्रकरण ८ वें.

नेपोलियनचा बेहोषपणा.

टिलसिट येथील तहानंतर नेपोलियन फ्रान्समध्ये परत आला. या वेळीं त्याच्या साम्राज्याची मर्यादा फार वाढली होती, व त्याच्या निरनिराळ्या भागांत त्यानें आपले बंधु व इतर निकट आस यांची आपले प्रतिनिधींच्या जागी नेमणूक केलेली होती. नेपोलियनची ही साम्राज्याची हांव फ्रान्सांतील पुष्कळ लोकांस नापसंत होत चालली होती. परंतु त्याच्या लढायांचा बोजा फ्रेंच राष्ट्रावर फारसा पडत नसल्यामुळे तेथील लोकमत त्यास अद्याप प्रतिकूल झालेलें नव्हतें. साम्राज्याप्रीत्यर्थ होणाऱ्या सर्व युद्धांचा खर्च नेपोलियननें मोठ्या कुशलतेनें साम्राज्यास जोडलेल्या निरनिराळ्या भागांवर लादलेला होता. यामुळे फ्रेंच लोकांवर कोणताही नवा कर बसविण्यांत आला नव्हता. उलट हॉलंड, जर्मनी व इताली देशांत

फ्रेंचांचा व्यापार वाढण्यास विशेष सबळती मिळाल्यामुळे सांप-
त्तिक दृष्ट्या फ्रान्सची भरभराटच होत होती. तसेच स्थानिक
राज्यकारभार अत्यंत दक्षतेने, काटकसरीने व सुव्यवस्थितपणे

१ नेपोलियनचा अंतस्थ-फ्रान्सचा-राज्यकारभार किती दक्षतेने व
काटकसरीने चालत असे, याबद्दल इंग्रज इतिहासकार हर्बर्ट फिशर पुढील
प्रमाणे लिहितो:—

‘ There is a quality of permanance in all that part of
Napoleon’s works which affects the organisation of historic
France. Napoleon devised a scheme for combating
this inherent vice of official representation, and ordered the
debates of council of state to be followed by a number of
chosen youths, drawn from every part of the Empire, and
possessed of intelligence, zeal and a competent fortune.
..... The French Empire pursued the system of impartial
regulation and establishment. It disciplined and controlled
the Jew, the Protestant and the Catholic, regarding the
members of these communions as equal citizens of the
Empire, equally and fully subject to all its burdens.
Napoleon was the genius of economy. Not wellington, not
Pitt, not Gladstone, all of them jealous husbands both of
time and money, approached Napoleon in this particular
...,..... Frugal in dress, sparing in food and drink, parsi-
monious of time, and contemptuous of amusement, he turn-
ed his jealous and challenging eye on every frank expend-
ed in the public service. There was, we imagine, in the
whole course of history, no great state managed with so
scrupulous an intenfion of paring down all unnecessary
expenses &c &c.’

-Fisher’s Napoleon-the qualities of Empjre.

चालू असह्यामुळें सामान्य जनतेस तक्रार करण्यास फारशी जागा नव्हती. आणि नेपोलियन जर या पुढें शांततेचें धोरण स्वीकारता, तर त्याच्या व फ्रान्सच्या वैभवास ओहोटी लागण्याचा जो प्रसंग पुढें ओढवला तो बहुधा ओढवला नसता. परंतु टिळसिटच्या विजयशाली तहामुळें तो फार बेहोष बनत गेला. सर्व युरोपखंड पादाक्रांत करून फ्रान्सच्या बादशाही सत्ते-पुढें त्यास नमावयास लावावें, अशी अनिवार व परिस्थितीचा विचार करितां कांहीं अंशी अस्वस्थ भावना त्याच्या अंतःकरणांत प्रज्वलित झाली. या उद्दाम मवोवृत्तीच्या आळ्यांत सांपडून तो यापुढें बेहोषपणानें—अर्थात् अविचारानें—वागूं लागला. साम्राज्यपदाभिमानांनी पुरुषाच्या ठिकाणीं एकदां अशा प्रकारचा अविचार उत्पन्न झाला म्हणजे त्याच्या हातून कशा एकसारख्या चुका होत जातात, व इभ्रतीच्या संरक्षणाकरितां म्हणून त्यांचें समर्थन करण्याची त्यास आवश्यकता भासून अखेर 'बुद्धत्याचा पाय खोलांत' याप्रमाणें त्याची स्थिति कशी होत जाते, हें नेपोलियनच्या यापुढील चारित्र्यावरून बाचकांच्या चांगले ध्यानांत येईल. असो.

नेपोलियन फ्रान्समध्ये येतांच त्यानें प्रथम आपले सर्व लक्ष इंग्लंडच्या व्यापारास जबरदस्त धक्का देऊन त्यास जेरिस आणण्याच्या कामीं लावले. त्यानें साम्राज्यसत्तेखाली आलेल्या सर्व देशांस इंग्लंडच्या मालावर सक्त बहिष्कार घालण्याचा हुकूम सोडला व इंग्लंडशी पुन्हा एकवार समुद्रांत दोन हात करण्याच्या उद्देशानें त्यानें आपले आरमार वाढविण्यास फिरून सुरवात केली.

पोर्तुगाल व स्पेन या देशांसही, इंग्लंडच्या व्यापारास प्रतिबंध करण्याची व प्रसंग पडल्यास त्याप्रीत्यर्थ त्यांशी युद्ध करण्याची त्यांने आज्ञा केली. परंतु पोर्तुगालचा राजा ही आज्ञा पाळण्यास तयार होईना. इतक्यांत इंग्लंडने, आत्मसंरक्षणाच्या हेतूने डेन्मार्कच्या राजास आरमाराची मदत मागितली असतां ती त्याने नाकारल्यावरून, कोपेनहेगेनवर हल्ला केला व तेथील सर्व आरमार ब्रिटिश बंदरांत नेले. तटस्थ राष्ट्रांच्या शांततेचा याप्रमाणे इंग्लंडने निष्कारण भंग केलेला पाहून युरोपांतील इतर राष्ट्रांचे मत त्याजविषयीं प्रतिकूल होऊं लागले. या संधीचा फायदा घेऊन नेपोलियनने ऑस्ट्रियादि प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांना इंग्लंडच्या विरुद्ध आपले बाजूस आणण्याचा पुष्कळ यत्न केला व इंग्लंडच्या व्यापारास प्रतिबंध करण्याचे कामी त्याची अवज्ञा करणाऱ्या पोर्तुगाल देशावर त्याने स्वारी केली (इसवी सन १८०७). पोर्तुगालचे सरकार व सैन्य त्या वेळीं फार दुर्बल स्थितीत असल्यामुळे नेपोलियनचा कमांडर जूनॉट याने फार थोड्या अवकाशांत तो देश नेपोलियनच्या सत्तेखाली आणला. तेथील रीजंट राजघराण्यांतिल माणसांसह ब्रेझिल प्रांतांत पळून गेला, व नेपोलियनने तो देश फ्रान्सच्या साम्राज्यास जोडल्याचे जाहीर केले ! पोर्तुगाल देश जिंकल्यावर स्पेन देश जिंकण्याचीही नेपोलियनला उत्कट इच्छा झाली. परंतु तो देश जिंकण्यास सबब काय काढावी, याचा त्याला बराच वेळ विचार करावा लागला. कारण आज सुमारे १५ वर्षेपर्यंत तो देश नेपोलियनच्या इच्छेप्रमाणे वागत आला होता.

त्याने स्वतःचें हिताहित बाजूस ठेवूनही अनेक वेळ नेपोलियनची मर्जी राखली होती. अशा देशावर हल्ला करून त्यास पांदाक्रांत करणें हें धोक्याचें व अन्यायाचें आहे असें नेपोलियनला खुद्द त्याचें मनही सांगत होतें. परंतु तो या वेळीं सम्राज्यमदानें अत्यंत धुंद झालेला असल्याकारणानें व इंग्लंडसंबंधानें तो पूर्ण विकारवश बनल्यामुळे त्याला विवेक करतां आला नाहीं. इंग्लंडशीं विरोध करण्याच्या घोरणास बळकटी आणण्याकरितां स्पेन देश जिंकणें अवश्य आहे असेच त्याच्या विकारवश मनानें घेतलें व तो त्याप्रमाणें वागूं लागला. स्पेनच्या राजघराण्यांत व सरदारमंडळींत त्या वेळीं अत्यंत कलह माजलेला होता. या कलहाचा फायदा घेऊन नेपोलियननें बरेच मोठें सैन्य स्पेनमध्ये आणलें. इतक्यांत स्पेनची राजारानी, राजपुत्र आणि त्याचा एक मुख्य अधिकारी-प्रधान-यांच्यांत वाद उपस्थित होऊन ते सर्वजण तो वाद तोडण्याकरितां नेपोलियनकडे आले. तेव्हां त्यांना आपल्या नजरेखालीं ठेवून व गोड गोड बोलून इकडे नेपोलियननें त्यांची सत्ता नष्ट करून टाकण्याचा उद्योग सुरू केला. तें पाहून राजा व राणी भयानें पळून जाऊं लागलीं, तेव्हां लोकांनीं त्यांना जाऊं दिलें नाहीं. त्यांनीं त्यांच्याकडून आपल्या गादीचा गजीनामा घेतला व प्रिन्स फर्डिनंड यास त्यांजकडून वारस नेमून घेतलें. परंतु पुढें लवकरच स्पेनच्या बादशाहानें, ही नेमणूक लोकांनीं आपणाकडून जबरदस्तीनें करवून घेतली आहे असें जाहीर करून, ती रद्द केली. तेव्हां तेथील गादीसंबंधानें साहजिकच वाद उपस्थित झाला.

इतका प्रकार होईपर्यंत नेपोलियनच्या सैन्याने सुमारे १/३ स्पेन देश आपले कबजांत घेतला होता. त्याने तत्काळ आपला सेनापति म्युरात यास माड्रिड येथे पाठवून, प्रिन्स फर्डिनंडची नेमणूक आपणांस पसंत नसल्यामुळे लवकरच त्या बाबीचा निर्णय आपण स्वतः करणार आहो, असे जाहीर केले. तेव्हां माड्रिड शहरी मोठा दंगा सुरू झाला. अर्थात् फर्डिनंड व राजाराणी ही सर्व पुन्हा नेपोलियनच्या आश्रयास आली. तेव्हां त्याने त्यांच्याशी युक्तिवाद करून व गोड बोलून स्पेनच्या गादीवरिल आपल्या हकांचा राजीनामा घेतला व त्यांना मोठ्या नेमणुका करून देऊन आपल्या नजरेखाली ठेवले. याप्रमाणे त्यांचा कांटा काढून टाकल्यानंतर नेपोलियनने वेनिसच्या राज्याचा अधिपति असलेला आपला बंधु जोसेफ बोनापार्ट यास स्पेनच्या गादीवर बसविले व वेनिसचे राज्य या प्रसंगी उत्तम कामगिरी केल्याबद्दल म्युरात यास देण्यांत आले. आपल्या बंधूस गादीवर बसविल्यावर तेथील सरदारांचे एक नवे कौन्सिल त्याच्या मदतीस देऊन व फ्रान्सच्या राज्यकारभाराच्या अनुरोधाने तेथील राज्यकारभाराचे धोरण ठरवून तो पुढील उद्योगास लागला. स्पेनचे राजघराणे दुर्बल झाल्यामुळे नेपोलियनला जरी ही क्रांति सहज करितां आली, तरी स्पेनचे राष्ट्रीयत्व अद्याप नष्ट झालेले नसल्यामुळे ती फार वेळ टिकू शकली नाही. नेपोलियन फर्डिनंडला गादीवर बसवून आपल्या देशाच्या सुधारणेस मदत करील अशी प्रथम स्पॅनिश लोकांची कल्पना होती. परंतु त्याच्या उपरोक्त कृतीवरून जेव्हां त्यांचा हा भ्रम दूर झाला, तेव्हां

ते हळुहळू एकत्र जमून परकीयांची सत्ता झुगारून देण्यास उत्सुक झाले. थोड्याच दिवसांत त्यांनी एक भयंकर बंड उभारले, व फ्रेंच सैन्याची दाणादाण उडवून त्यांतील २५००० लोक त्यांनी मारले. बंडवाल्यांपुढे फ्रेंच सैन्याचा जेव्हां टिकाव लागेना, तेव्हां जोसेफ व त्याची दरबारी मंडळी यांनी मॅद्रिड शहराहून पळ काढला व ते आपल्या सैन्यासह एब्रोनदीच्या पिछाडीस येऊन उतरले. याच सुमारास इंग्रज सेनापति सर आर्थर वेलस्ली याने पोर्तुगालांतील फ्रेंच सैन्याचा पराभव करून त्यास फ्रान्समध्ये आणून सोडले. या दोन्ही पराभवांची वार्ता नेपोलियनच्या कानावर येतांच तो फार संतप्त झाला व त्याने स्वतः आपली प्रचंड सेना (Grand Army) घेऊन स्पेनवर स्वारी करण्याचा ठराव केला. व्हाईन, ओडर, विहशुला या नद्यांच्या कांठी असलेल्या प्रदेशांतील बहुतेक सैन्य त्याने या स्वारीप्रित्यर्थ जमा केले, व आपल्या तर्फे या प्रदेशांचे संरक्षण करण्याचे काम त्याने नुकताच त्याचा दोस्त बनलेल्या रशियन झारकडे सोपविले. नेपोलियन स्पेनकडे निघण्यापूर्वी झारही त्याला भेटण्याकरितां जेन्नापासून जवळच असलेल्या एफ्रूट शहरां आला होता. येथे त्यांची प्रेमपुरःसर एक मुलाखत झाली, व उमयतांनी पूर्वीचा स्नेह कायम ठेवण्याबद्दल एकमेकांस आश्वासने दिली. या ठिकाणी जर्मन संस्थानांतीलही कित्येक राजे नेपोलियनला मुजरा करण्यास व त्याची मर्जी राखण्याकरितां जमा झाले होते ! इतकेच नव्हे, तर जर्मनीतील प्रख्यात कवि व तत्ववेत्ते—गेटे व बैलंड हेही नेपोलियनची

खुषामत करण्याकरितां तेथे आलेले होते!! हा सर्व देखावा खरोखर एका दृष्टीने अश्रुतपूर्व प्रेक्षणीय व हेवा करण्यासारखा होता, असे कोण म्हणणार नाही? नेपोलियनला तो पाहून केवढी घन्यता वाटली असेल, याचा वाचकांनीच अंदाज करावा! गेटे, वॅलंड यांच्याबरोबर नेपोलियनने ' फ्रेंच रंगभूमि, ' ' ग्रीक राजनीति ' वगैरे विषयांवर संभाषणे करून त्यांचीं मने त्याने रिझविली! या (त्याच्या दृष्टीने) शुष्क गोष्टी चालू असतां इकडे त्याने आपल्या स्वारीच्या तयारीचे कामही जोराने चालविलेले होते. स्पेन देश पादाक्रांत करण्याचे कामी त्याने झारची संमतिही मिळविली; व हे कार्य पार पडल्यानंतर उभयतांनी मिळून इंग्लंडलाही आपल्या इच्छेवरहुकूम तह करण्यास भाग पाडावयाचे अशी मसलतही त्यांनी ठरवून टाकली! त्यानंतर आपल्या साम्राज्याच्या उत्तर भागाचे रक्षण करण्याचे काम झारवर सोपवून नेपोलियन इ. स. १८०८ च्या हिवाळ्यांत २ लक्ष ५० हजार फौज घेऊन स्पेनच्या सरहद्दीवर येऊन पोचला. त्याचे तयार व उत्साही सैन्य स्पेनमध्ये शिरतांच त्यास भराभर जागजागी विजय मिळू लागले; व थोड्याच दिवसांत त्याने मॅद्रिड शहरांत प्रवेश करून जोसेफला पुन्हा तेथील गादीवर वसविले! याप्रमाणे त्याला सकृद्दर्शनी मोठा विजय मिळाला खरा; परंतु तेवढ्याने स्पेनमध्ये शांतता झाली नाही. बंडवाल्यांची धामधूम कांहीं काळाने पुन्हा जोरांत येऊ लागली व त्यांनी गनिमी काव्याचे युद्ध सुरू केले. गनिमी काव्याच्या युद्धास तेथील देशस्थिति फार अनुकूल अस-

च्यामुळे त्यांच्यापुढे फ्रेंच सैनिकांस अनेक वेळ हात टेकावे लागले. सारागोसा येथे स्पॅनिश लोकांनी फारच शौर्य दाखविले. ह्या जगत्प्रसिद्ध वेळ्यांत नेपोलियनचा अत्यंत शूर सेनापति लॅनेस ह्याच्या ताब्यांतले उत्तमोत्तम सैन्य ठार झाले. ह्या वेळीं नेपोलियन पश्चिमोत्तर स्पेनमध्ये आलेल्या ब्रिटिश सेनेचा समाचार घेण्याकरितां गेला होता; त्यालाही वाटेत फार अडचणी उपस्थित होऊन त्याच्या सैन्याचे हाल होत होते. फ्रेंच सैन्याच्या स्थितीची ही माहिती ऑस्ट्रियन बादशहा व सेनापति यांस कळतांच नेपोलियनच्या गैरहजिराचा फायदा घेऊन त्याच्या मुलखावर स्वारी करण्याचा त्यांनीं बेत केला. ही वार्ता नेपोलियनला कळतांच तो घाई-घाईनें पॅरिस शहरां परत आला. त्याच्या मार्गे इंग्रजी सेनापति मूर याचे व त्याचा सैनिक सौल्ट याचे युद्ध होऊन त्यांत मूर पतन पावला. त्यामुळे ब्रिटिश सैन्य परत गेले. नेपोलियनचे वय या वेळीं सुमारे ४० वर्षांचे होते. तो बराच स्थूल झाला होता, तथापि त्याची तरुणपणची धमक व सामर्थ्य अद्याप कमी झाले नव्हते. अद्याप रोज १८-२० मैलांची मजल तो सहज करीत असे. स्पेन मधून पॅरिसला परत येण्याचे वेळीं तर तो याहीपेक्षां अधिक वेगानें चालला. त्याचा उत्साह व तरतरी अद्याप कमी झालेली नव्हती. यामुळे जरी त्याचे उत्तमपैकी ३ लक्ष सैन्य स्पेनमध्ये गुंतून राहिले होते, तरी बाकीच्या ३।४ लक्ष सैन्याच्या जोरावर ऑस्ट्रियाची खोड मोडून टाकूं असा त्यास भरंवसा वाटत होता. तथापि ऑस्ट्रियाखेरजि इतर राष्ट्रांही त्याच्या स्पेनमधील

कुटिल राजनीतीचें उदाहरण पाहून मनांतल्या मनांत संतप्त झालीं होती. प्रशिया व 'व्हाईन संघा'तील इतर जर्मन संस्थानें आणि रशियन दरबारचे बहुतेक लोक यांच्या मनांत त्यांच्याविषयी फिरून आढी उत्पन्न झाली; तथापि त्यांनीं अद्याप उघडपणें त्यांच्याशीं वैर मांडलें नव्हतें. तें फक्त एकट्या ऑस्ट्रियानेंच मांडलें होतें. दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट अशी कीं, नेपोलियननें स्पेनमध्ये केल्लें कारस्थान त्यांच्या देशांतील लोकांसही आवडलें नाहीं. यामुळें आजपर्यंत फ्रान्सच्या लोकांचें जें नैतिक पाठबळ नेपोलियनलां होतें, तें कमी होत चाललें. त्यांच्या सामर्थ्याला हा एक जबर धक्काच बसला असें म्हटल्यास वावगें होणार नाहीं. परंतु साम्राज्यमंदानें धुंद झाल्यामुळें नेपोलियनला या वेळीं या गोष्टीची फारशी परवा वाटली नाहीं. असो; ऑस्ट्रियन सेनापती आर्कड्यूक चार्ल्स यानें वीड लक्ष सैन्यासह १८०९ च्या एप्रिल महिन्यांत रॅटिसबोन शहराकडे आपला मोर्चा वळविला. नेपोलियननें याच शहरानजीक आपली सर्व फौज जमा करण्याचा आपल्या सेनानीस हुकूम केला होता; मात्र जर शत्रूचें सैन्य त्या शहरावर चाल करून येऊं लागलें तर फ्रेंच सैन्यानें एकदम मार्गें सरावें अशी त्याची ताकीद होती. परंतु त्यांच्या सेनानीकडून त्या ताकिदीकडे दुर्लक्ष करण्यांत जाल्यामुळें त्यांचें सैन्य मोठ्या पेचांत सांपडलें. इतक्यांत नेपोलियन पॅरिसहून आणखी सैन्य घेऊन तेथें येऊन पोचला. फ्रेंच सैन्याची नाजुक स्थिति लक्षांत घेऊन त्यानें आपल्या बुद्धि-कौशल्यानें त्याची अशी खुबीदार रचना व हालचाल केली कीं,

नेपोलियन प्रशियाच्या राणीची भेट घेत आहे.

(टिलसिट, जुलई ६, १८०७)

५ दिवसांचे मांत त्याने आर्कड्यूक चार्लस याचा एकमुहल येंथे पराभव करून त्यास पळावयास लावले. या युद्धांत ५० हजार ऑस्ट्रियन लोक पडले ! इटालीतील फ्रेंच मुलखावरही ऑस्ट्रियाने एक मोठे सैन्य पाठविले होते. आर्कड्यूकच्या वरील पराभवाची बातमी कळतांच हे सैन्यही घाबरून पळू लागले. तेव्हां फ्रेंच सेनानी युजेने याने त्याचा पाठलाग करून त्यास उत्तरेकडे हांकून लावले. इकडे नेपोलियन, आर्कड्यूक चार्लसचा पराभव केल्यावर विहयेन्नावर चाल करून जात होता, त्याची व ह्या सैन्याची वाटेत एवर्सवर्ग येंथे गांठ पडून एक भयंकर लढाई झाली. त्यांतही ऑस्ट्रियन लोकांचा पराभवच झाला. मात्र त्यांचे कांहीं थोडे सैन्य बचावून आर्कड्यूक चार्लसच्या सैन्यांत जाऊन मिळू शकले. नेपोलियन ता० १३ मे रोजी विहयेन्ना येथे येऊन पोचला. तेव्हां पूर्वीप्रमाणेच ऑस्ट्रियाचा बादशहा आपल्या कुटुंबातील मंडळीसह पळून गेला ! नेपोलियननेही मागील खेपे-प्रमाणेच शहरांतील मध्यम वर्गाच्या लोकांना फार सौम्यपणाने व गोडीगुलाबीने वागविले. विहयेन्ना येथे आल्यावर त्याने आपल्या पिछाडीकडील दळणवळणाच्या मार्गाचे रक्षण करण्याची तजवीज केल्यानंतर तो शत्रुसैन्याचा कायमचा मोड करण्याच्या उद्योगास लागला. परंतु या वेळी त्याच्या मार्गांत बऱ्याच मोठ्या अडचणी होत्या. डान्युब नदीवरचे सर्व पूल त्याच्या ताब्यांत आलेले नव्हते. अशा स्थितीत एक लक्ष सैन्य नदीपार करण्याची त्यास पहिली मोठी अडचण होती. शिवाय त्याचे सैन्यांत नवीन अपरि-

पक्क पोरांची व भाडोत्री लोकांची बरीच भरती असल्यामुळे अशा आणीबाणीच्या वेळी कसलेल्या ऑस्ट्रियन सैन्यापुढे त्यांचा कसा काय टिकाव लागेल, याबद्दलही त्यास थोडीशी चिंता वाटत होती. परंतु नेपोलियनच्या सद्दीचा जोर अद्याप कायम होता, व त्याची कुशाग्रबुद्धिही त्यास सोडून गेलेली नव्हती. यामुळे या असा-मान्य अडचणीसही धाव्यावर बसवून आपले इष्टकार्य साधण्यास तो मोठ्या उत्साहाने प्रवृत्त झाला. केवळ एका पुलाच्या साह्याने डान्युब नदी उतरून व्हियेन्नाच्या खालच्या अंगास असलेल्या लोबो नामक बेटाच्या आश्रयाने तो डान्युबनदीच्या उत्तर किना-ऱ्यावर असलेल्या अस्पेर्न व एसलिंग ह्या गांवी आला. तेव्हां ता० २१ व २२ मे रोजी ऑस्ट्रियन सेनापति आर्कड्यूक चार्लस याने त्याजवर जोराचा हल्ला केला. प्रारंभी फ्रेंच सैन्याने वरील दोन्ही ठिकाणांचे संरक्षण फार शिताफीने केले, परंतु फ्रेंच सैन्या-पेक्षा ऑस्ट्रियन सैन्य फार जास्त असल्यामुळे व त्याने डान्युब नदीवरील उपरोक्त पूल उडवून दिल्यामुळे फ्रेंचांची स्थिति फार नाजुक झाली. त्यांचे आपल्या सैन्याच्या पिछाडीकडील दळण-वळण तुटून त्यांस अन्नसामुग्री व युद्धसामुग्री यांची टंचाई पडू लागली; तरीदेखील फ्रेंच सेनापति लॅनेस व मासेना यांनी आपली शिकस्त करून युद्ध केले; लॅनेस तर त्यांत पडलाच, परंतु अखेर फ्रेंच सैन्यास माघार घ्यावी लागून लोबो बेटांत शिरावे लागले! ह्या ठिकाणी नेपोलियनचे सैन्य कोंडले गेल्यामुळे त्याची स्थिति फारच धोक्याची झाली. इतक्यांत, ब्रिटिश सेनापति

वेलस्ली यानें स्पेनमध्ये असलेल्या एका फ्रेंच सेनापतीच्या सैन्याचा पराभव केल्याची व ब्रिटिश आरमार अँटवर्पवर स्वारी करण्याच्या तयारीत असल्याची निरुत्साहात्मक बातमी नेपोलियनला सजमली. इकडे त्याचे सेनापतीहि हातपाय गाळून त्यास मार्गे परतण्याचा सल्ला देऊं लागले. अशा वेळीं केवढाही शूर मनुष्य असता तरी तो थोडासा तरी कचरला असता; परंतु नेपोलियनची प्रवृत्ति कांहीं निराळीच होती. जों जों संकट जास्त धोक्याचें, तों तों त्याचें धैर्य अधिकाधिक दुणावत जाई आणि या नियमाप्रमाणें ह्या वेळींही त्यानें आपल्या सैनिकांच्या निराशात्मक सल्ल्याचा अव्हेर करून मोठ्या धाडसानें शत्रूवर तुटून पडण्याचा निश्चय केला! सुमारे एक महिन्याच्या आंत त्यानें डान्युब नदीच्या उताराची व आपल्या दळणवळणाच्या मार्गाची उत्कृष्ट सोय करून तो युद्धास तयार झाला. एवढ्या अवकाशांत आर्कड्युक चार्लस यानें कांहींही महत्वाची हालचाल केली नाहीं. नेपोलियनच्या सैन्याला डान्युब नदी उतरतां येणार नाहीं, अशा भ्रमांत तो होता व कांहीं अंशीं त्याची ही कल्पना बरोबरही होती. शिवाय आर्कड्युक जॉन याच्या सैन्याचीही तो वाट पहात होता. शत्रूच्या ह्या स्तब्धतेचा नेपोलियनला फार चांगला उपयोग झाला. त्याला त्यामुळे स्वसैन्याच्या व्यूहाची यथायोग्य रचना करण्यास फुरसत सांपडली. नेपोलियनची डॅन्युब नदी उतरून जाण्याची सर्व तयारी ता० ४ जुलैस पूर्ण झाली व त्या दिवशीं रात्रीं त्यानें मुद्दाम तयार केलेल्या पुलाच्या मार्गावरून

अंधाराच्या आश्रयाने आपली फौज पैलतीरास नेण्यास सुरवात केली. सकाळपर्यंत त्याने सुमारे ७० हजार फौज नदीपार नेली व बाकीची दोन प्रहरपर्यंत येऊन मिळार्यानंतर त्या दिवशी तिसऱ्या प्रहरी आपल्या व्यूहाची रचना पूर्ण करून तो लढाईस तयार झाला. परंतु शत्रुपक्षाने एका लहानशा चकमकीशिवाय विशेष कांहीं हालचाल न केल्यामुळे तो दिवस तसाच निघून गेला. दुसरे दिवशी म्हणजे ता० ६ जुलई रोजी पहाटे दोन्ही सैन्यांना स्फुरण चढून लढाईचे तोंड लागले. ही लढाई वॅग्नमच्या टेकड्यांवर झाली. या लढाईत दोन्ही पक्ष अगदीं निकराने लढले, परंतु नेपोलियनच्या कुशाग्रबुद्धीमुळे अखेर फ्रेंचांचाच विजय झाला. तथापि या युद्धांत त्यांचे सैन्यही पुष्कळ पडले. ऑस्ट्रियन सैन्याची तर पुरी दाणादाण उडून गेली. त्यांचे राहिलेले सैन्य भयाने पळत सुटले. पण नेपोलियनच्या सैन्याचीही फार खराबी झालेली असल्यामुळे नेहमीप्रमाणे त्याने शत्रूचा पाठलाग केला नाही. ह्या पराभवामुळे ऑस्ट्रियाचे सामर्थ्य अगदींच खालावले व त्याने तहाचे बोलणे सुरू केले. परंतु अठवर्षांवर इंग्लंडची जी स्वारी होणार होती, तिचा निकाल लागेपर्यंत त्याने तहाचे काम तसेच रेंगाळत चालविले होते. अखेर सदर स्वारीचे ऑफिस झाल्याचे वृत्त आस्ट्रियास समजले, तेव्हां नेपोलियन सांगेल त्या शर्तीवर त्याच्याशी तह करणे त्यास भाग पडले. हा तह व्हियेन्ना येथे इसवी सन १८०९ च्या आक्टोबर महिन्यांत पूर्ण करण्यांत आला. त्या अन्वये नेपोलियनने ऑस्ट्रियाचा षाणखी बराच

मुख्य फ्रेंच साम्राज्यास जोडला व दीड लक्षापेक्षां जास्त सैन्य
 ऑस्ट्रियाने ठेवू नये, असे बंधन घालून त्याने ऑस्ट्रियन राष्ट्रास
 तिसऱ्या प्रतीचे राष्ट्र बनवून टाकले. हा तह झाल्यावर नेपोलियन
 फ्रान्सला निघून गेला. ह्याच सुमारास त्याच्या आयुष्यातील
 आणखी एक महत्त्वाची घडामोड झाली. त्याला त्याची स्त्री जोसे-
 फाईन हिच्यापासून संतति होण्याचा संभव दिसेना; व त्याचे
 साम्राज्य तर अवाढव्य वाढत चालले होते. या साम्राज्याला त्याच्या
 सरळ वंशांतला वारस असावा असा विचार त्याच्या भोवतालच्या
 मंडळींत निघून त्यांनी त्यास दुसरे लग्न करण्यास प्रवृत्त केले. हे
 लग्न अर्थात्च आतां एखाद्या प्रख्यात राजघराण्यातील मुलीशी करणे
 अवश्य होते. नेपोलियनला योग्य अशा दोन राजकन्या त्या वेळीं
 पुढे आल्या होत्या. एक झारच्या घराण्यांतली व दुसरी ऑस्ट्रियन
 ऊर्फ हॅप्सबर्ग घराण्यांतली. पैकीं दुसरी नेपोलियनने पसंत केली. व
 अशा रितीने निकट संबंध जडल्यामुळे तरी फ्रान्स व ऑस्ट्रिया
 या दोन राष्ट्रांत कायमचा स्नेह नांदेल अशा भावनेने ऑस्ट्रियन
 बादशहाने ह्या लग्नास आपली संमति दिली. तत्कालीन कायद्या-
 प्रमाणे हे लग्न होण्यापूर्वी पहिले लग्न रद्द करणे जरूर असल्या-
 मुळे नेपोलियनने मोठ्या दुःखाने (कारण, जोसेफाईनवर त्याचे
 खरे प्रेम होते.) ते रद्द करविले. नंतर (इ. स. १८१० त) लव-
 करच येणाऱ्या वसंतऋतूंत ऑस्ट्रियन राजकन्या मराशा लुसी
 हिच्याशी पॅरिस येथील टुलरीज नामक राजवाड्यांत नेपो-
 लियनचे मोठ्या थाटाने लग्न झाले ! ह्या लग्नामुळे सामाजिक

दृष्ट्याही नेपोलियनच्या वैभवाचा कळस झाला ! कोठे यःकश्चित्
 कॉर्सिकन शिपाई व कोठे, अत्यंत जुनाट व अभिमानी—ताठर—
 ऑस्ट्रियन राजघराणे ! कशास कांहीं संबंध ? पण दैवाची लीला
 अशी कांहीं विचित्र आहे की, त्यामुळे अनेक वेळ सामान्य दृष्टीला
 अगदी असंभाव्य वाटणाऱ्या गोष्टीही प्रत्यक्ष घडून येत असतात !
 आणि त्यांपैकीच नेपोलियनच्या भाग्योदयाचा हा प्रकार आहे !
 नेपोलियनच्या चारित्र्यांत जिकडे तिकडे कर्तृत्वाचे तेज तर
 चमकत आहेच; पण त्यांत दैवाच्या अद्भुत लीलेचा भागही
 कांहीं कमी नाही, असे त्याकडे सूक्ष्मदृष्टीने पहाणारास तेव्हांच
 कळून येईल.

प्रकरण ९ वें.

उतरती कळा.

नेपोलियनचा भाग्यसूर्य आतां माध्यान्ही येऊन ग्रीष्मऋतू-
 तील तप्त सूर्याप्रमाणे युरोपांतील राजे लोकांस असह्य पीडा देऊं
 लागला होता. त्याचा सर्वांत मोठा कटाक्ष इंग्लंडवर होता. इंग्लं-
 डचा व्यापार हाणून पाडण्याकरितां त्यानें 'Continental system'
 या नांवाचा जो एक प्रतिबंधक कायदा केला होता, तो घाब्यावर
 बसवून युरोपांतील कित्येक तटस्थ व स्वतंत्र राष्ट्रे इंग्लंडच्या संम-
 तीनें तेथील माल लबाडीनें आणि गुप्तपणानें युरोपखंडांत

आणीत होती. अशी सुमारे १०० जहाजे भरून माल त्यांनी निरनिराळ्या युक्त्या करून युरोपच्या किनाऱ्यावर आणला. ही गोष्ट नेपोलियनला समजतांच त्याने सदर कायदा कडक रीतीने अंमलांत आणण्याचे उपाय योजले. उत्तरेस दँट्रिगपासून तों दक्षिणेस मार्सेलपर्यंत व तेथून पूर्वेस ट्रियेस्टपर्यंत युरोपियन किनाऱ्यावर त्याने लष्करी शिपायांचा सक्त पहारा ठेवला. तसेच तटस्थ राष्ट्रांच्या तटस्थवृत्तीचा भंग करणारांस त्याने जबर शासन करण्यास सुरवात केली. या कडक बंदोबस्तामुळे इंग्लंडचे पुष्कळ नुकसान होऊं लागलें. त्याच्या नोटांचा भाव उतरला, व तेथील कामकरी वर्गास काम मिळनासे होऊन गेलें ! तसेच युरोपांतील राष्ट्रांना—खुद्द फ्रान्सलासुद्धां—नित्य व्यवहारांत लागणाऱ्या वस्तू दुर्मिळ होऊं लागल्या. त्यामुळे नेपोलियनच्या ह्या कायद्यामुळे ती राष्ट्रेही असंतुष्ट होत चाललीं. हालंड व बेल्जम हे नेपोलियनच्या साम्राज्यांतले देश तर केवळ उद्योगधंद्यावर जगणारे होते. त्यांच्या व्यापारास धक्का बसल्यामुळे त्यांची दुर्दशा होऊं लागली. हीच स्थिति थोड्या फार अंशाने इतर व्यापारी देशांचीही होऊं लागली. साम्राज्यांतील व्यापारास हा जो धक्का बसूं लागला, तो दूर करण्याकरितां नेपोलियनने परकीय माल कांहीं विशेष शर्तीवर युरोपांत आणण्याची सवलत दिली व स्वदेशांतील व्यापारास उत्तेजन देऊन त्याने परदेशी मालावर जबर जकात बसविली. परंतु या उपायाने युरोपियन व्यापाऱ्यांच्या स्थितीत फारशी सुधारणा होऊं शकली नाही. इंग्लंडचेही त्यामुळे व्हावे तितके नुकसान झालें नाही.

अर्थात्, इंग्लंडला शह देण्याचें कार्य तर ह्या प्रतिबंधक कायद्यानें झालें नाहींच, पण उलट युरोपांतिल प्रमुख राष्ट्रे मात्र असंतुष्ट बनलीं. हा कायदा करण्यांत नेपोलियनची मोठी चूक झाली. त्यामुळें प्रशिया, व्हर्झिन संघांतिल संस्थानें, रशिया, हालंड व ऑस्ट्रिया येथील सामान्य जनतेलाही तो अप्रिय होत गेला. यापूर्वी युरोपांतिल सामान्य जनता त्याच्या अद्भुत पराक्रमांनीं दिपली जात असे व त्याचें एक प्रकारें कौतुक करीत असे. परंतु ती स्थिति आतां झपाट्यानें बदलत चालली. खुद्द फ्रान्स देशांतही लोकमत त्याच्याविरुद्ध होऊं लागलें. इतके दिवस फ्रेंच लोक त्याला आपला पुरस्कर्ता व हितकर्ता मानून त्याचा गौरव करीत होते; त्यांना आतां त्याच्या कृति जुलमी व भीतिदायक वाटत चालल्या. त्याच्या लढाईच्या घोरणास तर ते लोक आतां पूर्णपणें कंटाळून गेलेले होते. नवीन नवीन मुलूख जिंकून फ्रान्सच्या साम्राज्याची मर्यादा वाढविणें त्यांना पसंत वाटत नव्हतें. परंतु त्यांचें आतां त्याच्यापुढें कांहींएक चालण्यासारखें नसल्यामुळें त्यांनीं आपला असंतोष अद्याप विशेष रीतीनें प्रकट केलेला नव्हता. तथापि त्यांचें नैतिक पाठबळ नेपोलियनला आतां उरलें नव्हतें, हें मात्र कोणासही सहज कळून येण्यासारखें होतें. तशांत त्याचा राज्यकारभारही दिवसानुदिवस एकतंत्री व कांहींसा जुलमी होत चालला होता. स्पेनसारख्या निरुपद्रवी देशांतिल राजघराण्याचा त्यानें व्यर्थ उपमर्द केल्यामुळें त्या घराण्याचा अभिमान बाळगणारें ऑस्ट्रियन राजघराणें व त्याच्या प्रभावळींतिल सरदार लोक हे फार संतप्त

झाले व या कृत्याबद्दल नेपोलियनचा सूड उगविण्याची संधी पाहू
 लागले. ह्या सुमारास नेपोलियनने रोमच्या पोपलाही कैदेत
 टाकून त्याचा सर्व मुलुख खालसा केल्यामुळे युरोपियन राष्ट्रां-
 चा द्वेषाग्नि फारच भडकत चालला. त्याचा खेही रशियन झार
 याचेही मन आतां त्याच्याविषयीं बिघडत चालले. त्यानें स्पेनमध्ये
 तीन लक्ष सैन्य ठेवून जें युद्ध सुरू केलें होतें, त्यांत, स्पॅनिश लोकांना
 इंग्रजी सेनापति वेलिंग्टन यानें वेळेवेळीं मदत केल्यामुळे, त्यास
 अपयश येत चालले होतें. त्याचा मुख्य जनरल मासेना ह्यानें
 त्यास आणखी सैन्याची मदत पाठविण्याविषयीं सारखें टुमणें
 लावले होतें. मासेनाच्या मदतीस स्वतः जाण्याचा नेपोलियनचा
 बेत होता. परंतु अंशतः त्याच्या नव्या लष्कामुळे व अंशतः बदलत
 चाललेल्या परिस्थितीच्या काळजीमुळे त्याच्याकडून तो बेत
 सिद्धीस गेला नाहीं. नेपोलियनची ही दुसरी मोठी चूक होय.
 या चुकीचा परिणाम असा झाला कीं, इंग्लंडला स्पेनमध्ये त्याच्या-
 विरुद्ध कारस्थान करण्यास व तेथून त्यास शह देण्यास आयतीच
 संधी सांपडली. त्याच्या गैरहजिरीमुळे त्याचे सैन्याचा दम सुटत
 चालला; व जरी मासेना यानें आपल्या शौर्याची पराकाष्ठा केली,
 तरी त्याला स्पेन व पोर्तुगाल यांच्या दरम्यान टोरेस व्हेद्रास
 येथें पराभव पावून परत फिरावें लागले. नेपोलियननें त्याबद्दल
 त्याचा दर्जा कमी केला; परंतु असें करणें न्यायाचें नसल्यामुळे
 अर्थात्च तो त्याच्यावर नाराज झाला. तसेंच साम्राज्यामध्ये
 सक्तीनें लष्करी चाकरी घेण्याचा कायदा असल्यामुळे व त्या यो-
 गानें सतत युद्ध चालू राहून प्रजेची फाजील प्राणहानि होत असल्या-

मुळें आणि त्या मानानें फायदा कांहीं नसल्यामुळें तिकडूनही लोक हवालदिल व नाराज होत चालले होते. याप्रमाणें नेपोलियनच्या साम्राज्यावर चारी बाजूनें ढग जमा होत चालले होते. परंतु ते अद्याप स्पष्ट दिसत नव्हते. नेपोलियनची भरभराट अद्याप तशीच चालू होती. त्याला अद्याप महत्वाचा असा अपजय आलेला नव्हता; त्यामुळें पॅरिसमधील त्याचें वैभव व थाटमाट यांत कांहीं कमी पडलेलें नव्हतें. पॅरिस हें गतकालीन रोम शहर बनलें होतें. अर्थात् रोमन साम्राज्याची जी वाट लागली, तीच ह्या साम्राज्याचीही लागावयाची, हें सूक्ष्मदृष्टीनें पहाणारांस मात्र कळून येण्यासारखें होतें. परंतु अद्याप तशा प्रकारची कांहीं स्पष्ट चिन्हे ठळकपणें दिसून येत नव्हती. तथापि नेपोलियनला ह्या बदललेल्या परिस्थितीची कल्पना येत चालली होती; व तो तिचा शक्य तितका प्रतिकार करण्याच्या प्रयत्नांतही होता. इंग्लंड, रशिया व ऑस्ट्रिया यांचें सामर्थ्य नष्ट केल्यावांचून आपलें साम्राज्य सुरक्षित रहावयाचें नाहीं हें तो जाणून होता. पैकीं ऑस्ट्रियाची पुरती खोड त्यानें नुकतीच मोडली होती व रशियाशीं स्नेह संपादून इंग्लंडची खोड मोडण्याच्या उद्योगास तो लागला होता. परंतु स्पेनमध्ये ब्रिटिश लष्करच्या साहाय्यानें स्पॅनिश लोकांनीं नेपोलियनच्या सैन्याचा पराभव केलेला पाहून रशियाही नेपोलियनशीं स्पर्धा करून त्याच्याविरुद्ध गुप्त कारस्थान करूं लागला. ही गोष्ट नेपोलियनच्या लक्षांत येऊन चुकल्यामुळें तो रशियाची खोड मोडण्याच्या तयारीस लागला. रशियासारख्या विस्तृत व अंशतः

ओसाड भूप्रदेशांत सैन्याची हालचाल करणे किती दुर्घट आहे, याची नेपोलियनला पुरी कल्पना असल्यामुळे त्याने आपली मोहीम यशस्वी करण्याचे अटोकाट प्रयत्न चालविले. त्याने अनेक महिनेपर्यंत गुप्तपणे रशियन सरहद्दीवर रसद पोचविण्याचे काम सुरू ठेवले व सैन्याचीही जमवाजमव सुरू केली. ही सर्व तयारी होईपर्यंत त्याने झारला आपल्या हेतूचा मागमूसही लागू दिला नाही. त्यामुळे तो गैरसावध राहिला. त्याने अगदी आयत्या वेळेपर्यंत त्याच्याशी मिठास भाषण चालू ठेवले होते. नेपोलियनची तयारी इसवी सन १८१२ च्या उहाळ्यांत पूर्ण झाली. त्या वेळीं झारने तुर्कस्थानावर स्वारी केली होती. ही संधी साधून नेपोलियनने मे महिन्यांत आपले सैन्य झारच्या सरहद्दीवर जमविले; आणि ह्या मोहिमेची व्यवस्था करण्याकरितां तो स्वतः आपल्या नव्या राणीसह पॅरिसहून निघाला. परंतु या वेळीं पॅरिसमध्ये त्याचा कोणी जयजयकार केला नाही. त्याची ही मोहीम तेथील लोकांस पसंत नव्हती. यामुळे ते त्यासंबंधाने पूर्ण उदासीन होते. परंतु तो ड्रेसडेन येथे आल्यावर मात्र त्याच्याभोवती त्याच्या मांडलिकांचा घोळका जमा झाला व त्यांनी चार दिवस त्याचे मोठ्या थाटाने आगतस्वागत करून त्याचे व त्याच्या राणीचे मन रिझविले ! त्याच्या मांडलिकांनी या वेळीं त्याची खूप स्तुति केली व अशा 'थोर व पराक्रमी बादशहाशी विरोध करण्यांत झारचा मूर्खपणा मात्र दिसून येत आहे' अशा अर्थाचे उद्गारही त्यांनी काढले ! याप्रमाणे चार दिवस ख्यालीखुशालीत घालवून नेपोलियन तत्काळ रणभूमीकडे

वळला. तो जूनच्या ३ च्या आठवड्यांत नेमून नदीजवळ येऊन दाखल झाला व तोंपर्यंत त्याचे सैन्यही सुरक्षितपणे रशियन सरहद्दीवर येऊन पोचले. ता० २४ जून स. १८१२ रोजी नेपोलियन ही नदी ओलांडून कौनो येथे आला व तेथून पोलंडमध्ये शिरण्याचा व त्याच्यावर चाल करून येणाऱ्या दोन विभागलेल्या रशियन सैन्यांचा एकदम पाडाव करण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु या वेळी त्याचे सैन्य त्याच्या पूर्वीच्या सैन्याच्या तोंडीचे नव्हते. त्यांत पोरांची व भाडोत्री शिपायांचीच फार भरती होती. तसेच त्याचे प्रमुख, कसबी व शूर सेनापति ह्या स्वारीत नव्हते. कांहीं वारले होते व कांहीं त्याच्या रोषास पात्र झाल्यामुळे स्वस्थ बसले होते. सैन्याची ही उणीव भरून काढण्याकरितां नेपोलियनने पुष्कळ परिश्रम केले. परंतु अखेरीस त्याच्या योजनेप्रमाणे त्याच्या सैन्याच्या हालचाली होईनात. यामुळे शत्रूवर एकदम छाप बसविण्याचा नेपोलियनचा बेत फसला. तो पोलंडमध्ये येऊन विलना येथे आपल्या सैन्याची वाट पहात बसला. परंतु त्यास येण्यास उशीर लागल्यामुळे रशियन सेनापतीस सुरक्षितपणे मार्ग हटण्यास सवड सांपडली. पुढे, सैन्य आल्यावर नेपोलियनने रशियन सैन्याचा पाठलाग केला, पण त्यांत कांहीं विशेष निष्पन्न झाले नाही. तेव्हां त्याला रिटेप्स्क येथे दीर्घकालपर्यंत मुकाम करावा लागला. त्याचे सैन्य तेथे येऊन पोहोचेपर्यंत त्यापैकी सुमारे १॥ लाख लोक रोगराई, उपासमार व पळपुटेपणा इत्यादि कारणांमुळे नाहीसे झाले होते ! लढाईचे तोंड लागण्यापूर्वीच सुमारे

एकतृतीयांश सैन्य नष्ट झालेलें पाहून कोणत्या सेनापतीस विषाद वाटणार नाही ? तथापि नेपोलियन डगमगला नाही. त्यानें स्वारीचें काम तसेच पुढें चालू ठेवलें ! ता० १७ आगष्ट रोजी तो स्मोलेन्स्क येथे येऊन दाखल झाला. परंतु त्याच्या शत्रूंनीं तो येण्यापूर्वीचें तें शहर उध्वस्त करून टाकलें होतें ! इतक्या अवकाशांत रशियन सेनापति बार्क्ले व बाग्रेशन यांच्या फौजा एकत्र होऊन ढिना आणि डेनियर या नद्यांच्या मध्यभागी असलेल्या मैदानांत येऊन दाखल झाल्या. या वेळीं हिंवाळाही सुरू झाला होता. अशा स्थितींत हिंवाळा संपेपर्यंत पुढें चालून जाऊं नये म्हणून नेपोलियनच्या सैनिकांनीं त्यास पुष्कळ उपदेश केला; परंतु तो त्यानें ऐकला नाही. कारण स्मोलेन्स्क शहरापासून मास्को हें राजधानीचें शहर नजिक होतें; आणि तें काबीज केल्यास झार तत्काळ तह करण्यास तयार होईल, असा त्याचा समज होता. म्हणून त्यानें आपल्या पिछाडीच्या रक्षणाची योग्य व्यवस्था करून (प्रत्येक युद्धांत नेपोलियन ह्या गोष्टीविषयी फार दक्ष असे.) पुढें चाल करून जाण्याचा निश्चय केला. त्यानें आगष्टच्या शेवटच्या आठवड्यांत स्मोलेन्स्क शहर सोडलें. त्याच्याबरोबर सुमारे १॥ लक्ष सैन्य होतें. बाकीच्या सैन्याचे ३ मोठे विभाग करून ते त्यानें बाल्टिक समुद्र, काळा समुद्र आणि कास्पियन समुद्र यांस मिळणाऱ्या नद्यांच्या खोऱ्यांतून पसरून दिले होते. नेपोलियनचें सैन्य जसजसे पुढें येत चाललें, तसतसे रशियन सेनापति आपला प्रदेश ओसाड व उध्वस्त करून मार्गे हट्टें

लागले. त्यामुळे फ्रेंच सैन्याचे फार हाल होऊं लागले. नेपोलियनचें सैन्य मुख्यतः जिकलेल्या मुलुखावर जगत असे. परंतु ही गोष्ट स्पेनमध्ये व प्रस्तुत युद्धांत रशियामध्ये साधण्यासारखी नसल्यामुळे दोन्ही ठिकाणी त्याच्या मार्गांत भयंकर अडचणी उत्पन्न झाल्या. ह्या अडचणींचा नेपोलियनच्या मनावरही इतका परिणाम झाला की, तो परत मार्गें फिरण्याचा विचार करूं लागला. इतक्यांत रशियन सैन्य माघार घेण्यास नाखूष असल्याचें वर्तमान त्याला समजलें व तें खरें होतें. रशियन सैन्याच्या संतोषाकरितां झारनें वार्हे यास परत बोलावून त्याची जागा कुटसॉफ यास दिली. त्यानें लढाई करण्याचा संकल्प करून बोर्डिनो गांवानजिक आपल्या सैन्याचा तळ दिला. येथें त्याची व नेपोलियनची गांठ पडून एक वरीच महत्त्वाची लढाई झाली व त्यांत नेपोलियनचा विजय झाला. या लढाईत जरी सुमारे ५० हजार रशियन सैन्य पडलें, तरी तेवढ्यानें कुटसॉफ याचा पुरा मोड झाला नाही. तो राहिलेले सैन्य घेऊन पुन्हा पळत सुटला. नेपोलियन ह्या वेळेस आजारी पडला. त्यामुळे तो त्याचा पाठलाग करण्याच्या भरीस पडला नाही. मात्र त्यानें लवकरच मास्को शहर गांठलें. परंतु हें शहरही रशियन लोकांनीं तो येण्यापूर्वीच उजाड करून टाकलें होतें ! नेपोलियनचा मास्को येथें तळ पडल्यावर रशियन लोकांनीं आसपासच्या रानांस आग लावून दिली ! या सर्व चिन्हांवरून नेपोलियननें जो घडा ध्यावयाचा, तो त्यानें घेतला नाही. झार आतां लवकर तहास सिद्ध होईल, या आशेनें तो तेथेंच पडून

राहिला. परंतु पुष्कळ दिवस झाले तरी तहाचें कांहींएक लक्षण दिसेना. उलट मास्कोपासून पलीकडे कांहीं अंतरावर रशियन सेनापति नवीन सैन्य जमा करीत असल्याचें त्यास आढळून आलें. तेव्हां त्यानें सेंटपिटर्सबर्गवर चाल करण्याविषयी आपल्या सैनिकांचें मन वळविण्याचा यत्न केला. पण मास्कोच्या कडक थंडीमुळे त्याच्या सैन्याची दुर्दशा होत चालली होती; अशा स्थितीत पुढें जाणें धोक्याचें वाटून त्यांनीं त्याचें म्हणणें ऐकलें नाहीं. तेव्हां नाइलाज होऊन त्यानें परत फिरण्याचा हुकूम दिला. परत येतांना थंडी, दुष्काळ व रोग यांमुळे त्याचें बहुतेक सैन्य दगावलें. त्याचें राहिलेंलें सैन्य वाटेंत एका लहानशा नदीवर शत्रूच्या आटोक्यांत सांपडलें होतें; परंतु नेपोलियननें मोठ्या कुशलतेनें व धाडसानें ह्या प्रसंगांतून तें सोडविलें. नंतर ह्या सैन्यास स्मोरगोनी येथें सोडून व आपल्या सर्व सैन्याचें आधिपत्य म्युराट यास देऊन तो पॅरीसला निघून आला. त्याच्या मागून त्याचें सैन्य आलें, पण त्याची संख्या आतां फारच थोडी उरली होती. थंडी, उपासमार, रोग व इतर हालअपेष्टा यांनीं त्याच्या ४१ लक्ष सैन्यापैकीं ४ लक्ष सैन्याचा चुराडा केला ! व सुमारे २५ हजार सैन्य कसें तरी रडतखडत परत आलें ! नेपोलियनचा हा पराभव व सैन्यनाश त्याच्या चरित्रांत अत्यंत महत्वाचा आहे. कारण त्यामुळे त्याचें माहात्म्य व वैभव यांस उतरती कळा लागत जाऊन पुढें क्रमाक्रमानें तो रसातळास जाऊन पोचला ! इटालीतील पहिला दिग्विजय हा जसा त्याच्या भाग्योदयाचा पाया, तसाच हा परा-

भव व ही सैन्यहानि हा त्याच्या नाशाचा पाया होय ! येथून पुढे नेपोलियनला स्वास्थ्य मिळालेच नाही. त्याचे पुढील सर्व आयुष्य कष्टांत, काळजीत व आपत्तीत गेले. असो; रशियांतून नेपोलियन परत येतो तो मॅलेट नांवाच्या एका जुन्या राजवटीतील लोकसत्तावादी मनुष्याने त्याचा खून करण्याप्रीत्यर्थ केलेला कट उघडकीस आला ! ह्या कटाचे निमूलन केल्यानंतर तो आपल्या सैन्याची नवी जमवा-जमव करू लागला. त्याने रशियावर केलेली स्वारी जरी फ्रेंच राष्ट्रास पसंत नव्हती, तरी त्या स्वारीचे जे अनिष्ट परिणाम झाले त्यायोगाने फ्रेंच राष्ट्राच्या वैभवास व इभ्रतीस धक्का बसण्याचा संभव असल्यामुळे फ्रान्सचे लष्करी सामर्थ्य कायम राखण्याकरितां तेथील सर्व लोकांनी पैसा व माणसे यांचा नेपोलियनला मोठ्या उत्सुकतेने पुरवठा केला. इतक्यांत जर्मन संस्थानांच्या प्रजेने त्याच्या सत्तेविरुद्ध बंड सुरू केल्याची व त्या बंडवाल्यांच्या मदतीस रशियन सैन्य येत असल्याची खबर त्यास लागली. नेपोलियन सैन्याची जमवाजमव करीत होताच. सुमारे ३ महिन्यांच्या आंत त्याने दोन लक्ष सैन्य युद्धास तयार केले व त्याचे सात विभाग करून त्याने ते सैन्य व्हाईन व एल्व या नद्यांच्या नजिक पाठविले. याखेरीज आणखी थोड्या दिवसांत त्याने सुमारे ३ लक्ष सैन्य नवीन तयार केले. नेपोलियनने हे सर्व सैन्य जरी कुशलतेने शिकवून तयार केले होते, तरी ते अगदी नवशिक्या अर्थात् अनुभवशून्य लोकांनी भरले असल्यामुळे आस्टेरलिट्झ, जेन्ना, फ्रेडलॅंड वगैरे ठिकाणी लढलेल्या सैन्याच्या योग्यतेचे ते नव्हते. परंतु सैन्याच्या अंगची ही उणीव

आपण आपल्या लष्करी डावपेंचांनी व कुशलतेने भरून काढे, असा आत्मविश्वास बाळगून नेपोलियन रणभूमीकडे निघाला. तो एप्रिलच्या ३ व्या तारखेस (. १८१३.) मेयन्स शहरांत येऊन पोचला. व्हार्डन-संघातील संस्थाने आपल्या बाजूस वळविण्याकरितां तो येथे आला. ते कार्य करून तो पुढे तसाच निघाला, व जेन्ना शहर ओलांडून त्याने आपला लेप्पंनट यूजेने—जो त्याच्या सैन्यास मिळण्याकरितां एल्ब नदीच्या पश्चिम तीरावरून येत होता—त्यास गांठले. येथे रशियन स्वारीतून परत आलेले कसलेले सैन्य व अधिकारी आणि फ्रान्सांतून नुकतेच आलेले नवशिके सैन्य यांची परस्पर भेट झाली. तेव्हां भावी रणसंग्रामाची कल्पना मनांत येऊन सर्वांच्या मनोवृत्ति उचंबळून गेल्या; व ते एकमेकांच्या हातांत हात घालून समरभूमीकडे निघाले. ह्या सुमारास प्रशियानेही फ्रान्सविरुद्ध युद्ध जाहीर केले असून प्रशिया व रशिया यांचे सुमारे एक लक्ष सैन्य ओडर व व्हिशुला यांच्यामध्ये असलेल्या किल्ल्यांना वेढा देण्याकरितां चालून येत होते. जर्मनीत सुरू असलेल्या वंडाच्या चळवळीस उत्तेजन देण्याकरितां हे सैन्य इतक्या तांतडीने पुढे निघाले होते. नेपोलियनने ह्या सैन्यास एल्ब नदीनजिक गांठून खूप मार देण्याचा बेत योजिला; व त्या हेतूने त्याने आपले सैन्य लेप्झिक् शहराच्या रोखे चालविले. वॉर्टेन लुट्झेन् येथे रूसो-प्रशियन सैन्याची व त्याच्या सैन्याची गांठ पडून लढाई जुंपली. ह्या लढाईस प्रारंभ होताच इटालीतील दिग्विजयापासून त्याचे सन्निध असलेला बेसेरेस नामक हुशार

सेनापति एकाएकी आकस्मिक रीतीने गोळी लागून मरण पावला ! परंतु ह्या अपशकुनास धैर्याने बाजूस ठेवून नेपोलियनने लढाईचे काम कसून चालविले. त्याचे फळ त्याला लवकरच मिळाले. थोड्याच वेळांत त्याच्या शत्रूंचा पराभव होऊन ते पिछेहाट करून लागले. नंतर नेपोलियन ड्रेसडेन शहरांत शिरला. तेथे त्याने आपले आसपासचे सर्व सैन्य जमेपर्यंत मुक्काम केला व नंतर शत्रु-सैन्यावर पुन्हा चाल करून त्याने त्यांचे बोटझेन नामक ठाणे जिंकून घेतले. याप्रमाणे जरी त्याला लागोपाठ दोन विजय मिळाले, तरी तेवढ्याने लढाईचा शेवट लागेना. रूसो-प्रशियन सैन्य सारखे मार्गे हटत चालले; परंतु त्यांचा पाठलाग करण्याचे घाडस नेपोलियनच्या नवशिक्या लष्कराचे हातून होईना. तेव्हां त्याला आणखी एखादी लढाई करून शत्रूंचा पुरा मोड करण्याची संधी येण्याची वाट पहात बसावे लागले. इतक्यांत आस्ट्रिया व रशिया यांची गुप्त खलवते चालू असल्याची बातमी त्यास समजली. तेव्हां आस्ट्रियाला आपल्या बाजूस बळविण्याकरितां त्यास त्याने सिलेसिया प्रांताची लालूच दाखविली. आस्ट्रियाची राज्यसूत्रे या वेळीं मेटरनिच नामक एक हुषार मुत्सद्दी चाळवीत होता. त्याने नेपोलियनची सूचना मान्य केल्यासारखे दाखवून आपल्या सैन्याची जय्यत तयारी केली; व ती झाल्यावर मग प्रशिया व रशिया यांचा फ्रान्सशी तह जुळवून आणण्याचे कामीं आपण मध्यस्थी करण्यास तयार आहों, असे त्याने नेपोलियनला कळविले ! तसेच तहाच्या अटींचा एक मसुदाही त्याने त्याच्याकडे पाठविला ! ह्या तहान्वये हानसे, टाउन्स

व इकरियन परगणे, व्हार्डिन संघांतील संस्थानें व वासा प्रांत इतका मुलुख सोडावा लागणार होता. तसेंच सिसली व स्पेन येथे जर पूर्वीचे बोरबोन घराण्यांतील राजे गादीवर बसविले, तर इंग्लंडचेही समाधान करतां येईल, असें मेटरनिच याचे म्हणणें होतें. परंतु नेपोलियन एक इंचभर जमीन सुद्धां सोडण्यास तयार नव्हता. ऑस्ट्रियन मुत्सद्याचा हा मसुदा त्याला अत्यंत उर्मटपणाचा वाटला व त्यानें रशिया व प्रशिया यांस स्वतंत्रपणें तहाचे बोलणें करण्याची सूचना केली. परंतु ऑस्ट्रिया ह्या दोन्ही राष्ट्रांस मदत करण्यास तयार झालेला असल्यामुळे त्या राष्ट्रांनीं नेपोलियनची सदर सूचना अमान्य केली. तेव्हां मेटरनिच याचे सर्व डावपेच नेपोलियनच्या लक्षांत येऊन त्यानेंही ऑस्ट्रियाची पुन्हा एकदां खोड मोडण्याचा निश्चय केला. व त्या तिन्ही शत्रूंशीं तोंड देण्यास पुरेसे सैन्य व सामुग्री जमविण्यास अवकाश मिळण्याकरितां त्यानेंही मेटरनिच याची मध्यस्थी कबूल करून तात्पुरती लढाई बंद करण्याच्या करारनाम्यावर सही केली.

तहाच्या वरील अटी कबूल न करण्यांत नेपोलियननें मोठी चूक केली, असें लष्करी तज्ज्ञांचें मत आहे; मुत्सद्यांचेही तसेंच मत आहे. फ्रान्सचे युरोपांतील वर्चस्व केवळ लष्करी सामर्थ्यावर अवलंबून होतें; व या वेळीं नेपोलियनचे सैन्य अनेक प्रकारे कमकुवत झालेले असल्यामुळे त्यानें ३।४ शत्रूंशीं एकट्यानें सामना देण्याचा हा

१ हा करारनामा 'The armistice of pleisnity' ह्या नांवानें इतिहासांत प्रसिद्ध आहे.

प्रसंग टाळावयास पाहिजे होता. म्हणजे त्याला आपल्या सैन्याची योग्यता वाढविण्यास अवसर सांपडून पुन्हा सर्व युरोपखंड आपल्या-पुढे वांकवितां आले असतें. परंतु नेपोलियनचा विनाशकाल जवळ येऊन ठेपलेला होता, यामुळे इभ्रतीच्या खोठ्या इरेस पेटून त्याने वरील तहान्वये युरोपांत शांतता स्थापन करण्याची अनायास आलेली संधी दवडली ! असो; नेपोलियन याप्रमाणे ड्रेसडेन येथे नवीन सैन्य जमा करित असतां इकडे स्पेनमध्ये ब्रिटिश सेनापति वॉलिंगटन व फ्रेंच सेनानी यांचे युद्ध जुंपले. या युद्धाचा शेवट व्हिटोरियाच्या मैदानावर होऊन त्यांत फ्रेंच सैन्याचा पुरा मोड झाला. यामुळे स्पेन देशातील नेपोलियनचे वर्चस्व आपोआप नष्ट झाले ! स्पेनवर स्वारी करण्यांत व तेथील लोकांना त्रस्त करण्यांत आपली मोठी चूक झाली, हे पुढे नेपोलियनने स्वतःच कबूल केलेले आहे. स्पेनमधल्या ह्या पराभवाची वार्ता ऐकतांच रशिया व प्रशिया यांना नेपोलियनच्या विरुद्ध लढण्यास अधिक अवसान चढले व आतां ऑस्ट्रियाही उघडपणे त्यांना जाऊन मिळाला ! तथापि ऑस्ट्रियाने वरील शर्तीवर तह करण्याविषयी आणखी एकदां नेपोलियनला विनंती केली. परंतु ती त्याने तिरस्कारपूर्वक फेटाळून लावली. तहाची वाटाघाट सुरू झाल्यापासून सुमारे दोन महिन्यांचे आंत नेपोलियनची युद्धाची-तयारी झाली. आपल्या पिछाडीचे संरक्षणाकरितां मुख्य मुख्य ठाण्यांवर अत्रश्य तितकी फौज ठेवून सुमारे ३॥ लक्ष निवडक सैन्य घेऊन तो पुढे निघाला. त्याने आपल्या सैन्यांत शिस्त

व उत्साह उत्पन्न केला होता; पण त्यास अनुभवाची जोड नसल्यामुळे व तसेच त्याचे दुय्यम अधिकारीही नवशिके असल्यामुळे ते यशस्वी होईलच असा भरंवसा नव्हता. परंतु सैन्याचा जरी भरंवसा नसला तरी नेपोलियनला स्वतःच्या बुद्धीचा मोठा विश्वास होता व तिच्या जोरावर तो विपरीत अशा परिस्थितीतही ३ प्रबल संयुक्त शत्रूंची तोंड देण्यास तयार झाला ! शत्रूंचे सैन्य सुमारे ८ लक्ष होते. त्यापैकी ५ लक्ष समरभूमीवर सज्ज होते. त्याचे तीन मोठे विभाग केलेले असून ते शुवर्त्झनबर्ग (बोहिमिया प्रांतांत), ब्लूचर (ओडर नदीच्या वरल्या बाजूस) व बर्नाडोटे (बर्लिनजवळ) या तीन मुख्य सेनापतींच्या स्वाधीन करण्यांत आले होते. ही सर्व सैन्ये मोर्यूच्या योजनेप्रमाणे हालचाल करीत होती. नेपोलियनने ह्या तिन्ही सैन्यांवर हल्ला करण्याची एक योजना केली. ब्लूचरच्या सैन्याचा समाचार घेण्याचे काम त्याने स्वतःकडे घेतले, व बाकीच्या दोन सैन्यांवर त्याने आपले दुय्यम सेनापति पाठविले. मोर्यूची योजना अशी होती की, होतां होईल तोंपर्यंत प्रत्यक्ष नेपोलियनशी लढाई करण्याचा प्रसंग टाळून त्याचे दुय्यम

१ नेपोलियनची स्थिति ह्या वेळीं फारच अनिष्ट होती. त्याच्या सैन्यांत भाडोत्री लोकांचा भरणा विशेष होता व ह्यापैकी बऱ्याच लोकांची जर्मन बंडवाल्यांशी सहानुभूति होती. तसेच त्याचे जुने लेफ्टेनंट मोर्यु व बर्नाडोटे हे शत्रूसैन्यास जाऊन मिळाले होते ! त्याच्या शत्रूंचे सैन्य चांगले कसलेले होते. त्याची संख्याही नेपोलियनच्या सैन्यापैक्षां दीडपट जास्त होती. ह्या सर्व प्रतिकूल गोष्टींस धाब्यावर बसविणारा धाडसी नेपोलियन एका दृष्टीने जगाच्या कौतुकास पात्र नाही काय ?

सेनापति सांपडतीक तेथे त्यांस लोळवावयाचे. या योजनेस अनु-
सरून नेपोलियन पुढे येतांच ब्लूचर मार्गे हट्टं लागला. त्याच्या
सैन्याशी कांहीं चकमकी करून नेपोलियन परत ड्रेसडेन येथे
आपल्या मुख्य तळावर आला. तो तेथे येण्यापूर्वी शुवर्त्झनबर्ग
हा आपल्या सैन्यासह तेथे आलेला होता, तो आयताच नेपो-
लियनच्या तावडीत सांपडला. त्याच्या सैन्याचा नेपोलियनने
तेव्हांच धुव्वा उडवून त्यास पळ काढावयास लावले. ह्या लढाईत
मोरयु मारला गेला. ह्या पळणाऱ्या सैन्याचा पाठलाग करण्या-
करितां त्याने म्युराट व दुसरे दोन सेनापति पाठवून तो स्वतः
पिरना येथे चालून गेला. परंतु नंतर लवकरच तो आजारी
पडल्यामुळे त्याला ड्रेसडेन येथे परत यावे लागले. यानंतर या
युद्धाचा भार बहुतेक त्याच्या दुय्यम सेनापतीवरच पडल्यामुळे व
ते त्याच्या इतके कलाभिज्ञ नसल्यामुळे लेप्झिग येथे झालेल्या
मोठ्या लढाईत नेपोलियनच्या सैन्याचा पूर्ण पराभव झाला.
तेव्हां तेथून ते सैन्य परत फिरले. शत्रूसैन्याने त्याचा पाठलाग
करून त्यास फार जेरीस आणले. अखेर त्यांच्या मार्गातल्या
एल्स्टर नदीवरचा पूल त्यांनी उडवून दिल्यामुळे फ्रेंच सैन्याची
फार दाणादाण झाली. इतक्यांत बव्हेरियाने नेपोलियनविरुद्ध
शस्त्र उचलले. परंतु हानो येथे नेपोलियनने त्या सैन्याचा परा-
भव करून आपल्या माघारी फिरलेल्या सैन्यास रस्ता मोकळा
करून दिला. ह्या लढाईत नेपोलियनचे सैन्य फार मेलें. सुमारे २
लक्ष सैन्यापैकी ९० हजार सैन्य काय ते सुरक्षितपणे माघारें

आले ! हा पराभव झाल्यानंतर आपल्या दुय्यम सेनापतीवर पुढील युद्धाची जबाबदारी टाकून आणखी नवीन सैन्याची जमवाजमव करण्याकरितां नेपोलियन पॅरिस शहरीं येऊन दाखल झाला.

प्रकरण १० वें.

अधःपतन.

नेपोलियन पॅरिसला आल्यावर रणभूमीवरील त्याच्या सैन्याचे आणखी पराभव झाल्याची बातमी त्याला समजली. तसेंच स्पेन-मध्ये ब्रिटिश सेनापति वेलिंग्टन याजबरोबर जें त्याचें सैन्य लढत होतें, त्याचा मोड करून वेलिंग्टन फ्रेंच सरहद्दीत शिरला होता. इकडे रशियन व ऑस्ट्रियन सैन्यही व्हाईन नदीच्या बाजूने फ्रान्सवर चाल करून येण्यास निघाले होते. नेपोलियनजवळ आतां लढाईस खरें उपयुक्त असे सैन्य फार थोडें उरलें होतें. तथापि १८१४ च्या उन्हाळ्यापर्यंत हें संयुक्त सैन्य व्हाईन नदीच्या सरहद्दीवर येऊन पोचणार नाहीं, अशी त्याची समजूत असल्यामुळे १८१५ सालाकरितां नॉदलेच्या शिपायांस बोलावून त्यांस शक्य तितकें शिक्षण देऊन युद्धास तयार करण्याचा त्यानें संकल्प केला. खुद्द फ्रान्सवर परकीय शत्रूंची स्वारी होणार, असे पाहून पॅरिस येथील प्रमुख लोक ह्याप्रसंगी आपणांस शक्य तितकी पैशाची व माणसांची मदत करतील, असे त्यास वाटत होतें. व

सेनेटने तर त्यास लागेल तितका पैसा व माणसे देण्याचा ठराव-
ही केला होता. ह्या गोष्टीमुळे त्यास विशेष उत्तेजन येऊन तो सर्व
युरोपचा समाचार घेण्याकरितां जारीने तयारी करूं लागला. परंतु
त्याची तयारी पूर्ण होण्यापूर्वीच शत्रूंचे संयुक्त सैन्य व्हाईन नदी-
च्या तीरावर येऊन पोचले. हे सैन्य फ्रान्सांत नेण्यापूर्वी संयुक्त
युरोपियन राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींनी नेपोलियनशी समेट करण्याचा
एक प्रयत्न केला. आल्प्स, पिरनिज व व्हाइन या सरहद्दीच्या
आंतील प्रदेश व मेयन्स, कोलोन आणि अँटवर्प हे भाग नेपो-
लियनच्या ताब्यांत ठेवून बाकीचा त्याने जिंकलेला सर्व मुलुख
ज्याचा त्यास परत मिळावा, अशी त्यांची इच्छा होती. नेपोलि-
यनने त्यांची ही मागणी स्पष्टपणे नाकारली नाही, परंतु त्यांना
अखेरचा निकाल कळविण्याचे त्याने लांबणीवर टाकले. ही त्याची
चूक त्यास लवकरच भोवली ! हे तहाचे बोलणे सुरू असतां इकडे
जर्मनीतील राष्ट्रीय बंडाच्या संसर्गाने हॉलंड व बेल्जियम येथेही
नेपोलियनच्या विरुद्ध बंडे सुरू झाली ! तसेच त्याचा पराक्रमी व
विश्वासुक सरदार—ज्याला त्याने नेपल्सच्या गादीवर बसविले होते
तो—म्युराट हा ऑस्ट्रियन मुत्सद्दी मेटरनिच याच्या जाळ्यांत
सांपडून शत्रुपक्षास जाऊन भिळण्याच्या बेतांत आला होता !
स्वित्झर्लंडांतील सरदारांनीही त्याची अधिसत्ता झुगारून देण्या-
चा प्रयत्न चालविला होता ! या सर्व परिस्थितीचा फायदा घेऊन
अर्थातच नेपोलियनच्या शत्रूंनी तहाचे बोलणे सोडून दिले व
एकदम फ्रान्सवर चालू केली. इ. स. १८१३ च्या डिसेंबर महि-

न्यांत त्यांच्या सैन्याचे दोन मोठमोठे विभाग व्हाईन नदी ओलांडून फ्रान्सकडे येण्यास निघाले. पैकीं एक भाग ब्लूचरच्या हाताखाली असून तो मॅनेहेम व त्याच्या आसपासच्या किल्ल्यांच्या बाजूने येत होता. ह्या सैन्यांत सुमारे ८० हजार लोक होते. दुसरें सैन्य १॥ लक्ष असून त्याचा अधिपति शुवर्टझेनबर्ग हा होता. हें सैन्य स्वित्सर्लंडमधून फ्रान्सच्या पूर्व सरहद्दीवर येत होतें. शत्रुसैन्याची ही आकस्मिक हालचाल पाहून नेपोलियन क्षणभर गोंधळला. कारण त्याचेपाशीं अद्याप शत्रुसैन्यास तोंड देण्याजोगें सैन्य जमलेलें नव्हतें. परंतु त्यानें धीर सोडला नाही. ह्या नाजुक व अत्यंत अडचणीच्या प्रसंगीं शूर व धीर वीरास साजेशीच कृति त्यानें केली. त्यानें आपली राणी मराया लुसी हिला रीजंट नेमून आपला भाऊ जोसेफ यास पॅरिसचा लष्करी अधिपति नेमलें, व आपण स्वतः होतें तेवढें सर्व सैन्य घेऊन युद्धाकरितां शत्रुसैन्याकडे वळला (जानेवारी १८१४). थोड्याच अवकाशांत तो मारन नदीकांठीं असलेल्या चॅलॉन्स शहरां आला. तेथें त्याला त्याचे दुय्यम लष्करी अधिकारी भेटले. शत्रुसैन्याचा वेग आंवरून घरण्यास असमर्थ झाल्यामुळे ते गांगरून गेलेले होते. त्या सैन्यातील एक मुख्य अधिपति ब्लूचर हा मारन नदीच्या वरच्या अंगास येऊन दाखल झाला होता, व दुसरा शुवर्टझेनबर्ग नामक सेनापति यूवे व सेन नदीच्या दरम्यानच्या टापूंत आला होता. पॅरिसकडे जाणारे वरील दोन्ही रस्ते शत्रुसैन्यानें व्यापले होते व नेपोलियनपेक्षां त्यांचें सैन्य तिपटीनें अधिक असल्यामुळे ही

दोन्ही सैन्ये लवकरच एकत्र होऊन पॅरिस गांठणार, असा रंग दिसत होता. एकंदरीत प्रसंग मोठा धोक्याचा व अत्यंत आणीबाणीचा प्राप्त झाला होता. आणि याच कारणामुळे त्याचे दुय्यम सेनापति इताश व निरुत्साह झालेले होते. परंतु नेपोलियनने त्यांना धीर दिला व शत्रूचा पाडाव करण्याची एक उकृष्ट डावपेचाची क्लृप्ति काढून त्याने त्यांस उत्साहपूर्वक आपापले काम बजावण्यास सांगितले. वरील दोन शत्रुसैन्यांचा मिलाफ होण्यापूर्वी त्यांपैकी एक म्हणजे ब्लूचरचे सैन्य गांठून त्याचा अगोदर मोड करावा, अशा हेतूने नेपोलियन सुमारे ४० हजार फौज घेऊन शत्रुसैन्यास घेरण्याकरितां विहत्रेच्या ओढ्यापर्यंत आला. तो पुढे येत आहे असे पाहून ब्लूचर मार्गे सरून लागला. पण नेपोलियनने त्यास ब्रेने येथे गांठून त्याच्या सैन्याचा पुष्कळ खराबा केला. तथापि तो त्याच्या तावडीतून निसटला व लवकरच शुवर्टझेनबर्ग याच्या सैन्याच्या एका बगलेस जाऊन मिळाला. नेपोलियन मध्यंतरी ला रोथेरे येथे आला, पण तेथे त्यास शत्रुसैन्याने अचानकपणे गांठले. तेव्हां मोठ्या मुष्कळीने त्याच्या पेचांतून तो निसटला. यापुढे त्याची स्थिति विशेष भयप्रद व धोक्याची होत चालली. तरी पण त्याने धीर सोडला नाही. स्वतःच्या लष्करी डावपेचांतील कौशल्याविषयी त्याचे ठायी पूर्ण आत्मविश्वास असल्यामुळे ह्या कौशल्याच्या जोरावर अजूनही आपण शत्रूचा पाडाव करूं, असे त्यास वाटत होते; आणि सुदैवाने त्याप्रमाणे त्याला पुढे लवकरच त्या कामी यशही आले. शत्रूचे सैन्य फक्त मार्ने

व सेन या दोन नद्यांच्या जवळून गेलेल्या दोन मोठ्या रस्त्यांनीच काय ते पॅरिसवर येणे शक्य होते. आणि त्या स्थितीत सदर सैन्याचे दोन विभाग होणे अपरिहार्य होते. तेव्हां ह्या दोन्ही रस्त्यांच्या बाजूस आपले सैन्य ठेवून वेळ पडेल तेव्हां प्रत्येक सैन्यावर अगर त्याच्या विभागावर हल्ला करण्याचा नेपोलियनने विचार केला; आणि त्याप्रमाणे त्याने आपल्या सैन्याची रचना केली. थोड्याच अवकाशांत त्याच्या योजनेप्रमाणे ब्लूचर त्याच्या सपाट्यांत सांपडला. तेव्हां त्याने आपले दोन लेफ्टनंट शुवर्टझेनबर्गच्या सैन्यास थोपवून धरण्याकरितां पाठविले व आपण दुसऱ्या तीन दुय्यम अधिकाऱ्यांसह सुमारे ३० हजार फौज घेऊन ब्लूचरवर चाल करून गेला. सुमारे ४ दिवसपर्यंत त्याने त्याच्या सैन्याशी युद्ध करून अखेर ब्लूचरस येथे ब्लूचरचा त्याने पूर्ण पाडाव केला. हे युद्ध ता. १० ते १४ फेब्रुवारीपर्यंत सारखे चालू होते. त्यांत नेपोलियनने शत्रूचे १५ हजार लोक कैदी केले व त्याच्या पुष्कळशा तोफा काबीज केल्या. याखेरीज ब्लूचरचे पुष्कळ लोक समरांगणांत मेले, ते निराळेंच ! याप्रमाणे ब्लूचरचा मोड केल्यानंतर नेपोलियन शुवर्टझेनबर्गच्या सैन्याकडे वळला. त्याच्या सैन्यास थोपवून धरण्याकरितां नेपोलियनने आपले दोन अधिकारी पाठविल्याचे मार्गे सांगितलेच आहे. ह्या अधिकाऱ्यांच्या सैन्यास मार्गे रेटित रेटित तो सेन नदीच्या काठाने पॅरिसजिक येऊन पोचला होता. व पॅरिसवर लवकर जातां यावे म्हणून त्याने आपले सैन्य सेन नदीच्या

दोन्ही तीरांनीं चालविलें होतें. त्यांमुळें त्यांचें सैन्य विभागलें जाऊन त्याच्या दोन्ही बगला नेपोलियनच्या मान्याच्या टप्प्यांत येण्याजोग्या होत्या. ह्या स्थितीचा फायदा जर नेपोलियनला घेतां आला असता, तर त्यांने थोड्याच अवकाशांत ह्या सैन्याचाही चक्काचूर करून टाकला असता. परंतु हें सैन्य पॅरिसनजिक आल्यामुळें त्या शहरांतील लोकांत भीतीनें घांदल उडून गेली. तेव्हां नाइलाजास्तव नेपोलियनला पॅरिसजवळ येऊन ह्या सैन्याच्या तोंडाशीं जाऊन समोरासमोर सामना द्यावा लागला. पॅरिसच्या तोंडावर नेपोलियन येतांच तेथील लोकांस धीर आला व त्यालाही जास्त सैन्याची कुमक मिळाली. परंतु शत्रूच्या बगलेवर (मार्गे सांगितल्याप्रमाणें) हल्ला करण्यापासून जसें इष्ट कार्य साधणारें होतें, तसें तें समोरासमोर सामना केल्यानें साधण्याचा संभव नव्हता. तथापि प्राप्त स्थितीतच आपल्या अंगचें कौशल्य दाखवून विजय संपादण्याचा नेपोलियननें निश्चय केला. नुकत्याच मिळालेल्या विजयामुळें त्याच्या सैनिकांचे ठायींही पुन्हा आत्म-विश्वास उत्पन्न झाला होता. तेव्हां त्यांनींही ह्या सैन्याचा मोड करण्यास नेटानें मदत केली. अखेर शुवर्टझेनबर्ग याचा व त्याच्या कसलेल्या सैन्याचा नाजिस व माँट्यू येथें नेपोलियननें इतका निकराचा पराभव केला कीं, जरी ह्या सेनापतीच्या मदतीला आणखी एक लक्ष सैन्य मिळण्यासारखें होतें, तरी त्यांनें मार्गे पळ काढला ! ह्या चकमकींत त्यांचें सुमारें १ लक्ष सैन्य खराब झालें. नेपोलियननें हा विजय केवळ ७० हजार सैन्याच्या जोरावर

मिळविला. ह्यापैकी बरेच लोक नवशिके व अगदी तरुण होते. नेपोलियनने आजपर्यंत पुष्कळ विजय संपादन केलेले होते, परंतु त्या सर्वांहून हा विजय विशेष महत्त्वाचा आहे. ह्या विजया-मुळे त्याने फ्रान्सवर आलेले प्राणसंकट कांहीं काल तरी दूर लोटून दिले; व पॅरिसवर हल्ला करणे सोपे काम नाही, याची तीव्र जाणीव त्याने युरोपच्या ठायी उत्पन्न केली. लष्करी कौशल्याच्या दृष्टीनेही त्याचा हा विजय मोठा कौतुकास्पद आहे, असे अनेक तज्ज्ञांचे मत आहे.

याप्रमाणे दोन्ही सैन्यांचा पराभव झाल्यानंतर तहाचे बोलणे सुरू होऊन कांहीं दिवस युद्ध तहकूब राहिले. वस्तुतः ला रोथेरे येथे जेव्हां नेपोलियनची स्थिति फार विकट झाली, तेव्हांपासूनच उभय पक्षांत तहाची बोलणी सुरू झाली होती. युरोपांतील संयुक्त राष्ट्रांनी या वेळी फार सक्तीच्या अटी-पुढे मांडल्या होत्या. त्या कबूल केल्यास नेपोलियनने संपादन केलेला सर्व मुलूख फ्रान्सला सोडावा लागणार होता. शिवाय युरोपच्या पुनर्घटनेत फ्रान्सचे बिलकूल अंग नसावे, अशीही एक अत्यंत अपमानास्पद शर्त यांत

१ ह्या विजयासंबंधाने मॉरिस नामक इंग्रज इतिहासकार लिहितोः—

“ The coalitio , which, a few days before, believed that Paris was in its grasp, had been driven back in to the midst of Champagne, by operations which will live in history as among the finest masterpieces of war. It is doubtful, indeed, if the difficult exploit of moving an army between divided enemies has been illustrated by a grander example.”

होती. ह्या अटीची वाटाघाट चालू असतांच नेपोलियनने वरील विजय संपादन केला; अर्थात् यापुढे असल्या अटी नुसत्या ऐकून घेण्यासही तो तयार नव्हता. त्याने त्या तेव्हांच धुडकावून लावल्या. त्यामुळे पुन्हा युद्धास सुरवात झाली. ब्लूचर व शुवर्टझेनबर्ग या दोघांच्या हातून पॅरिसवर चालू करण्याचे काम निभत नाहीसे पाहून संयुक्त सैन्याचा आणखी एक मोठा भाग त्यांच्या मदतीस आला. शिवाय वरील दोन्ही सैन्यांतही कमी झालेल्या लोकांचे ठिकाणी नवीन लोकांची भरती करण्यांत आली. ह्या तिन्ही सैन्यांना जेरीस आणण्याचा प्रयत्न नेपोलियनने चालविला होता. परंतु खुद्द पॅरिस शहरांत त्याच्या सत्तेविरुद्ध टेलिरांद नामक त्याच्या जुन्या मंत्र्याने एक मुसकट करून त्यांतील कांही लोकांनी शत्रुसैन्यांत येऊन त्यांना प्रोत्साहन दिल्यामुळे ही तिन्ही सैन्ये होईल ते नुकसान सोसून नेपोलियनवर तुटून पडू लागली. ह्या वेळी त्यांच्या व त्यांच्या दरम्यान अनेक लहान मोठ्या चकमकी होऊन त्यांत त्याने आपले कौशल्य अनेक ठिकाणी प्रकट केले; परंतु त्याचे सैन्य अगदीच थोडके असल्यामुळे व त्याच्या दुय्यम सेनापतींतही भेदबुद्धीचा प्रवेश झाल्यामुळे अखेर त्यास हार खावी लागली. व ज्या पॅरिसचे वैभव वाढविण्याकरितां तो इतकी वर्षे झटला, त्या पॅरिस शहरामध्ये शत्रुसैन्याचा शिरकाव झालेला पाहण्याचे त्याच्या नाशिबी आले ! ह्या वेळी नेपोलियनची मनोवृत्ति फार क्षुब्ध व खिन्न झालेली होती. शत्रुसैन्याचा पाडाव अजूनही आपण करू, असे त्यास घाटत होते; व तसे त्याने आपल्या दुय्यम

सेनापतींस व इतर अधिकाऱ्यांस बोलूनही दाखविले. त्याला ह्या वेळीं ह्या लोकांनीं व पॅरिसच्या पुढाऱ्यांनीं एकदिलाने मदत करावयास पाहिजे होती. त्याची सत्ता झुगारून देण्याची असली खोटी संधि साधण्यांत त्यांनीं मोठी चूक केली व तिचे प्रायश्चित्त लवकरच पुढे त्यांस भोगावे लागले ! तात्पर्य, नेपोलियनचे अधःपतन होण्यास शत्रूच्या पराक्रमापेक्षां त्याच्या राष्ट्रांतील लोकांची हीन मनोवृत्तिच विशेष कारणीभूत झालेली आहे. नेपोलियनचा पाडाव करण्याकरितां फ्रान्सशीं सदैव वैर करणाऱ्या शत्रूच्या गळ्याशीं मिळ्या मारण्यांत पॅरिसच्या लोकांनीं आपल्या राष्ट्रीय शीलाची जबर हानि केली, यांत कांहीं शंका नाही. नेपोलियन कितीही उन्मत्त झालेला असला, तरी फ्रेंच राष्ट्राचे वैभव वाढविणे हेच त्याचे अंतिम साध्य होते; अशा स्थितीत त्या राष्ट्रांतील लोकांनीं शत्रूचा पाय घरांत शिरला असतां त्याच्याशीं दगा करावा, हे अत्यंत शोचनीय व निंद्य कृत्य आहे. असल्या कृतीनें कोणत्याही राष्ट्राचा खरा फायदा केव्हांही होत नसतो. फ्रेंच राष्ट्राला पुढे असाच अनुभव येत गेला. असो; स्वजनांच्या आग्रहामुळे शत्रूसैन्यास पॅरिसमध्ये येऊं देऊन फ्रान्सची हवी ती व्यवस्था लावण्यास 'युरोपला पूर्ण मुभा देणे' नेपोलियनला भाग पडले. या वेळीं हट्ट घरल्यास सर्व देशांत अंतःकलह (Civil war) उत्पन्न होऊन फ्रान्सची दुर्दशा होईल, हे लक्षांत आणून नेपोलियननें बादशाही सत्तेचा राजीनामा दिला. तो देताना त्यानें मोठ्या गर्हिवरानें असे उद्गार काढले आहेत कीं,

“ आपली इच्छा असेल तर अद्यापही आपण शत्रूचा मोड करूंग; परंतु आपलाच हट्ट धरून अंतःकलह माजविण्यापेक्षा लोकांच्या इच्छेनुरूप गांदीवरील आपला हक्क सोडण्यास तयार होणेच मला इष्ट वाटते. फ्रान्सच्या कल्याणाकरितां तरुतच काय, पण वेळ पडल्यास मी आपला प्राण देण्यासही तयार आहे ! ” केवढे प्रशंसनीय मनोदार्य व धैर्य हे ! नेपोलियनच्या ह्या मनोवृत्तीत व त्याच्या भोवतालच्या आणि पॅरिसच्या लोकांच्या वरील मनोवृत्तीत केवढे महदंतर ! नेपोलियनचा पाडाव झाल्यानंतरही त्याच्यासंबंधाने आदर व कौतुक वाटण्यास त्याची ही उच्च मनोवृत्तिच मुख्यतः कारण आहे. त्याची ही मनोवृत्ति लपंडावाची नसून केवळ खरी आहे; याबद्दल कोणाही विचारी मनुष्यास शंका घेतां येण्यासारखी नाही.

१ पूर्वोक्त मॉरिस म्हणतो:—

“ His first thoughts were of France in this hour of agony; he mourned with Canlaincourt on her departed greatness; he lamented that she had not seconded his efforts to maintain her place in Europe he towers supreme over all other Frenchmen; he stands, seperated from the low-minded rulers who look only to their own ends and is placed among the great names of history.”

प्रकरण ११ वें.

नेपोलियन पुन्हा डोकें वर काढतो !

आपल्या दुय्यम अधिकाऱ्यांच्या आग्रहावरून नेपोलियनने राजीनाम्यावर सही करण्याचें जेव्हां कबूल केलें, तेव्हां त्याच्या मुलास फ्रान्सच्या गादीवर बसविण्याची वाटाघाट चालू होती. परंतु कृतघ्न बनलेला नेपोलियनचा पूर्वीचा विश्वासुक सल्लागार जो टेलिरांद यानें रशियाच्या झारचे कान भरल्यामुळे त्यानें ती गोष्ट नाकारली. तेव्हां जुन्या बोरबोन राजवंशांतिल राजपुत्रास फ्रान्सची गादी देण्याचें ठरून त्याला १८ वा लुई या नांवानें राज्याभिषेक करण्यांत आला व नेपोलियनला भूमध्य.समुद्रांतिल एल्बा नांवाचें एक छोटेसें बेट देण्यांत येऊन कांहीं नक्त वार्षिक नेमणूक व थोडासा लष्करी लवाजमा ठरवून देण्यांत आला. सर्व युरोपखंडावर सत्ता गाजविण्याची ज्याची प्रतिज्ञा व ज्यानें त्या प्रतिज्ञेस अनुसरून थोड्या दिवसांपूर्वीं बहुतेक युरोपखंड पादाक्रांतही केलें होतें, त्याला एल्बासारख्या छोट्याशा बेटाचा घनी होऊन राहण्याची पाळी यावी, हा दैवाचा विचित्र खेळ नव्हे काय ? ही स्थिति पाहून नेपोलियनला अत्यंत वाईट वाटलें असेल व क्षणभर त्याचें मन फार खिन्न व उदास झालें असेल, यांत शंका नाहीं. परंतु अशा वेळीं विषप्रयोग करून घेण्याइतकी त्याच्या मनाची दुर्बल अवस्था झाली असेल, असें त्याच्या एकंदर स्वभावावरून व शीलावरून मुळांच दिसून येत नाहीं. तथापि याप्रमाणें एकाएकी

आपलें अधःपतन झालेलें पाहून तो आपल्या जिवाला कंटाळला व त्यानें विषप्रयोग करून घेतला, अशी एक कंडी त्याच्या निंदकांनीं प्रचलित केली. पण पुढें इतिहासज्ञांनीं ती खोटी असल्याबद्दल आपलें मत स्पष्टपणें नमुद केलेलें आहे. ह्या आपत्तीच्या वेळीं नेपोलियनच्या मनाचा समतोलपणा कायम होता, हें दर्शविणारा दुसरा एक प्रसंग घडून आला आहे. तो एल्बा बेटांत जाऊन राहिल्यावर काहीं दिवसांनीं त्याची आई त्याला भेटण्याकरितां तेंथें गेली. त्या वेळीं उभयतांनाही मोठा गर्हिवर आला; परंतु गतवैभवाबद्दल दोघांनींही शोक केला नाहीं. वादशहाच्या नात्यापेक्षां सामान्य सत्पुत्र या नात्यानेंच मी नेहमीं तुजकडे पहातें,

१ शेफिल्ड युनिव्हर्सिटीचा व्हाइस चॅन्सेलर व नेपोलियनसंबंधीं अनेक ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिणारा परंतु नेपोलियनसंबंधीं अनेक बाबतींत प्रतिकूल मत प्रदर्शित करणारा ग्रंथकार ह्या बाबींविषयीं पुढीलप्रमाणें लिहितोः—

There is a legend, which history dissolves, that on the eve of his departure from Fontainebleau he took poison. Such ignoble despair was no part of a character schooled in the myraid chances of fate. Even in this hour of deep humiliation he felt that his destiny was not yet accomplished. "I shall always" he said, "been extraordinary man."

—Life of Napoleon.

नेपोलियनला, अशा विपरीत स्थितींत जगण्यापेक्षां मरण बरें वाटत होतें, हे खरें; परंतु आत्महत्या करण्यास तो तयार नव्हता, असें त्याच्याच तोंडच्या पुढील उद्गारावरून दिसून येतेंः—

"A death which I should owe to an act of despair would be a baseness. Suicide neither accords with my principles nor with the rank which I have filled on the stage of the world."

—Abbott's Life of Napoleon.

असे त्याच्या आईने त्यास सांगितले; आणि मलाही त्याच नात्याने तुला भेटण्यांत विशेष अभिमान वाटतो, असे त्यावर नेपोलियन याने उत्तर दिलेले आहे. त्याच्या एकंदर चरित्रांत हा प्रसंग काव्याच्या दृष्टीने अत्यंत रमणीय व व्यावहारिक दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा आहे. नेपोलियन व त्याला जन्म देणारी त्याची माता ह्या दोघांच्याही शीलाचा पूर्ण विकास-परिपाक-करणारा असा हा प्रसंग आहे. शाकुंतल नाटकांतलि चवथ्या अंकांतल्या चवथ्या श्लोकांत जसे त्या नाटकाचे एकंदर स्वारस्य उतरलेले आहे, तद्वत् नेपोलियनच्या चरित्राचे सर्व रहस्य-स्वारस्य-या प्रसंगांत उतरलेले आहे. मनोविकार व विचारशक्ति हीं दोन्ही उत्तानावस्थेत समरस झालेलीं येथे आपणांस पहावयास मिळतात ! असो; इकडे फ्रान्समध्ये १८ वा लुई गादीवर येतांच त्याने आपल्या राजघराण्याची परंपरागत राज्यपद्धति सुरू करण्याचा प्रयोग आरंभिला. ज्या राज्यपद्धतीला कंटाळून फ्रेंच लोकांनी एवढी मोठी राज्यक्रांति १८ व्या शतकाच्या अखेरीस केली, तशाच प्रकारची राज्यपद्धति पुन्हा स्थापन होण्याचा रंग दिसूं लागल्यामुळे फ्रेंच लोक व विशेषतः सैन्य लुईच्या राज्यव्यवस्थेस कंटाळले व त्यांच्यापैकी कित्येक चांगले लोक नेपोलियनशी गुप्त कारस्थान करूं लागले. इकडे फ्रान्सपासून मिळविलेला मुलूख वांटून घेण्यासंबंधाने व्हियेन्ना येथे भरलेल्या परिषदेत रशिया, इंग्लंड, ऑस्ट्रिया व प्रशिया यांच्यांत जाज्वल्य मतभेद उत्पन्न झालेले होते. नेपोलियन जरी एल्बामध्ये स्वस्थ होता, तरी

त्याचें सर्व लक्ष युरोपांतील हालचालींकडे होतें. त्याला तेथें येऊन ५१६ महिने झाले नाहीत, तोंच फ्रेंच सरकारने त्याची ठराविक नेमणूक त्यास देण्याबद्दल आढेवेढे घेण्यास सुरवात केली. नेपोलियनला त्याच्याशी केलेल्या तहान्वये सुमारे एक एजार लोकांची पलटण (Body-guard) आत्मसंरक्षणाकरिता ठेवण्याचा अधिकार होता. अर्थात्, त्याचा खर्च बराच मोठा होता. नेमणुकीचे पैसे हातीं न आल्यामुळे त्याला पैशाची टंचाई पडूं लागली. परंतु त्याने त्याबद्दल विशेष तक्रार न करितां आपला जीवनक्रम काटकसरीने चालू ठेवला. इतक्यांत फ्रान्सहून त्याच्या चाहत्या मंडळीकडून एक थोर मनुष्य त्याच्याकडे गुप्त मसलत करण्याच्या हेतूने येऊन पोचला. त्याच्यासंबंधी पुरी खात्री करून घेतल्यानंतर तो त्याजबरोबर मोकळ्या मनानें बोलूं लागला. आलेल्या मनुष्याने त्याला फ्रान्सची एकंदर स्थिति सांगून ह्या वेळीं फ्रान्समध्ये गेल्यास सर्व लष्कर व लोक त्याच्या बाजूस कसे मिळतील, हें त्यास समजाऊन दिलें. 'फ्रान्सची इच्छा असेल तर आपण हें घाडस करूं' असे मोघम सांगून नेपोलियनने त्या माणसास निरोप दिला. नैतिकदृष्ट्याही नेपोलियनला आतां कांहीं बंधन उरलें नव्हतें. त्याची नेमणूक न दिल्यामुळे त्याच्याशी फॉर्टेब्यूलो येथें झालेल्या तहाच्या अटी लुईने आपण होऊन मोडल्या; तसेच त्याला पुन्हा पकडून कोठें तरी कारागृहवासांत ठेवण्याच्या गोष्टीही विहणना येथें जमलेल्या तत्कालीन राजपुरुषांत बोलण्यांत येऊं लागल्या होत्या. अशा स्थितींत पुन्हा एकदां प्रयत्न करून फ्रान्सला पूर्वीचे

पद प्राप्त करून देण्याचा विचार नेपोलियनच्या मनांत घोळू लागला. त्याच्या स्थितीचा विचार करितां हा विचार खरोखरच फार घाडसी व अत्यंत जोखमीचा होता. पण नेपोलियनचा आत्मविश्वास विलक्षण असल्यामुळे त्याने हा अखेरचा प्रयत्न करण्याचा निश्चय केलाच. हा निश्चय त्याने कोणासही कळविला नाही. निघण्याच्या आदले दिवशीं त्याने आपल्या दोन प्रमुख लष्करी अधिकाऱ्यांस दुसरे दिवशीं तीन जहाजे तयार ठेवण्याविषयी आज्ञा केली. त्याप्रमाणे ती तयार होतांच तो सुमारे १२०० लोक बरोबर घेऊन एल्बाचा किनारा सोडून निघाला. वाटेत त्याला दोन ठिकाणी युरोपियन राष्ट्रांची लढाऊ जहाजे भेटलीं. परंतु त्याने आपली जहाजे शिताफीने व युक्तीने त्यांच्या कटाक्षांतून वाचविलीं. त्यांना त्यांचा संशय येऊं नये, म्हणून त्याने आपल्या जहाजांस व्यापारी गलबतांचे स्वरूप दिले. तीं अगदीं छोटीं असल्यामुळे त्यांचे हें करणें शोभूनही गेले. एक ७० तोफांचे लष्करी जहाज त्याच्या जहाजांच्या अगदीं जवळून गेले, पण त्याला सुद्धां ह्या छोट्या जहाजांचा संशय आला नाही ! ह्या जहाजांसह तो ता० १ मार्च इसवी सन १८१५ रोजी फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर येऊन पोचला. तेथे कॅनेस गावांनजिक त्याने आपले सर्व लोक उतरून घेतले व मोठमोठीं शहरे टाळून तो आडमार्गाने पॅरिसकडे जाण्यास निघाला. वाटेत त्याला जागोजाग जे शेतकरी भेटले, त्यांनीं त्याचा मोठ्या आनंदाने जयजयकार केला; व ते त्याच्या लष्करांत सामिल होत गेले. लवकरच तो ग्रिनोले शहरानजिक येऊन ठेपला. तेथे

लुई राजाचें बरेंच मोठें सैन्य होतें; व त्या सैन्यास नेपोलियनवर चाल करून जाण्याचा हुकुम झालेला होता. ह्या सैन्याच्या नजिक येतांच नेपोलियनने आपलें लष्कर थोपविलें व आपण घोड्यावरून उतरून एकटाच त्या सैन्याच्या अघाडीस गेला, व आपल्या हातानें आपली छाती उघडी करून त्यांतील शिपायांस अनुलक्षून म्हणाला ' आपल्या बापावर गोळी झाडणारा असा कोण शिपार्या तुमच्यांत आहे ? असेल तर त्यानें बेलाशक ह्या उघड्या छातीवर गोळी सोडावी ! ' त्याच्या तोंडचे हे शब्द ऐकतांच सर्व शिपायांच्या मनोवृत्तिंत एकदम फरक होऊन ' बादशहाचा जय-जयकार असो ! ' असा घोष ते करूं लागले ! त्यांच्या सेनापतीने त्यांना आपलें कर्तव्य करण्याबद्दल पुष्कळ तऱ्हेनें सांगून पाहिलें, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. नेपोलियनच्या सैन्यावर गोळीबार करण्याचें त्यांनीं साफ नाकारलें ! तेव्हां निरुपाय होऊन तो तेथून निघून गेला. सेनापति निघून जातांच हें सहा हजार लोकांचें सैन्य नेपोलियनला येऊन मिळालें. पुढें तो लॉयन्स शहरीं गेला. तेथें तर सर्व जनतेनें त्याचा मोठा सत्कार केला. ह्या सर्व ठिकाणीं नेपोलियननें आपण फ्रान्सचे बादशाह असल्याची द्वाही फिरवून जाहीर रीतीनें सर्व लोकांस आपल्याशीं राजनिष्ठ राहण्याबद्दल आज्ञा केली. तेथून तो पॅरिसवर चाल करून गेला. वारेंत त्याचें सैन्य २० हजारांपर्यंत झालें होतें ! पॅरिसनजिक जातांच तेथील सैन्यही त्यास येऊन मिळालें ! अर्थात् १८ वा लुई तेथून पळून गेला. त्यानंतर नेपोलियननें

मोठ्या थाटांत पॅरिसमध्ये प्रवेश केला. आपल्याबद्दल विनाकारण रक्तप्रात होऊं नये, म्हणून त्याने फार दक्षता बाळगिली होती. पॅरिस येथे आल्यावर तेथील लोकांनी फिरून एकवार त्याचा मोठा जयजयकार केला व नंतर त्यांनी कायदेशीर रीतीने बादशाही सत्ता पुन्हा एकवार त्याचे हाती दिली. हे वर्तमान व्हियेन्ना येथे जमलेल्या युरोपातील प्रमुख राजमंडळास समजतांच त्यांनी आपसांतले मतभेद बाजूस सारून नेपोलियनचा पाडाव करण्याची फिरून तयारी चालविली. तेव्हां प्रथम योग्य अटींवर तह करून शांतता राखण्याचा नेपोलियनने यत्न केला; पण तो निष्फळ झाला. तेव्हां त्याने त्यांच्याशी सामना करण्याकरितां नवीन सैन्याची जमवाजमव सुरू केली. परंतु युद्धाचा संभव दिसूं लागतांच फ्रेंच लोकांमध्ये उसळलेली उत्साहाची लाट कमी होऊन ते पुन्हा प्राप्तस्थितीबद्दल कुरकुर करूं लागले. त्यांच्यामध्ये अनेक प्रकारचे मतभेद व बुद्धिभेद सुरू झाले. त्यामुळे नेपोलियनला त्यांच्याकडून अशा आणीबाणीच्या वेळीं जितकें पाठबळ मिळावयास पाहिजे होतें तितकें मिळूं शकलें नाहीं. तथापि ह्या स्थितीबद्दल खिन्न न होतां त्यानें सुमारे २ महिन्यांच्या आंत एक लक्ष ९० हजार सैन्य रणक्षेत्रावर जाण्यास योग्य असें तयार केलें. व त्याखेरीज २ लक्ष नवीन सैन्य जमवून तें युद्धास तयार करण्याचें काम सुरू केलें. तयार असलेल्या १ लक्ष ९० हजार लोकांसह तो ता. १२ जून रोजी पॅरिसहून निघाला तो थोड्याच अवकाशांत बेलजियममध्ये येऊन पोचला. तेथे आस्ट्रिया व इंग्लंड यांचें सैन्य त्यांच्याशी

लढण्यास सज्ज होतें व प्रशिया आणि रशिया यांचें सैन्य लवकरच वरील दोन राष्ट्रांच्या सैन्यास येऊन मिळणार होतें. ह्या सर्व सैन्यांचा संयोग होण्यापूर्वीच आस्ट्रियन व इंग्लिश सैन्याचा पराभव करावा, असा नेपोलियनचा बेत होता; व त्याप्रमाणें त्याने आपले डावपेचही ठरवून टाकले होते. परंतु उभय सैन्यांच्या चकमकी सुरू असतां नेपोलियन एनवेळीं फार आजारी पडला. वाटर्लूची लढाई ज्या दिवशीं व्हावयाची, त्या दिवशीं सकाळीं तर तो इतका आजारी होता कीं, सकाळीं ८ वाजेपर्यंत त्याचे दुय्यम सेनापतींस अवश्य ते हुकूम व सूचना मिळूं शकल्या नाहींत ! तथापि तशा स्थितीतही तो सुमारे दहा वाजण्याचे सुमारास घोड्यावर बसून युद्धाचे ठिकाणीं गेला, व मोठ्या कुशलतेनें त्यानें युद्धाचें काम चालविलें. परंतु प्रशियन सेनापति ब्लूचर याला विवक्षित कालपर्यंत अडवून घरण्याचें काम त्यानें ज्या आपल्या दुय्यम अधिकाऱ्यावर (ग्राँचे) सोंपविलें होतें, त्यानें आपल्या कामांत कुचराई केल्यामुळे ब्लूचरला अडवून घरण्याचें काम त्याच्या हातून झालें नाहीं. ब्लूचर जर वेलिंग्टनच्या सैन्यास अगदीं एनवेळीं येऊन न मिळता, तर नेपोलियनचा विजय अगदीं ठरलेला होता. कारण त्यानें ह्या लढाईत आपलें युद्धकौशल्य

१ ह्या लढाईतील नेपोलियनच्या कौशल्याबद्दल मार्गें सांगितलेला मॉरिस नामक ग्रंथकार पुढील उद्गार काढतो:—

“ His comprehension of the situation as a whole, his selection of the decisive points on the theatre, his admirable skill in assembling his forces, his power of stratagem,

इतक्या उत्तम रीतीने व्यक्त केलें होतें कीं, त्यामुळें इंग्लिश व ऑस्ट्रियन सैन्य अगदीं पराभव पावण्याच्या स्थितीस येऊन पोचलें होतें. परंतु ब्लूचरचे नव्या दमाचे व संख्येने वरेंच मोठें सैन्य ह्या सैन्यास येऊन मिळाल्यामुळें शत्रूच्या १. हिशानें असलेल्या फ्रेंच सैन्याचा पराभव झाला (जून १८ इ. स. १८१५). वाटलूच्या पराभवानंतर फ्रेंच सैन्याची फार दुर्दशा झाली. परंतु तशा स्थितीतही सुमारे ८० हजार सैन्य नेपोलियन सांगेल त्याप्रमाणें वागण्यास तयार होतें. पण ह्या एवढ्याशा सैन्यानिशी शत्रूच्या सुमारे ७८ लक्ष फौजेबरोबर युद्ध चालू ठेवणें धोक्याचें होतें. तशांत ह्या अपज्यामुळें फ्रान्समध्येही पुन्हा दुफळी माजली. अशा स्थितीत पुढें युद्ध चालू ठेवणें म्हणजे देशांत विनाकारण बखेडा उपस्थित करणें होय, असें समजून नेपोलियनने पुढें युद्ध चालविण्याचें नाकारलें. त्याच्या कित्येक सल्लागारांनीं त्याला युद्ध सुरू ठेवण्याबद्दल आग्रह केला व जर तो त्यानें ऐकला असता, तर त्याच्या स्वतःची भावी स्थिति पुष्कळच चांगली झाली असती. परंतु स्वतःच्या हिताकरितां फ्रान्सचें नुकसान करण्यास तो बिलकुल तयार नव्हता. इतकेच नव्हे, तर फ्रान्सच्या कल्याणाकरितां प्राण खर्च करण्याचीही त्याची तयारी होती. आणि म्हणून त्याच्या उपरोक्त सल्लागारांस हीच गोष्ट त्यानें पुढील शब्दांत सांगितली:—

his scientific method of attack, were exhibited almost in the highest perfection. He outmaneuvered his enemies on the 15th; all but checkmated them the next day; and but for the faults of Gronchy, would have gained Waterloo.”

“ Civil war can have no other result than that of placing me as Emperor in a better position to obtain arrangements more favourable to my personal interests. I cannot consent to expose my friends to destruction for such a result. I cannot allow myself to be the cause of the desolation of the provinces, and thus to deprive the national party of its true support, by which sooner or later, the hour and independence of France will be established. I have renounced sovereignty and only wish for a peaceful asylum. ”

असो; वाटलूच्या पराभवानंतर नेपोलियनने पुन्हा एकदा आपल्या बादशाही सत्तेचा राजीनामा दिला व आपल्या निवडक मित्रांसह त्याने अमेरिकेत जाण्याचा बेत केला. ह्या प्रयाणाकरिता त्याने एका फ्रेंच जहाजाची योजनाही केली. परंतु त्याच्या संयुक्त शत्रूंनी आयत्या वेळी त्यास ह्या जहाजावरून जाण्याची मनाई केली. तेव्हां शत्रूंच्या हेतूसंबंधाने त्याच्या मित्रमंडळांत संशय उत्पन्न होऊन अनेकांनी त्यास गुप्त रितीने पळून जाण्याचा सल्ला देऊन त्याप्रीत्यर्थ साधनेही जमवून देण्याचे कबूल केले ! परंतु नेपोलियनने असला भ्याडपणाचा मार्ग स्वीकारला नाही. त्याचे शत्रु बनलेल्या ४ राष्ट्रांपैकी इंग्लंडच्या कायद्यासंबंधाने व लोकांसंबंधाने त्याच्या मनांत बराच पूज्यभाव होता. म्हणून तो त्या राष्ट्राच्या आश्रयाकरितां एका इंग्रजी जहाजातून इंग्लंडमध्ये जाण्यास

निघाला. परंतु हें जहाज इंग्रज-बंदरांत असतांनाच तेथील सरकारने त्यास कैदी करून सेंट हेलेना येथें पाठविलें !

प्रकरण १२ वें.

कारागृहवास व अंत.

नेपोलियनला सेंट हेलेना येथें पाठविण्याचें जेव्हां इंग्लिश प्रधानमंडळीने ठरविलें, तेव्हां त्याच्याबरोबर बराच लवाजमा व आसेष्टमंडळ होते. यांपैकी बहुतेक सर्व लोक त्याच्याबरोबर सेंट हेलेना येथें जाण्यास तयार होते. परंतु त्यांपैकी सुमारे २५ लोकांस त्याच्याबरोबर जाण्याची परवानगी देण्यांत आली. त्यामुळे बाकीच्या लोकांस नाइलाज म्हणून परत फिरावें लागलें. इंग्लंडच्या कायद्यांचा आश्रय करण्याकरितां आपण होऊन नेपोलियन इंग्रजी जहाजावर चढला होता; व त्याची इच्छा असल्यास त्याला इकडे येऊं द्यावें, अशा अर्थाचा आपणाला आपल्या सरकारचा हुकूम असल्याचेंही ह्या जहाजावरील अधिकाऱ्याने त्यास कळविलें होतें. अशा स्थितींत इंग्लिश प्रधानमंडळीने त्याच्या-

१ नेपोलियनचा हा जो शेवट झाला, त्यासंबंधानें इंग्रजांचा अभिमानास असलेला मॉरिस म्हणतो:—

“ The Allies, too, must be condemned by history; admitting they had a right to go to war with Napoleon, they had no right to denounce him as a kind of pirate; admitting they had a right to deprive him of liberty, they had no right to subject him to insult and wrong.”

—Morris's Life of Napoleon.

संबंधाने केलेला वरील निकाल बेकायदेशीर व अन्यायाचा होता, म्हणून तो रद्द करविण्याबद्दल इंग्लंडातील पुष्कळ न्यायप्रिय लोकांनी प्रयत्न सुरू केले. तेव्हा अधिकारीवर्गाची मने गांगरून गेली व त्यांनी नेपोलियनला किनाऱ्यावर उतरून न देतां समुद्रांतूनच परस्पर त्याची सेंट हेलेनाकडे रवानगी केली. त्याच्याबरोबर त्याचे सोबती म्हणून त्याचे तीन सरदार व एक खासगी कारभारी आणि त्यांची कुटुंबे ही त्याच्याबरोबर गेली. याखेरीज हुजरे व अन्य प्रकारचे कांहीं सेवकही त्याच्याबरोबर होते. ही सर्व मंडळी ता० १६ ऑक्टोबर सन १८१५ रोजी सेंट हेलेना येथे येऊन पोचली. त्या ठिकाणी एका भिकार घरांत प्रथम कांहीं दिवस त्यांना ठेवण्यांत आले. नंतर सुमारे ६ महिन्यांनी लॉगवूड नामक लहानशा त्यांच्याकरतां तयार केलेल्या इमारतींत त्यांची रवानगी झाली. ह्या जागेत नेपोलियनने सुमारे ५ वर्षे काढली. ह्या ५ वर्षांत त्याच्याबरोबर आलेले त्याचे स्नेही लाकासे, माँथोलोन, गुरगॉड आणि वरतांद यांनी त्याचे कष्टमय जीवित सुखकर करण्याचा शक्य तितका प्रयत्न केला; व त्याच्या प्रेमाकरितां त्यांनी स्वतःही अनेक आपत्ति व अपमान सोसले. हे लोक आपखुषीने आपल्या सरदारी ऐषआरामास व सुखास रजा देऊन नेपोलियनबरोबर सहकुटुंब आलेले होते; आणि ते होते म्हणूनच नेपोलियनला आपल्या कारागृहवासाचे दिवस कसे तरी काढतां आले. कारण त्याचा जेलर ऊर्फ गव्हर्नर सर हडसन लो हा आपल्या भाडनांवाप्रमाणेच मनुष्य होता. त्याने नेपोलियनला फारच